

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

TARİHİ VE KÜLTÜRÜ İLE DOĞUBAYAZIT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
AHMET ÖNER

VAN-2019

**T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

TARİHİ VE KÜLTÜRÜ İLE DOĞUBAYAZIT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

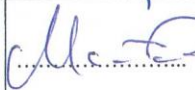

**HAZIRLAYAN
AHMET ÖNER**

**DANIŞMAN
PROF. DR. MEHMET SALİH ARI**

VAN-2019

KABUL VE ONAY SAYFASI

KABUL VE ONAY SAYFASI

Ahmet ÖNER tarafından hazırlanan "Tarihi ve Kültürü ile Doğubayazıt" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ /OY ÇOKLUĞU ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.	
Danışman: Prof. Dr. Mehmet Salih ARI İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Başkan: Prof. Dr. Mehmet Salih ARI İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Üye: Doç. Dr. Mehmet Keskin Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Üye: Dr. Öğretim Üyesi Abduhalim OFLAZ İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Iğdır Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Tez Savunma Tarihi:	04/11/ 2019
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum Doç. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü	

ETİK BEYAN SAYFASI

ETİK BEYAN SAYFASI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (04.11.2019)

Ahmet ONER

Yüksek Lisans Tezi

Ahmet ÖNER

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Kasım, 2019

TARİHİ VE KÜLTÜRÜ İLE DOĞUBAYAZIT

ÖZET

Eski çağlardan beri önemli yerleşim ve yönetim merkezlerden biri olan Doğubayazıt şehrinin idari yapısında ve coğrafi konumunda zamanla bazı değişiklikler olmuştur. Önceleri eyalet, bağımsız beylik, sancak ve Bayezid vilâyetinin merkezi olan bu şehir, il merkezinin Karaköse (Ağrı)'ye taşınmasından sonra ismi Doğubayazıt olarak değiştirilerek müstakil bir ilçe durumuna getirilmiş.

Günümüzde Ağrı vilâyetinin ilçesi olan Doğubayazıt, tarih boyunca bölgenin önemli yerleşim alanlarından biri olmuştur. Mittaniler, Urartular, Medler, Persler, Şeddadiler, Eyyübîler, Bizanslar, Sasaniler ve Osmanlılar bu bölgede devlet bazında uzun süre etkili olmuşlardır. 1372 -1872 yılları arasında Serhad Beyliğinin merkezi olan Doğubayazıt'ta Kürt beylikleri önce bağımsız sonra özerk bir yapı olarak 400 yıl kadar burada hükümferma olmuşlardır. 19.yy sonlarından itibaren Osmanlılar Bayezid sancağını merkezden yönetmeye çalışmışlar ve 1923'ten itibaren de Doğubayazıt önce il sonra da ilçe merkezi yapılarak günümüze kadar bu şekilde gelmiştir.

Bu çalışmada; Mittani, Urartulardan, İslam'ın bölgeye gelişine ve o tarihten Cumhuriyet dönemine kadar Doğubayazıt ve çevresinde hüküm süren millet ve devletlerin, tarihi seyri incelenerek gelişmeler kronolojik olarak ele alınmıştır. Bu kapsamda Doğubayazıt'ın tarihi süreci; İslam öncesi ve sonrası olarak genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuş, arkeolojik çalışmalar, yeni bilgi, belge ve bulgular ve dijital veriler ışığında yazılı kaynaklardaki tutarsızlıklar karşılaştırılarak kronolojik gelişmeler ayrıntılı bir biçimde analiz edilmiştir.

Son dönem gelişmeleri de yeniden değerlendirilerek gözden geçirilmiştir. Doğubayazıt ve çevresinde yazılı kaynaklardan başka, tarafımızdan da yerinde bazı

araştırma ve incelemeler yapılarak bölgenin eski kale, saray, kervansaray, köprü, kanal, türbe, medrese, cami, mescit ve âlimleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Bazîd, Doğubayazıt, Serhad Beyliği, Ağrı Dağı, Ahmed-i Hanî.

Sayfa Sayısı : XIV+191

Tez Danışmanı : Prof. Dr.Mehmet Salih ARI

MacsterThesis

Ahmet ÖNER

VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

November, 2019

DOGUBAYAZID WITH ITS HISTORY AND CULTURE

ABSTRACT

Doğubayazıt, which has been one of the important settlements and administrative centers since ancient times, in the historical process some changes have been made in its administrative structure.

This city, which is formerly called as the center of the province, independent principalities, starboard and Bayezid province, is transformed into a separate district after the city center is moved to Karaköse and its name finally is changed to Doğubayazıt. Today, Doğubayazıt, which is a district of Ağrı province, has been one of the important settlement areas of the region throughout history. Mittans, Urartians, Medes, Persians, Sheddadis, Ayyubids, Byzantines, Sassanids and Ottomans are effective in this region at that time.

Between 1372 and 1872, the Kurdish principalities were autonomously ruled for 400 years in Doğubayazıt, the center of the Serhad Principality. Since the end of the 19th century, the Ottomans tried to manage the Bayezid sanjak from the center, and then Dogubayezid firstly was built as city center an then was built as town centre from 1923 till today. In this study, by examining the course of history, developments have been discussed in a specific chronology. In this context, the historical process of Doğubayazıt is subjected to a general evaluation before and after Islam, and archaeological studies, digital data and inconsistencies in written sources are compared and chronological developments are analysed in detail. Recent developments have also been subject to a separate assessment. In this study, which nations and states ruled in and around Doğubayazıt from the Urartians to the arrival of Islam to the region and Republican period, is discussed in chronology. In this context, the historical process of Doğubayazıt's administration from a general center to the pre-Islamic and post-Islamic period is examined and the developments are subjected to a certain evaluation. Recent developments have also been subject to a

separate assessment. Some researches and investigations are conducted in and around Doğubayazıt and information is given about the castle, palace, caravanserai, tomb, bridge, madrasah, mosque, masjids and scholars.

Key Words : Bazîd, Doğubayazıt, Serhad Principality, Ararat Mount, Ahmed-i Hanî.

Quantit of Page : XIV+191

Supervisor : Prof. Dr. Mehmet Salih ARI

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR	XIII
RESİM VE HARİTALAR LİSTESİ	XIV
ÖNSÖZ.....	XV
GİRİŞ	1
Doğubayazıt Beyliği Şehirlerinin Orijinal ve Yeni İsimleri.....	10
Doğubayazıt'ın Tarihi Süreç İçinde Coğrafi Konumu ve Sınırları	14
Seyyah ve Tarihçilerin Kaynaklarında Doğubayazıt.....	18
1. DOĞUBAYAZIT VE ÇEVRESİNİN TARİHİ DURUMU	34
1.1. İslam Öncesi Dönemlerde Doğubayazıt ve Çevresi	34
1.1.1. Hurri-Mitanni ve Urartu-Haldiler Dönemi	38
1.1.2. Medler, Persler ve Bizanslar Dönemi	42
1.2. İslami Dönemde Doğubayazıt ve Çevresi	44
1.2.1. Dört Halife, Emevi ve Abbasiler Dönemi	47
1.2.2. Şeddadî, Revvadî ve Eyyûbîler Dönemi	50
1.2.3. Selçuklu, Osmanlı ve Safevi Dönemi	59
1.2.4. Beylikler Dönemi.....	64
2. DOĞUBAYAZIT VE ÇEVRESİNİN TARİHİ, KÜLTÜREL VE	
ARKEOLOJİK ESERLERİ	76
2.1. Saray, Kale, Kervansaray, Köprü, Kanal, Hamam.....	77
2.1.1. İshak Paşa Sarayı (Kela Behlül Paşa)	78
2.1.2. Doğubayazıt Kalesi (Bayezid Kalesi)	81
2.1.3. Kızıldize-Dizazor (Ortadirek) Kalesi	83

2.1.4.	Korhan Kalesi (İğdır Kalesi).....	84
2.1.5.	Sürmârî (Sürmeli) Kalesi	85
2.1.6.	Zengezur (Zengezor) Kalesi.....	87
2.1.7.	Kızılziyaret Kalesi.....	87
2.1.8.	Hasanbey Kalesi.....	88
2.1.9.	Ömerağa Urartu Kalesi	88
2.1.10.	Şoşık Kalesi.....	89
2.1.11.	Musun Kervansarayı	90
2.1.12.	Ejder (Harmandöven) Kervansarayı	90
2.1.13.	Ferhat Kanalı (Herqa Ferêt)	91
2.1.14.	Ağrı Dağı (Gilîdax).....	92
2.1.15.	Tendürek Dağları	96
2.1.16.	Nuh'un Gemisi	97
2.1.17.	Balık Gölü (Gola Masîyan).....	99
2.1.18.	Gölyüzü ve Saz Gölü	100
2.1.19.	Meteor Çukuru (Qula Tepî)	100
2.1.20.	Pirabelek (Alaca Köprü)	101
2.1.21.	Pirahamo (Kavşak) Köprüsü.....	102
2.1.22.	Doğubayazıt Ovası	102
2.1.23.	Sinek Yaylası	103
2.2.	Cami, Medrese, Türbe, Mezarlık ve Kiliseler	104
2.2.1.	Eski Bayezid Camii (Şafii Camii, Cami-î Gevher-i Digarî)	104
2.2.2.	İshak Paşa Sarayı Camii.....	106
2.2.3.	İshak Paşa Sarayı Mezarlığı Mescidi	106
2.2.4.	Toprakkale Camii.....	107
2.2.5.	Kızıldize (Dizasor) Köyü Camii	108

2.2.6.	Sinaniye Medresesi	108
2.2.7.	Ahmed-i Hanî Medresesi (Gewhernigar) ve Türbesi.....	109
2.2.8.	Şeyh Muhammed Celalî Medresesi	111
2.2.9.	Molla Musa Celalî Medresesi	112
2.2.10.	İshak Paşa Saray Türbesi	113
2.2.11.	Halife Yusuf Bazîdî Türbesi	114
2.2.12.	Kalko Şeyh Mustafa Türbesi.....	114
2.2.13.	Kiliseler ve İnanışlar	114
3. DOĞUBAYAZIT VE ÇEVRESİNİN ÂLİM VE ÜNLÜLERİ		117
3.1.	Ahmed-i Hanî (1651–1707)	117
3.1.1.	Doğumu ve Ailesi	117
3.1.2.	Eğitim Hayatı	119
3.1.3.	Eserleri	121
3.1.4.	Vefatı.....	124
3.2.	Şair Şevki (Şewqiyê Xanînesep)	124
3.2.1.	Doğumu ve Ailesi	124
3.2.2.	Eğitim Hayatı	124
3.2.3.	Eserleri	125
3.2.4.	Vefatı.....	125
3.3.	İsmail Bayezidî (Îsmâîlê Bazîdî) (1654- 1709).....	126
3.3.1.	Doğumu ve Ailesi	126
3.3.2.	Eğitim Hayatı	126
3.3.3.	Eserleri	126
3.3.4.	Vefatı.....	126
3.4.	Murathan Bayezidi (Muradxan Bazîdî) (1737-1776).....	127
3.4.1.	Doğumu ve Ailesi	127

3.4.2.	Eğitim Hayatı	127
3.4.3.	Eserleri	127
3.4.4.	Vefatı.....	127
3.5.	Molla Mahmûd Bayezîdî (Mela Mehmûdê Bazîdî) (1797-1863)	128
3.5.1.	Doğumu ve Ailesi	128
3.5.2.	Eğitim Hayatı	128
3.5.3.	Aleksandır Jaba ve Molla Mahmûd Bayezîdî İlişkisi	129
3.5.4.	Eserleri	131
3.5.5.	Vefatı.....	131
3.6.	Molla Muhammed Celalî (1846- 1915).....	135
3.6.1.	Doğumu ve Ailesi	135
3.6.2.	Eğitim Hayatı	136
3.6.3.	Eserleri	138
3.6.4.	Vefatı.....	139
3.7.	Halife Yusuf Bazîdî (1885- 1965).....	140
3.7.1.	Doğumu ve Ailesi	140
3.7.2.	Eğitim Hayatı	141
3.7.3.	Eserleri	144
3.7.4.	Vefatı.....	146
3.8.	Kalko Şeyh Mustafa (1923-2004)	146
3.8.1.	Doğumu ve Ailesi	146
3.8.2.	Eğitim Hayatı	147
3.8.3.	Eserleri	148
3.8.4.	Vefatı.....	148
3.9.	Molla Musa Celalî	149
3.9.1.	Doğumu ve Ailesi	149

3.9.2. Eğitim Hayatı	149
3.9.3. Eserleri	150
3.9.4. Vefatı.....	153
3.10. Şeyh Mehmet Nuri Tanrıverdi	153
3.11. Molla Sadreddin Karataş	153
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	155
KAYNAKÇA	160
EKLER.....	176
ÖZGEÇMİŞ	
TEZ ORJİNALLİK RAPORU	

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar

a.g.e.

a.g.m.

a.g.md.

a.y.

b.

bkz.

bşk.

Çev.

DİA

dn.

h.

Haz.

Hz.

M.Ö.

M.S.

ö.

r.a

RNK

s.a.s

Sad.

TDV

thk

trc.

vb.

vd.

yay.

yyü

Açıklamalar

Adı geçen eser

Adı geçen makale

Adı geçen madde

Aynı yazar

İbn, bin

Bakınız

başkaları

Çeviren

Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Dipnot

Hicri

Hazırlayan

Hazreti

Milattan önce

Milattan sonra

Ölüm, ölüm tarihi

Raddiye Allahu anh

Risale-i Nur Külliyyatı

Sallallahu aleyhi ve sellem

Sadeleştiren

Türkiye Diyanet Vakfı

Tahkik eden

Tercüme, tercüme eden

ve benzeri

ve devamı

Yayınları

Yüzüncü Yıl Üniversitesi

RESİM VE HARİTALAR LİSTESİ

Resim 1. Mir Mihemed Pürbela (Mirza Bey) Kabri	176
Resim 2. İshak Paşa Sarayından Bir Görünüm. (Kaynak: Gezipedia).....	176
Resim 3. İshak Paşa Sarayı ve Şafî Camii	177
Resim 4. Eski Beyazid Kalesi ve Şafî Camii	177
Resim 5. Kızıldize (Dizesor) Kalesi.....	178
Resim 6. Korhan Kalesinin Duvarları	178
Resim 7. Ağrı Dağı Eteklerindeki Korhan Kalesi.....	179
Resim 8. Ömerağa Kalesi'nden Doğubayazıt Ovası ve Sarısu Nehri	179
Resim 9. Ferhat Kanalı (Herqa Ferêt) 'ın Balık Gölü'nden Çıkış Noktası.....	180
Resim 10. Ağrı Dağı'ndan Bir Kış Manzarası.....	180
Resim 11. Nuh'un Gemisinin Kalıntısı.....	181
Resim 12. Taşuçan Köyü Tarafından Balık Gölü. (2019 Yılı)	181
Resim 13. Meteor Çukuru'ndan Bir Görünüm.	182
Resim 14. Ağrı Dağı Manzaralı Pirabelek (Alaca Köprü).....	182
Resim 15. Pirabelek Köprüsü Yeni Hali	183
Resim 16. Pirabelek Köprü Eski Hali	183
Resim 17. Pirahamo / Hamo Köprüsü.....	184
Resim 18. Sinek Yaylaları ve Balık Gölü	184
Resim 19. Şafii Camii (Cami-i Gevheri Nigari)	185
Resim 20. İshak Paşa Sarayı Eski Mezarlığı.....	185
Resim 21. Ahmed-i Hanî Türbe ve Camisi (2019 Yılı).....	186
Resim 22. Halife Yusuf Bazîdî Türbe ve Camisi.....	186
Resim 23. Kalko Şeyh Mustafa Türbesi ve Camisi	187
Resim 24. Halife Yusuf Bazîdî	187
Resim 25. Halife Yusuf Bazîdî Camii ve Türbesi.....	188
Resim 26. Molla Musa Celalî'nin Orjinal Resmi.....	188
Resim 27. Kalko Şeyh Mustafa'nin Orjinal Resmi. (1953 Yılı).....	189
Resim 28. Bayezid Sancağı Mufassal Tahrir Defteri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Dahiliye (C.DH), 305/ 15208, 2 Rebiulahir 1155)	190

ÖNSÖZ

Doğubayazıt, geçmişten günümüze siyasi, sosyal ve kültürel izler barındırıyor olması bakımından bölge ve İslam tarihinde çok önemli yeri olan kadim yerleşim birimlerinden biri olarak tanınır. Bu kadim şehir gerek tarih, kültür ve jeopolitik konumu ve gerekse dinî inançlar, tarihî olaylar, idarî sistemler ve bütün bunların şekillendirdiği kültürel doku itibari ile araştırılmaya ve tanınmaya değer bir şehirdir. Bu çalışmada tarihi süreç içerisinde Doğubayazıt ve çevresinde yer alan yörelerin geçirdiği değişiklik ve dönüşümler bağlamında araştırılmıştır. Doğubayazıt ve çevresinin genel anlamda burada yaşayan halklara; özelde İslam kültür ve medeniyetine katkıları bakımından önemi incelenmiştir. Doğubayazıt üzerinde daha önce birçok araştırma yapılmıştır. Ancak bu araştırmalar kapsamında hazırlanan tez, kitap veya makaleler genel olarak kentin bir veya birkaç yönünü ele almıştır. Bu çalışma ise, daha önce kullanılmayan bazı yeni bilgi ve kaynakların ışığında şehrin demografik yapısı, siyasi hâkimiyet, kültürel değerler ve İslam medeniyeti bakımından öne çıkan yönlerine ışık tutmuş olması bakımından önceki çalışmalardan farklı özellikler taşıdığı düşünülmektedir.

Doğubayazıt, merkez ve çevresi tarihi süreç içinde birçok kez sınırları değişmiş, yer ve yönetim değişikliğine uğramıştır. Bundan dolayıdır ki şehir, birden fazla milletin yaşam alanı ve devletin de siyasi ve kültürel merkezi haline gelerek isim değişikliğine de uğramıştır. Çalışmanın içeriğinde de görüldüğü gibi pek çok kaynakta farklı millet ve devletlerin buraya hâkim olduğu dönemlerde şehre farklı isimler verilmiştir.

Doğubayazıt şehrinin tarihî kaynaklarda ve halk dilinde tespit edilen farklı isimleri “ *Daryung, Darıong, Daronk, Basenia-Basean, Baze, Bazed, Basse-Bazze, Vazit, Kelat Nûr, Sipikan, Duza Sipî, Kela Sipî, Duzesipî, Duze Bazîd, Kelat Sifîd, Kelat Sipî, Kelat el’Beyza, Beyz, Aydın Kale, Cıvız Kale, Kelat Ribat, Eleşgêrta Kevnar, Silivanî, Kal’a-ı Bayezid, Bayezid, Bazîd, Bazîda Ehmedê Hanî ve Doğubayazıt*” olarak geçmektedir.

Elbette birçok millet ve kültüre ev sahipliği yapmış Doğubayazıt ile ilgili kaynak taraması yapmak, bu yörenin uzun bir tarihî geçmişi olmasından dolayı bazı

zorlukları barındırıyordu. Çünkü bölge hakkında ihtiyaç duyulan bilgi için pek çok kaynağa ulaşma zorunluluğu söz konusuydu. Farklı dillerde yazılmış kaynaklardan istifade etmek onları tercüme, tasnif ve kompoze etmek hem maddi hem de manevi bakımından ciddi gayretler gerektiriyordu.

Araştırmanın saha çalışması, dayandığı kaynak çeşitliliği açısından oldukça kapsamlıdır. Zira araştırmanın bir kısmı bölgede nüfuzu olan ulemayla, bilgili ve kültürlü şahıslarla ve halkla yüz yüze görüşmelere dayanmaktadır. Çalışma sürecinde elde edilen bilgiler, notlar; kültürel iz ve kalıntılardan resimler çekilmiş, belgeler oluşturulmaya çalışılmıştır. Konu uzmanı araştırmacı-yazar ve akademik çevrelerden toplanan veriler; kütüphane ve arşivlerden temin edilen fotokopiler; konuya değinen kitap, dergi, makale ve bildiri gibi basılı kaynakların yanı sıra internet gibi bilgi sunan dijital ortam ve portallardan faydalanılarak bazı bilimsel sonuçlar ortaya çıkarmaya gayret edilmiştir.

Bu çalışmada elde edilen sonuçlar ile daha önce yapılmış benzer çalışmaların sonuçlarının paralelliği ya da farklılığı göz önünde bulunduruldu. Doğubayazıt ve çevresi ile ilgili bilgiler verirken bu tarz bir karşılaştırma yapmaya önem verildi. Mümkün oldukça sağlam, güvenilir belge ve kaynaklardan istifade edilerek konu hakkında muhtemel polemiklere meydan verilmemesine gayret edildi. Akademik araştırma sorumluluğu ve bunun uyandırdığı ahlaki bir duyarlılıkla en doğru olanının belirlenmesine çaba sarf edildi.

Doğubayazıt ve çevresiyle ilgili yapılan bu çalışmada, milattan öncesinden günümüze kadar gelen süreçte bölgenin sahip olduğu sınır ve statüsüne ilişkin verilen bilgilere sadık kalınmaya çalışıldı. Nitekim araştırmamıza konu teşkil eden Doğubayazıt, tarihi ve arkeolojik eserleri ile birlikte dikkatlere sunuldu. Bugünkü ilçe sınırları aşılarak şehrin Urartular zamanındaki eyalet statüsünden, bağımsız beylik ve sancak konumuna, Cumhuriyet dönemi evvelinde sahip olduğu “il” kimliğine kadar farklı zamanlardaki değişen dönüşen statüsü üzerinde duruldu.

Sözü edilen devletler ve milletler hâkim oldukları dönemlerde farklı ve geniş sınırlarda Doğubayazıt’ı etki alanlarına alarak; burada tarihi ve kültürel eserler bırakmışlardır. Söz konusu eserlerin günümüze ulaşanlarından bazıları Urartu Kalesi, Ferhat Kanalı, Camii Gevheri Nigar (Şafii Cami), İshak Paşa Sarayı, Ahmed-i Hanî

Medresesi ve başka birçok saray, kale, kümbet, nekropol, cami ve medreselerdir. Bunlarla birlikte bugünkü ilçe sınırları dışında kalmasına rağmen başta Sürmari Şehri, Korhan Kalesi, Toprakkale, Zor Kalesi, Şoşik Kümbeti ve Ejder (Harmandöver) Kervansarayı olmak üzere birçok tarihi eser ve yerleşim yeri geçmişte bu beyliğin sınırları dâhilinde olmuştur.

Bu çalışma giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Giriş bölümünde Doğubayazıt'ın tarihi süreçte aldığı isimleri, değişik dönemlerdeki sınırları, bugünkü konumu, Batılı ve Doğulu seyyah ve tarihçilerin hatıratlarında kaydettikleri bilgiler ve kaynaklar üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde, kuruluşundan günümüze kadar dönemlere göre Doğubayazıt ve çevresini kendisine merkez edinen millet, devlet ve beyliklerle birlikte İslam'ın bölgeye gelişine yer verilmiştir. İkinci bölümde Doğubayazıt ve çevresinde tespit edilen tarihi ve arkeolojik bulgulara; Mitanni, Urartu, Şeddadî, Revvadî, Selçuklu, Eyyübî, Osmanlı ve Bayezid merkezli Serhat Beyliği döneminde bölgenin ilk yıllarından itibaren günümüze kadar süre gelen tarihi, kültürel ve arkeolojik değer ve kalıntılara dikkat çekilmiştir. Üçüncü bölümde ise, Doğubayazıt medreselerinde edindiği ilimlerle meşhur olan; birçok açıdan kültür ve medeniyete önemli katkılar sunan; ait olduğu halkın tarih ve edebiyatına da bu çerçevede mal olan Ahmed-i Hanî, Şair Şevki (Şewqiyê Xanînesepe), İsmail ve Muradhan Bazîdî, Ezizê Şêr Mamzeydî, Molla Mahmûd Bazîdî, Molla Muhammed Celalî, Halife Yusuf Bazîdî, Said Nursi, Kalko Şeyh Mustafa ve Molla Musa Celalî gibi âlimler eserleri, sosyal çevre içindeki yerleri, medrese yaşamları ve toplum üzerindeki etkileri bağlamında ele alınmıştır.

Bu konuyu çalışmamı tavsiye eden ve çalışma boyunca birikimlerinden istifade ettiğim değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Salih ARI Bey'e müteşekkirim. Çalışmaya fikirleriyle katkıda bulunan, doküman temininde ve metin tashihi konularında yardımcı olan kıymetli ilim insanı Doç. Dr. Kemal EROL ve Dr. Öğretim Üyesi Yılmaz DEMİR beylere ayrı ayrı şükranlarımı arz ediyorum. Ayrıca, dil ve gramer kurallarını düzenleyen meslektaşım Edebiyat Öğretmeni Dr. Müslîh SEZER, kaynak ve doküman katkısında bulunan ve konunun değişik yönleri ile alakalı fikir alış-verişinde bulunduğum araştırmacı-yazar Mehmet GÜLTEKİN, Ziya AVCI, Ümit DEMİRHAN ve Mehmet Sena GEÇİT ve teknik yardımlarından dolayı İhsan AKIN beylere de içtenlikle müteşekkirim.

Maddi ve manevi katkılarından dolayı Doğubayazıt halkına, çalışma süreci boyunca desteklerini esirgemeyen ailemin bütün fertlerine bilhassa varlık sebebim muhterem annem Nispet Hanıma teşekkürlerimi arz ederim.

Ahmet ÖNER

Van-2019

GİRİŞ

İnsanlığın varlığından beri yeryüzü coğrafyasının birçok bölgesi ve şehri çeşitli savaş, göç, sürgün, deprem, işgal ve ekonomik nedenlerden dolayı yer ve yönetim değişikliğine uğramıştır. Bu nedenlerden dolayı Doğubayazıt şehri ve çevresi de bazen büyük yıkımlar, istila ve yer değişikliklerine maruz kalmıştır. Aynı zamanda Doğubayazıt ve çevresi yaşam koşulları, stratejik önemi, ticaret ve göç yolları üzerinde olmasından dolayı da birçok devlet ve milletin ilgi merkezi olmuş ve birden çok ülkenin kavşağında olması bölgeyi dinler ve milletler açısından da albenili kılmıştır. Yine Kur'an-ı Kerimde Hz. Nuh'un gemisi ve tufanı ile ilgili birçok ayet yer almaktadır. Ayrıca Tevrat ve İncil gibi kutsal kaynaklarda anlatılan Nuh Tufan'ında adı geçen Ararat'ın, Ağrı Dağı olduğuna inanılmaktadır. Bu dağın da Doğubayazıt'ın yakın çevresinde bulunuyor olması ve Hz. Nuh peygamber gemisinin buraya konması ile ilgili rivayetlerin bölge sınırları içinde düşünülmesi birçok yerli ve yabancı bilgin ve seyyahın dikkatini bu bölge üzerine çekmiştir. Oysa Kur'an-ı Kerim'in özellikle Hûd süresinde adı geçen Hz. Nuh'un gemisinin demirlendiği dağ, Cûdi Dağı'dır.¹

Urartulardan itibaren tarihi bir geçmişe sahip olan ve yüzyılımızda önemi biraz daha artan Doğubayazıt'ın tarım ve hayvancılıkta ön plana çıkması, aynı zamanda yaylalara ve su kaynaklarına yakın olması ve savunma stratejisi bakımından sırtını yüksek dağlara dayandırmış olması, ayrıca onu önemli bir merkez yapmıştır. Bütün bu nedenlerden dolayı çok kadim yerleşim yerlerinden biri olan Doğubayazıt bölgesi; Mittaniler, Urartular, Medler, Bizanslar, Persler, Şeddadîler, Eyyûbîler ve Osmanlılardan beri adından sıkça söz ettirmiştir. Doğubayazıt üzerinde önemli çalışmaları olan yazarlardan Yılmaz Demir, bölgenin yukarıdaki özelliklerini şu şekilde anlatmaktadır: *“Kent, Ortaçağda bölgenin önemli ticaret ve konaklanma merkezleri arasındadır. Bu dönemde yöreye yapılan seyahatlerde Doğubayazıt'tan sıkça bahsedilmektedir. Özellikle Nuh'un Gemisinin Ağrı Dağında bulunduğu*

---

¹ Kur'an / Hûd 40-44; Ankebut 14; Kitabı Mukaddes, Tekvin, 8/1-4; Abdullah Yaşın, *Nuh Peygamber Tufanı ve Cudi Dağı*, Kent Yayınları, İstanbul, 2013, 108-121; Kemal Erol, “Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisinin Edebiyatımıza Yansıması”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Van, 2010, 48-71; Bahattin Dartma, “Tarihin Ortak Değeri: Nuh'un Gemisi”, *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, 211.

rivayeti bu bölgeye ilgiyi artıran önemli unsurlardandır. Bu durum birçok Batılı ve İslam coğrafyacısının veya seyyahın dikkatini Ağrı Dağı, Doğubayazıt kenti,² Nuh'un gemisi ve yakın çevresindeki tarihi çok eskilere dayanan Sürmarî³ şehrine çekmiştir.

Bu tarihi şehir ve çevresi her zaman yerli ve yabancı tarihçi ve seyyahların dikkatini üzerine çektiği gibi özellikle bu bölgeye yapılan İslami fetihlerden dolayı İslam tarihçilerinin de ilgi odağı olmuştur. Zira Raşit halifeler döneminde kuzey bölgelerine yapılan fetih hareketleri neticesinde, fethedilen yerler içerisinde İrmîniye (Ermenistan), Azerbaycan, Kafkasya, Arran,⁴ Şehrezor,⁵ Cibal,⁶ Musul, Cezire,⁷ ed- Dînever, Horasan, Malatya ve Doğubayazıt'ın da içinde bulunduğu Anadolu'nun eski yerleşim merkezleri olan bütün güney ve doğu vilayetleri bulunuyordu.⁸ Daha sonraki bölümlerde genişçe anlatılacağı gibi bilhassa bu bölgeler

² Yılmaz Demir, *Doğubayazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2014, 39.

³ **Sürmarî Şehri:** Kaynaklarda Sürmarî şehri veya kalesi olarak geçmektedir. Tarihi bir şehir olup günümüzde Ermenistan sınırında, Aras nehri kenarında, İğdir ilinin Tuzluca ilçesine bağlı Sürmeli köyünün bulunduğu mevkideki kale mntikasidir.

⁴ **Arrân:** Günümüzde Kura ve Aras nehirleri arasında yer alan Arrân'ın kuzeyinde Şirvan ve Şekî, güneyinde İrmîniye ve Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan vardır. Eskiden Yunan ve Romalılarca Albania adı verilen bölge Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arrân (Errân) adını almıştır. Arrân'ın güneyi bugün Karabağ adıyla Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir bölgedir. Bkz.: Abdülkerim Özaydın, "Arrân", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, III, 394.

⁵ **Şehrezor:** "Şarezor", "Şehrizor", "Şehrizûr", "Şehrezur", "Şehrezor" gibi telaffuzları vardır. Kuzeyden Musul ve Hakkâri eyaletleri, batıdan Dicle Nehri, güneyden Bağdad eyaleti ve doğudan İran memleketiyle sınırlı olan Kerkük şehri merkezli olan Kerkük, Erbil, Köy Sancak, Süleymaniye, Revandiz ve Harir sancaklarını havi eyalettir. Bkz.: Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyahatnâme-i Hudûd*, (Çev.: Alaattin Eser), Simurg Yay., İstanbul, 1997, 168.

⁶ **Cibal:** Doğuda Kebir Çölü, güneydoğuda Fars, batı ve güneybatıda Irak-ı Arap, kuzeybatıda Azerbaycan, kuzeyde Elbruz Dağı ile çevrili bölgedir. Cibal, Arapça kökenli çoğul bir sözcüktür ve "dağlar" manasındadır. Bkz.: Erişim: <https://sozcukbul.com/term/cibal>, Erişim Tarihi:05.10.2019. Yunanlı yazar ve tarihçilerin "Medya" olarak adlandırdıkları bölge klasik dönem Müslüman coğrafyacıları tarafından "Cibal" ve Farslar ise "Kuhistan" olarak adlandırarak; sınırlarını doğudan Fars, Horasan ve İsfahan; kuzeyden Azerbaycan, Deylem, Kazvîn ve Rey; batıdan Irak Ovası ve Cezire; güneyden de Irak ve Huzistan ile sınırlı belirtmişler. Bkz.: Kadri Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Alimleri*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2018,1, 422.

⁷ **Cezire:** Dicle ile Fırat nehirleri arasında Şam yönüne uzanarak kalan coğrafi bölge olup Diyarbakır, Nusaybin, Harran, Ruha gibi şehirleri içine alır. Eski Yunanlar ve Avrupalılar Mezopotamya, Araplar ise el-Cezire olarak isimlendirmekteler. Bkz.: Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, Konya, 1994, II, 81.

⁸ el-Belâzurî, Ahmet b. Yahya b. Cabir b. Davud, *Fütûhu'l- Büldân*, (Çev.: Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, 246-302 v.d. ; İbnü'l Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (ö. 630/1233), *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih* (Çev.: Abdülkerim Özaydın ve Ahmet Ağırakça) , I-XII, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, II, 486-488 ; Ebu'l-Ferec Kudame b. Cafer b. Kudame b. Ziyad el-Katib el-Bağdadi, *Kitabü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, (Çev.: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018, 43-55 v.d; Mahmud Şakir, *Dört Halife Dönemi*, (Çev.: Ferit Aydın), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1994, 328-331.

millet ve dini yapısı farklı birçok devletin odak noktasında olduğundan ilk defa Hz. Ömer (r.a) ve Hz. Osman (r.a) dönemlerinde fethedildiğinden⁹ seçkin İslam kaynakları da bu tarihi şehir ve bölgelerden çokça bahsetmektedir.

Tarihi süreçte değişik milletlerin kaynaklarına bakıldığında “Doğubayazıt” ismi hem bölge hem de şehir olarak, eski çağlardan bu yana farklı isimlerle anılmaktadır. Doğubayazıt ve çevresi, Urartu Krallığı döneminde krallığın sekiz eyaletinden biri olarak “Daryunk”, “Daryung” ve “Daronk” olarak bilinir.¹⁰ Bizans ve Ermeni kaynaklarında “Basean-Basenia”, “Basse-Bazze” ve “Darun-Dariong”¹¹ olarak geçer. Arap kaynaklarında ise “Kelat Nûr”, “Kelat el’beyza”, “Dijnûr-Nûrîn”, “Bezy-Ebyaz” olarak geçtiği gibi Kürt kaynaklarında ise “Duza Sipî”, “Duzesipî”, “Duze Bazîd”, “Kela Sipî”, “Sipîkan”, “Silivani” ve “Eleşgêrta Kevnar”¹² olarak belirtilmiştir. Ayrıca bu isim “Aydîn Kale” ve “Kelat Sifîd”¹³ olarak da farsça kaynaklarda yer almaktadır.

Aynı zamanda Doğubayazıt ismini M.Ö. 5. asırda yaşayan Ermeni tarihçisi Moses Von Khoren “Basean-Basenia”,¹⁴ 12. yüzyılda yaşayan İslâm coğrafyacısı, botanikçi, gezgin ve tarihçi Şerif el-İdrisi (1100-166)¹⁵, “Nüzhetü’l-Müşâk fih Tirâkı’l-Âfâk” kitabında “Badjasis”,¹⁶ oryantalist gezginlerden Gonzales De Clavijo (1403) “Vazit”,¹⁷ gezgin ve tarihçi Guy Le Strange “Kal’atü’l-Beyza (Beyaz Kale, Kal’a Sefîd)”¹⁸ ve gezgin Sir Thomas Herbert (1627) ise “Baezd”¹⁹ olarak ifade etmektedir.

⁹ el- Belâzurî, *Fütühu’l- Bıldân*, 278-303; Ebu'l-Ferec, *Kitabü’l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, 43-55.

¹⁰ Mehmet Gültekin, “Mîrên Herêma Bazîdê û Seraya İshaq Paşa”, *Zend Dergisi*, 24, İstanbul, 2014, 5.

¹¹ Dietrich Huff, *Das Felsgrab Von Eski Doğubeyazıt*, İstanbuler Mitteilungen 18, İstanbul, 1968, 58-86; Moses von Choren, *Geschichte Gross-Armeniens*, Druck and Verlag von G. J. Manz, Regensburg, 1869, 62-124; Demir, *Doğubeyazıt’ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 38.

¹² Abdullah Varlı, *Dîwan û Jinewarî ya Ahmedê Xanî*, Sîpan Yayınevi, İstanbul, 2004, 295- 298.

¹³ Nizamüddin Şamî, *Zafername* (Çev.: Necati Lugal), Türk Tarihi Kurumu Basım Evi, Ankara, 186 - 190 ; Varlı, *Dîwan û Jinewarî ya Ahmedê Xanî*, 292.

¹⁴ Gültekin, *Mîrên Herêma Bazîdê û Seraya İshaq Paşa*, 3; Moses Von Choren, *Geschichte Gross-Armeniens*, 62-124 ; Demir, *Doğubeyazıt’ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 38.

¹⁵ Şaban Döğen, *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*. Nesil Yayınları, İstanbul, 1996, 215.

¹⁶ Gültekin, “Mîrên Herêma Bazîdê û Seraya İshaq Paşa”, *Zend Dergisi*, 24, İstanbul, 2014, 5’den naklen *Neue Jahrbücher für Philologie und Peadagogik*, Band 40, 83.

¹⁷ Buy Gonzales De Clavijo, *Timur’un Hayatı ve Kadiz’den Semerkant’a Seyahatler*, (Çev.: Zeynep Ertan), Pozitif Yayınları, İstanbul, 2008, 151.

¹⁸ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, (Ter.: Adnan Eskikurt ve bşk.), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, 332.

Yine, Küçük Arsaklılar (M.Ö. 150-M.S. 430) zamanında Digor ile Iğdır Kalesindeki çifte başkenti de içine alan Bayezid bölgesine “*Gokovit Sancağı*” (Koğovit) adı verilmiştir.²⁰ Osmanlı dönemi gezgini Kâtip Çelebi (1609-1657) ise Cihanûma adlı eserinde “*Serhadde vâkî kal'a-ı Bayezid*” olarak beyan etmiştir.²¹

Kaynaklarda Bayezid adının, Celayirli hükümdarı Sultan Ahmed'in (1382-1410) kardeşi Şehzade Bayezid'den geldiğine dair görüşler ileri sürülmüştür. Hasan Geyiklioğlu ve Diyanet İslam Ansiklopedisi bu ad için Celayirli Sultan Bayezid'in 1386'da ölmesiyle bu şehir, “Bayezid” ismiyle anılmaya başlandığını kabul etmektedirler.²² Diyanet İslam Ansiklopedi'sinde bu konu şöyle geçmektedir: “*Bayezid XIII. yüzyılda Moğol istilasına uğradı. XIV. Yüzyılın sonlarına doğru yöreye hâkim olan Celayirliler Bayezid Kalesi'ne de sahip oldular. Hemen hemen bütün yeni araştırmalar, şehrin ve kalenin isminin Celayirli hükümdarı olan Sultan Ahmed Celayir'in (1382-1410) kardeşi Bayezid'den geldiğinde birleşmektedirler.*”²³ Ancak çalışmada da görüleceği gibi yapılan yeni araştırmalar ve elde edilen bilgiler ışığında bu konuda net bir kanaate varmak doğru olarak nitelendirilemez. M.S. 5. yüzyılda yaşayan Ermeni tarihçi Moses Von Choren yazdığı “*Geschichte Gross-Armeniens*” adlı eserinde ve bazı Bizans kaynaklarında “Bayezid” isminden daha önce “Basenia” ve “Basean” isimlerinin geçmesi bu ismin kaynağının Celayirli Sultan Bayezid'den çok eski tarihlere dayandığını göstermektedir.²⁴

Burada ifade etmekte fayda vardır ki bazen kaynak çalışmalarında tarihi ve akademik hatalar yapılmaktadır. Ancak zamanla yeni bilgiler ışığında bu hatalar başkaları tarafından fark edilmektedir. Bu hatalardan biri de bazı yazar ve tarihçilerin Bayezid şehrinin ismini Osmanlı sultanı, Sultan Yıldırım Bayezid'e nispet etmeleridir. Bu da hem tarihsel olarak hem de kelime yapısı olarak doğruyu

---

¹⁹ Sir Thomas Herbert, *Some Years Travels Into Divers Parts of Asia and Afrique*, Printed by R. Bip. for I. Blome and R. Bishop, London, 1638, 149, 177'den naklen Demir, *Doğubeyazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 38.

²⁰ Erişim: <http://www.dogubayazitso.tobb.org.tr/>, Erişim Tarihi: 25.09.2019.

²¹ Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, I, Tıpkıbasım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1415, 422.

²² Hasan Geyiklioğlu, “Selçuklar'ın Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Bayezid ve Çevresinin Tarihine Bir Bakış” *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Çekül Vakfı Yay., İstanbul, 2004, 175.

²³ Metin Tuncel, “Doğubayazıt”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, IX, 493.

²⁴ Demir, *Doğubeyazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 48; Varlı, *Dîwan ü Jinewarî ya Ahmedê Xanî*, 310.

göstermekten uzaktır. Yıldırım Bayezid'in, Bayezid kalesi ile hiçbir ilgisi yoktur.²⁵ Bu tahriften vazgeçilmelidir ki yazar Molla Mahmûd Bazîdî de bütün eserlerinde "Bazîd" ismini kullanmıştır.²⁶ Aslen Doğubayazıtlı tarihçi ve âlim olan Molla Mahmûd Bazîdî yazdığı bin sayfalık, hacimli tarih kitabında da önemli şehirleri bölüm bölüm ve olayların meydana gelişine göre sıralarken Serhad bölgesinin en önemli şehir ve illeri arasında, hatta büyük şehirleri kategorisinde Doğubayazıt'ı eski adı ile "Bazîd" olarak göstermektedir.²⁷

Başka bir araştırmacı-yazar Sevan Nişanyan'a göre Doğubayazıt'taki bu kale şehir: "*Bayezid antik çağdan itibaren Erm Daruynk'/Taruynk' adıyla anılan kaledir. Kasabaya adını veren Bayezid'in kim olduğu belli değildir.*"²⁸ Yine Yazar Bilge Umur, "Türkiye'deki Tarihsel Adlar" adlı kitabında şöyle yazmaktadır: "*Kale, adını, bu yöreyi hiç görmemiş olan Osmanlı Padişahı Yıldırım Bâyezid'den almış değildir; belki, Celayirlilerden Sultan Ahmed'in kardeşi Şehzade Bayezid dolayısı ile bu adı almıştır. Türk ağzında Bayezit, Beyazit, Bayezid biçimlerinde de söylenen Bayezid adı, Ermenice'de "ardıl, mirasçı" demektir. Anadolu Türklerinde ve İslam dünyasının diğer halklarında Bayezid adı, güçlü olasılıkla, tasavvuf yolunun öncülerinden olup 874'te vefat ettiği bilinen ancak yaşamı ve kimliği hakkında fazla bilgi bulunmayan Bayezid-i Bistamî'nin anısına saygı nedeni ile kullanılmıştır. Ancak Bayezid-i Bistamî'nin kendisi için Ermenice kökenli bir ad taşıması nasıl açıklanabilir, saptayamadım. Bu görüş İslam Ansiklopedisinde de aynıdır.*"²⁹

Yukarıda da belirtildiği gibi kaynaklarda iki tane Bayezid ismi geçmektedir. Ancak tarihsel ve kelime olarak her iki Bayezid (Yıldırım Bayezid-Celayirli Sultan Bayezid) ismi de bu zamanlamaya uygun düşmüyor. Zira kelime olarak aslına göre Molla Mahmûd Bazîdî'nin de eserlerinde belirttiği gibi "*Bayezid*" değilde "*Bazîd*" tir. Ayrıca bu iki Sultanın isminden başka kaynaklarda bir Sultan Bayezid ismi daha geçmektedir. Bazı tarihçilere göre bu Bayezid da Doğubayazıt ve çevresine hâkim olan Kürt beyliklerinden Hakkâri Beyi Eseduddin Şîr'in bölgeyi Uzun Hasan'ın

²⁵ Bazîdî, *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan*, (Haz.: Ziya Avcı), İstanbul, 2010, 9; Geyiklioğlu, *Selçuklar'ın Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Bayezid ve Çevresinin Tarihine Bir Bakış*, 175.

²⁶ Bazîdî, *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan*, 9.

²⁷ Bazîdî, *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan*, 16.

²⁸ Sevan Nişanyan, *Adını Unutan Ülke (Türkiye'de Adı Değiştiren Yerler Sözlüğü)*, Everest Yayınları, İstanbul, 2010, 10.

²⁹ Bilge Umur, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitap Evi, İstanbul, 1993, 219-220.

desteklediği Dumbulî beylerinin (Dumilî ve Sipîkî) işgalinden geri aldıktan sonra oğlu Bayezid'i buraya yönetici olarak atamıştır. Bu Bayezid adlı çok sevilen oğlu da bölgede çok etkili imar hizmetleri yaptıktan sonra bu şehirde vefat eder. Bu sevilen şahıs bölgede çok faydalı hizmetler yaptığı için bölge halkı bunun hatıratına ismini de şehre vererek baki kılmıştır.³⁰ Fakat bazıları da bu sevilen Bayezid için Hakkârî beylerinden Melik Zahid'in oğludur derler. Ancak Timur'un bölgeye gelişi ve Nizami'nin Zafername'sinin yazılış tarihine (1401) göre bu üç Sultan Bayezid ismi de tarihi olarak uyuşmuyor.³¹ Bu konuda daha farklı Sultan Bayezid'ler de vardır. Bütün bunlara zamanla uyarlanmış rivayetler olarak bakmak daha doğrudur.

Yine tarihçi Molla Mahmud Bazîdî'nin belirttiğine göre Doğubayazıt'ın ismi bir dönem de “Eleşgêrta Kevnar” (Eski Eleşkirt) olarak anılmıştır. Daha sonra bu ismi Şerefnameye de dayandırarak bölge ve halkının bir dönem İranlıların bazı dönemlerde Osmanlıların kontrolüne düştüğünü ifade etmiştir. Osmanlılar döneminde Sultan Murat'ın Ermenistan'ı aldıktan sonra İran seferine Doğubayazıt üzerinden gittiği zaman Siliva halkından Evdi Beg isminde bir kahraman da bu seferde yer almıştır. Bu şahıs aslen Mayyafarikîn Mervani'lerindendi. Diyarbakır bölgesinden kendisi ile birlikte önemli sayıda ailelerin Sultan Murat'a büyük askeri katkıları olmuştur. Bundan dolayı Erivan savaşı sonrası Eleşkirt, Bayezid ve Şelve (Milve-Şilve)³² şehirleri çevreleriyle birlikte yurtluk ve ocaklık olarak bu dönem Evdi Beg ve Silivalı ailelere hediye olarak verildi. Bu aileler burada kalarak kale ve köyler yaptılar. Bayezid ve çevresinin adını da “*Silivani*” olarak isimlendirdiler.³³

Burada bu farklı isimler hakkındaki görüşlere bir açıklık getirmek gerekirse Doğubayazıt şehrinin ismi eski kaynaklarda “Basenia-Basean”³⁴, “Kal'atü'l-Beyza (Beyaz Kale, Kal'a Sefid)”³⁵, “Duza Sipî” ve “Kela Sipî”³⁶ olarak geçmektedir. Zira

³⁰ Varlı, *Dîwan û Jinewarî ya Ahmedê Xanî*, 303-304.

³¹ Varlı, *Dîwan û Jinewarî ya Ahmedê Xanî*, 304.

³² Bugün Ermenistan sınırları içinde Revan şehrine yakın bir şehrin ismi Şelvedir. Bazı tarihçilere göre de Ağrı (Karakilis) ili, Hamur ve Tutak ilçelerinin olduğu bölgedir. Ancak Serhad (Bazîd) Beyliğinin sınırlarının Erzurum ve Erzincan'a kadar uzaması ve buralara kadar hüküm sürmesi eski ismi Şilve veya Şelve kalesi (Tutak, Hamur ve Patnos) mıtıkaları olması daha uygundur. Bkz:Varlı, *Dîwan û Jinewarî ya Ahmedê Xanî*, 334-335.

³³ Bazîdî, *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan*, 31.

³⁴ Moses von Choren, *Geschichte Gross-Armeniens*, 62-124; Demir, *Doğubeyazıt'ın KentSEL Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 38.

³⁵ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 332.

³⁶ Varlı, *Dîwan û Jinewarî ya Ahmedê Xanî*, 298.

bu “Sipî, Sefid, Beyaz, Beyza” kelimeleri bölgenin coğrafi yapısı ve iklim şartları ile alakalıdır. Doğubayazıt bölgesinin beyaza benzertaş ve kayalık olması, düz ovanın renginin yaz aylarında beyaza çalması ve kış aylarında uzun dönem karlarla kapalı olmasından dolayı şehir ve çevresi “Bazîd” veya “Bayezid” olarak adlandırılmıştır. Bu kelimeler Kürtçe’de anlam itibariyle “Sipî-Sipîd”dir. Zamanla Araplar fetihler esnasında dillerinde karşılığı “Beyza” olan kelimeyi çevirerek bölgeye “Beyza”, kaleye de “Kal’atü’l-Beyza” demişler. Bu “Duza Sipî” veya “Kela Sipî” kelime anlamı olarak da İslam’ın 7. asırdan itibaren bölgeye ulaşması bu görüşün haklılık payını artırmaktadır. Çünkü İslam orduları bölgeye geldiklerinde, bölge halkına buranın ismi nedir? Sorusuna yanıt olarak Arapça ’da “Beyz”in çoğulu olan “Ebyaz” kelimesi, Türkçe’ye çevrildiğinde beyaz anlamına gelen “Beyz-Ebyaz” olan kelime “Beyaz Kale-Beyaz Ova” olarak telaffuz edilmiştir.

Ayrıca o dönem burada yerleşik olan “Sipikanlar” aşireti mensupları beyaz tenlerinden dolayı dikkat çekmekte idi. Bu “Beyz” ve “Ebyaz” kelimelerinin zaman içinde Bayezid veya Bazîd olarak kullanılmış olması muhtemeldir.³⁷ Araplar, Kürtçe’de renk ismi olan “Sipî- Sipîd” kelimesini; ışık, beyaz veya aydınlık anlamına gelen “Nûr” kelimesine çevirmişler. Daha sonra Tatar ve Celayirlilerin şehri işgal etmeleri sonucu Arapçadaki beyaz, nur, ışık anlamlarına gelen “Beyz-Ebyaz” kelimesini değiştirerek “Bayezid” yapmışlar ve kaleye “Aydın Kale” yerli halka da “Aydın Ulus” demişlerdir.³⁸ Ayrıca eskiden beri bu bölgeye “Bûze-Boze-Beyza” da denilmiştir.³⁹ Günümüzde de Urartulardan kalma bu kayalıklar şehrine bölge halkı halen “Yukarı Bayezid, Bazîd veya Bazîda Ehmedê Xanî” demektedir.

Burada kaynaklara ve çeşitli dönemlerde kullanılan mezkûr isimlere baktığımızda Ferhad Pîrbal’ın da belirttiği üzere şu kanaate varmak mümkündür. *“Bu eski şehrin isminin en doğru şekli Bayezid, Bayazid, Bayazit, Bayiz vb. değil de Bazîd olarak kullanılması en doğru şeklidir.”* Pîrbal dil ve kullanım şeklini bu şehir ve bölge üzerine kitaplar yazan âlim ve tarihçi Molla Mahmûd Bazîdî’ye de dayandırarak şehrin isminin en doğru kullanım şekli “Bayezîd” değil de tarihten günümüze kadar da halk arasındaki kullanımı olan “Bazîd” şeklinde olması

³⁷ Varlı, *Dîwan û Jînewarî ya Ahmedê Xanî*, 301- 302.

³⁸ Nizamüddin Şamî, *Zafername*, 124, 186,190; Varlı, *Dîwan û Jînewarî ya Ahmedê Xanî*, 301-302.

³⁹ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname (Kürt Tarihi)*, (Çev.: Abdullah Yegin), Nûbihar Yay., İstanbul, 2017, 138;Varlı, *Dîwan û Jînewarî ya Ahmedê Xanî*, 298.

gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁰ Bu görüşünü de âlim ve hem de tarihçi Molla Mahmûd Bazîdî ve bölge halkının tarihi seyir içindeki isimlendirişlerine dayandırır. Bu yanlış telaffuz ve transkripti yapanlar hatalarından vaz geçmelidir, demektedir.

Bölge halkının “Bazîd” olarak adlandırdığı bu şehir için başlangıçtan günümüze kadar birçok ad kullanılmıştır. Ancak bu kelime kargaşasından çıkmak için Cumhuriyet öncesi dönemde “Bayezid” adı kullanılıyorken, Cumhuriyet döneminde ise, Türk Dili Kurumu’nca kabul gören “Doğubayazıt”⁴¹ adı bu şehir için kullanılmıştır. Cumhuriyet öncesi dönemde kaleme alınan eserler incelendiğinde; “Doğubayazıt” adının “Bayezid” olarak geçmesi bu adın kullanılmasında belirleyici olmuştur.⁴²

Doğubayazıt, Osmanlılar döneminde imparatorluğun bir sancak merkezi idi. Cumhuriyet’in ilk yıllarında (1923) sancaklar vilayete dönüştürülünce, Doğubayazıt da il merkezi durumuna getirildi. Ancak daha sonra Bakanlar Kurulu kararıyla 1927 yılında vilayet merkezi Karaköse’ye nakledildi, Doğubayazıt’ın kendisi ilçe statüsüne indirildi ve kendisine bağlı Iğdır ve Tuzluca ilçeleri de Kars vilayetine bağlandı. 1934 yılında ise resmi yazışmalarda ve postalarda oluşabilecek karışıklıkları önlemek,⁴³ ekonomik yararlar sağlamak ve şehirselleşimi teşvik⁴⁴ gibi nedenlerden dolayı “Bayezid” adının başına “Doğu” kelimesi eklenerek “Doğubayazıt” olarak değiştirildi.

1925 yılına kadar Erzurum Vilayetinin bir sancağı olan Bayezid’in,⁴⁵ eski yeri bu gibi çeşitli nedenlerden dolayı değiştirilerek bu günkü şehir merkezi Sarısu adını taşıyan ovanın güney doğusunda transit yolu üzerinde, İran sınırına 38 km.

⁴⁰ Ferhad Pîrbal, *Mela Mehmûdê Bayezîdî (1799-1867)*, (Çev.: Ziya Avcı), Aras Yayınevi, Hewlêr, 2000, 9.

⁴¹ Erişim: <http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com=TDK>, Erişim Tarihi: 14.01.2019

⁴² Demir, *Doğubayazıt’ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 36.

⁴³ Faruk Kaya, “Doğubayazıt Şehrinin Yer Değiştirme Olayına Neden Olan Faktörler” *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, Doğubayazıt Kaymakamlığı Yayınları, İstanbul, 2007, 436; İsmet Alpaslan, *Ağrı*, Ağrı Kitap Serisi Yayınları1, Ankara, 1982, 51.

⁴⁴ Kaya, *Doğubayazıt Şehrinin Yer Değiştirme Olayına Neden Olan Faktörler*, 436.

⁴⁵ Yakup Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014, Kitabevi Yayınları, 6.

mesafede eski istasyon mevkiinde⁴⁶ düzlükte kurulmuş olup toprakları genellikle engebeli ve yüksektir.

Ancak, Osmanlı devletinin son dönemlerinde dünya milletlerinin kendi özgürlükleri içerisinde ulusal sınırlarını çizmek istemeleri, bütün Serhad bölgesinde Rus-Osmanlı, İran-Osmanlı çekişmeleri, Doğubayazıt'ın Rus ve Ermeni işgallerine uğraması ve Kürt beyliklerinin yerelden değil de merkezden atama paşalarla idare edilmek istenmesi gibi nedenlerle Doğubayazıt'tın yönetim şekli ve statüsünde bazı değişiklikler olmuştur. Doğubayazıt'ın son dönem statüsü üzerine, Yılmaz Demir şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “31 Ekim 1914'te Bayezid kenti bir Rus istilasına daha maruz kalmıştır. Rus birliklerinin çekilmesinden sonra kent bir süre Ermeni işgali altında kalmıştır. Rus işgali sırasında Ruslar tarafından inşa edilen Bayezid'e kadar uzanan bir demiryolu “Dekovil Demiryolu”, daha sonraki yıllarda sökülüştür. Kent, 14 Nisan 1918 tarihinde Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında sancakların, vilayetlere dönüştürülmesiyle birlikte Bayezid da aynı adla bir vilayet merkezi olmuştur. 1927 yılında Bayezid'in diğer ilçe merkezlerine olan uzaklığından dolayı vilayet merkezi Ağrı/ Karaköse'ye taşınmıştır. Böylece Bayezid kenti, ilçe merkezi olarak Karaköse iline bağlanmıştır. Ana yollara göre sapa bir yerde bulunan ve çeşitli altyapı problemleri olan Bayezid, asırlardır bulunduğu yeri terk ederek ovalık bir yer olan Sarıova düzlüğüne taşınmıştır. 1935 yılında adı Doğubayazıt olarak değiştirilen kent, 1938 yılından itibaren bu yeni yerinde gelişmeye başlamıştır. Eski Doğubayazıt ise giderek tenhalaşmış ve terk edilmiştir. Ancak Bayezid gibi stratejik bir konuma sahip olan bir yerleşim yerinin 1927 yılında diğer ilçelere olan uzaklığı neden gösterilerek statüsünün bir derece düşürülerek ilçe konumuna getirilmesi başlı başına doğru bir değerlendirme olmaz. Özellikle 1926 yılında “Ağrı İsyanları” olarak bilinen olayları göz ardı ederek yapılacak her türlü değerlendirme kentin geçmişini aydınlatmak adına yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda 1926 yılında yaşanan Ağrı İsyanlarından dolayı kent ya cezalandırılmış ya da kentte istenilen hâkimiyet kurulmadığından veya bağlantı sağlanamadığından dolayı kent merkezi Ağrı/ Karaköse'ye taşınmıştır.”⁴⁷

⁴⁶ Yüksel Bingöl ve bşk., “İshakpaşa Sarayı'nın Çevre Düzenlemesi”, III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, 138.

⁴⁷ Demir, Doğubayazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı, 36-37.

Doğubayazıt Beyliği Şehirlerinin Orijinal ve Yeni İsimleri

Bu çalışmamızda elde ettiğimiz verilere göre Doğubayazıt şehri Osmanlı döneminde beylik ve bağlı sancak merkezi olmuştur. Fakat Osmanlı öncesi kurulan bu şehir uzun yıllar Serhad beyliklerine başkent, diğer bir ifade ile merkez şehir olmuştur. Bundan dolayı hem merkez olarak hem de kendisine bağlı büyük yerleşim yerleri itibari ile bu şehir birçok isim almıştır. Elbette çalışmanın genelinde de anlatıldığı gibi sınırları batıda Erzurum ve Erzincan'a kadar, güneyde Başkale, Hoşab, Adilcevaz ve Ahlat'a kadar ve doğuda da Ermenistan, Nahçıvan, Mako ve Tebriz'e kadar uzanan bu geniş coğrafya çeşitli dönemlerde Bayezid beylik veya sancağının etki alanında da birçok yerleşim merkezi yer alıyordu.

Osmanlıdan bugüne, bazı kaynak ve istatistikler kaza, nahiye ve köy isimlerini, sayıları ile birlikte vermektedir. Örneğin Osmanlıya bağlı sancak olduğu dönemlerde Bayezid sancağına bağlı kazalar için, Ali Saib Efendi: “*Liva-i mezkûra merbut kazalar; Nefs-i Bayezid kazası, Diyadin kazası, Antab (Dutah) kazası, Karakilisekazası ve Eleşkirt(Toprakkale) kazasıdır.*”⁴⁸ Şemseddin Sami; “*Kaza Edmanlı ve Celalî nahiyeleriyle birebir 78 karyeyi cemi' olub, ekser ahalisi Kürd aşiretlerinden ibaretdir. Sanayi-i mahalliye kilim, halı ve seccade gibi şeylerdir. Derun-u livada nefis seccade, kilim, halı ve çorap imal olunur. Livanın birkaç yerinde kükürtlü vesaire maden suları ve kaplıcalar vardır. Bayezid sancağı; Bayezid, Diyadin, Karakilise, Alaşkird ve Antab isimleriyle 5 kazayla munkasım olub, 418 karye ve 19 nahiyeyi cemi' olduğu halde 47236 ahalisi vardır ki bunlardan 8367'si Ermeni ve gayri Müslim olub, ekseri Kürd'dür.*”⁴⁹ Yurt Ansiklopedisi: “*Bayezid, Diyadin, Karakilise, Eleşkirt, Antâb (Tutak), Hamur, Patnos ve Celalî, Adamanlı, Cemedanlı ve Zılanlı Aşireti*”⁵⁰, Salname-i Vilayet-i Erzurum: “*Bayezid Kazası, Diyadin Kazası, Karakilise Kazası, Eleşkird Kazası, Antab Kazası*”⁵¹ ve Abdullah Varlı ise Osmanlı belgelerine dayandırarak Bayezid Beyliğine bağlı 15 kadar sancak saymakta ve o dönemki bazı padişahların isimlerini de aktarmaktadır. Bu kazalardan bazılarını: “*Eleşgirt (Zetkan-Toprakkale), Şilve (Tutak, Karakilis),*

⁴⁸ Ali Saib Efendi, *Coğrafya-yı Mufassal Memalik-i Devlet-i Osmaniye*, Matbaa-i Ebû Ziya, Kostantiniye, 1304, 203.

⁴⁹ Şemseddin Sami, *Kamusu'l Alam*, I-VI, Mihran Matbaası, İstanbul, 1889, II, 1234-1235.

⁵⁰ Komisyon, “Ağrı” *Yurt Ansiklopedisi*, I-XI, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1986, I, 356.

⁵¹ Naci Okcu- Hasan Akdağ, *Salname-i Vilayet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873) Erzurum İl Yıllığı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2010, 83-87.

Bayezid, Diyadin, İskender Kalesi (Dumbilî), Urut, Duz, Mako (Qaban), Avacık, Yûnis, Berkuşad, Zengezor, Cemaata Hacîlu ve Dizak (Kara Çorlu) ve Hacı Elîlû”⁵² olarak belirtmektedir.

İdari taksimat ve nüfus verileri bazında ise Osmanlı dönemi Bayezid Sancağının 16. yüzyıldaki idari taksimatı, kısmen nüfus verileri ve sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili bilgilerin büyük ölçüde icmal ve tahrir defterlerinden elde edilmektedir. Bu konuda Hakan Kaya: “*Bayezid Sancağı ve tevâbi ‘hâya ait Mufassal tahrir defterinde Eleşkirt, Şelve, Diyadin, Avacık, Bayezid, Urut ve İskender Kalesi livaları bulunmaktadır.*” İcmal ve tahrir defterleri ile birlikte mufassal defterlerinde ise: “*Bayezid ve tevâbi ‘hâsının liva, nahıye ve köyleri mevcuttur. Bu kayıtlarda köy isimleri, alınan vergiler, şahıs isimleri (müslim, gayr-ı müslim), vergi hâsılatları ve yetiştirilen ürünler bulunmaktadır.*” Yine başka bir İcmal defterinde ise: “*Eleşkirt, Şelve, Diyadin, Avacık ve Bayezid livaları bulunmakta olup, has, zeamet ve tımar sahiplerinin kimler olduğu ve bunların kaç akçe karşılığında verildiğini görmek mümkündür.*”⁵³

Kısaca çalışmamız içinde kaynakları ile belirtilen Bayezid (Serhad) beyliğinin beylik ve bağlı sancak olduğu dönemlerde önemli şehir isimlerini hem yeni hem de eski orijinal şekilleri ile özetleyerek şöyle sıralayabiliriz:

Doğubayazıt	: Bazîd, Bayezid, Sipikan, Kela Sipî, Bazîda Ehmedê Xanî.
Ağrı	: Agirî-Ararat, Kanîşor, Şorbulak, Karakilis, Karaköse,
Tutak	: Ayîntab, Antab, Dutax
Patnos	: Panos, Batnos
Diyadin	: Gîhadîn
Hamur	: Hemûr, Hewaran
Eleşkirt	: Pakrewan, Aleşkerd, Elejgir, Zêdkan ⁵⁴
Toprakkale	: Toprakçe

⁵² Varlı, *Dîwan û Jînewarî ya Ahmedê Xanî*, 336-337.

⁵³ Hakan Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2018, 5.

⁵⁴ Kamusü'l-Alam'da ilçe merkezinden Aleşkerd (الشکرد) olarak bahseder. Öte yandan bölgede yaşayan Kürtler, ilçe merkezini Zêtkan, ovayı da içine alan ilçenin tümünü de Elajgir olarak söylerler.

Taşlıçay	: Avkevir
Iğdır ⁵⁵	: Iğdır, İdir-Deşta Rewanê
Tuzluca	: Kulp, Tozan
Sürmeli	: Surp- Marî, Sürmarî
Aralık	: Başko, Başan
Korhan	: Şatik, Korhan Kalesi, Eski Iğdır Kalesi
Karakoyunlu	: Têşberun, Taşburun
Digor	: Dîgor
Musun	: Suluçem, Çukur
Cuma Çayı	: Cuma Çayı ⁵⁶
Muradiye	: Bêgirî, Bagirî
Çaldıran	: Bayizaxa, Ebexe, Çaldêran, Bazîdaga
Erciş	: Ercas, Erdiş
Güzelsu	: Hoşab, Mahmudî
Saray	: Seray, Mamuratul Hamid
Başkale	: Elbak, Başqala ⁵⁷
Adilcevaz	: Elcevaz
Bulanık	: Kop
Malazgirt	: Melezgirt, ⁵⁸ Melazkurd ⁵⁹
Erzurum	: Erzeron
Hasankale	: Pasinler
Tekman	: Tatos
Hınıs	: Hinûs ⁶⁰
Mako	: Mako

⁵⁵ Günümüzde Iğdır olarak geçen ilin ve çevresinin adı, tarihi kaynaklarda Sürmeli (Sümarî) veya Çukur Saad olarak da geçmektedir. Bkz.: Mehmet Güneş ve bşk., *Osmanlı Belgelerinde Iğdır, Iğdır Üniv. Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi Yayınları*, 2017, 19.

⁵⁶ İçişleri Bakanlığı, *Köylerimizin Adları (Vilayetler, Kazalar, Nahiyeler, Köyler)*, Hilal Mabaası, İstanbul, 1928, 122-1041; Nişanyan, *Adını Unutan Ülke (Türkiye'de Adı Değiştiren Yerler Sözlüğü)*, 14-23; Varlı, *Dîwan û Jînewarî ya Ahmedê Xanî*, 285-400.

⁵⁷ Varlı, *Dîwan û Jînewarî ya Ahmedê Xanî*, 285-400; İçişleri Bakanlığı, *Köylerimizin Adları*, 411-437.

⁵⁸ İçişleri Bakanlığı, *Köylerimizin Adları*, 411-437; Varlı, *Dîwan û Jînewarî ya Ahmedê Xanî*, 285-400.

⁵⁹ Mehmed Emin Zeki Bey, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2017, 702.

⁶⁰ İçişleri Bakanlığı, *Köylerimizin Adları*, 220-239; Varlı, *Dîwan û Jînewarî ya Ahmedê Xanî*, 285-400.

Bazirgan : Bazirgan

Salmas : Selmas, Şapur

Buna bağlı büyük yerleşim yerleri yanında ise Cumhuriyet döneminde çeşitli nedenlerden dolayı şehir isimlerinde olduğu gibi ilçe, nahiye, köy isimlerinde, sayılarında ve bağlı bulunduğu birimde daralma, ayrılma ve değişiklikler olmuştur.

Cumhuriyet döneminde 1923-1970 yılları arası Doğubayazıt ilçesinin idarî yapısı ve nüfusu hakkında bu bilgilere ulaşmak mümkündür: “1935 yılı nüfus sayımına göre Doğubayazıt’a bağlı olan Merkez nahiyesinde 67 adet köy bulunmaktadır. Mezkûr köylerin mevcudiyeti, burada aynı zamanda 67 adet muhtarlık olduğunu göstermektedir. Doğubayazıt’ın bir diğer nahiyesi olan Musun’da ise 33 yerleşim yeri bulunmaktadır. 33 köyün bulunduğu mezkûr nahiyede 32 adet de muhtarlık mevcuttur. 1934 yılında Ağrı’ya bağlı Iğdır ilçesinin Kars’a bağlanması neticesi, 1935’ten itibaren Doğubayazıt’a bağlı birtakım köyler Iğdır’a bağlanmıştır.”⁶¹

Cumhuriyet döneminde ülke genelinde yerleşim yerleri ve isim değişiklikleri zamanla devam etmiştir. Doğubayazıt ve bağlı Suluçem bucağında da bu hal devam etmiştir. 1940-1965 yılları arasında Doğubayazıt’ın Merkez ilçe ve Musun bucaklarının yerleşim yeri ve köy isim ve sayılarında yeniden değişiklikler olmuştur: “1940’ta 78 olan köy sayıları 1945, 1950 ve 1960 sayımlarına göre 79 iken; 1965 yılında 2 adet daha artarak 81 olmuştur. Her iki bucakta köy sayılarının değişimlerine bağlı olarak muhtarlık adetleri de değişmiştir. Ayrıca, Doğubayazıt’ta köy sayılarının artması dışında, idarî anlamda çok önemli bir düzenleme yapılmıştır. Bu düzenleme Cumhuriyet döneminde sıkça yapılan yerleşim birimi adının değiştirilmesidir. Söz konusu düzenleme ile Musun olan bucağın adının Suluçem’e dönüştürülmesidir.”⁶²

1965 yılında ise idarî değişiklikler ve il sınırlarının değişmesi nedeni ile Doğubayazıt ve bağlı Suluçem bucağında birçok yerleşim yerinin adı yeniden değiştirilmiştir. Bu düzenlemeye göre ismi değiştirilen köylerden bazıları aşağıda gösterildiği gibidir: “Altuntepe (Berbere), Atabakan (Çilkotan), Ayrancı (Gelesork),

⁶¹ Tunç, Bilal-Aydın, Harun, *Cumhuriyet döneminde Doğubayazıt İlçesinin İdarî Yapısı ve Nüfusu (1923-1970)*, Curr Res Soc Sci, 2017, 3, 132-142.

⁶² Tunç - Aydın, *Cumhuriyet döneminde Doğubayazıt İlçesinin İdarî Yapısı ve Nüfusu (1923-1970)*, 137.

Bardaklı (Taxilka), Barındı (Topyan), Besler (Yukarisürbehan), Binkaya (Mesekân), Bozkurt (Kurtkapan), Bozyayla (Karxerk), Bölücek (Nazık), Buyuretti (Newreşin), Çetenli (Teperiz), Çömçeli (Gulesor), Dağdelen (Kanhköy), Demirtepe (Celal), Dolaklı (Kemercik), Esnemez (Xarik), Gökçekaynak (Kundo), Göltepe (Gultepe), Gölyüzü (Şexli), Günyolu (Şemso), Gürbulak (PTT), Melikşah (Melikşê), Ortadirek (Kızıldize), Pullutarla (Kırıhmırze), Sağdıç (Meryemana), Sağlıksuyu (Arzap), Sarıçavuş (Gürveren), Sarıdana (Zengezor), Sazoba (Qijik), Seslitaş (Calganiteçti), Somkaya (Zorovaitoze), Subeşiği (Çalxanizafo), Tanıktepe (Girgop), Telçeker (Aşegışürbehan), Topçatan (Konikork), Uzunyazı (Aşağınıço) Üçgöze (Şexbup), Üçmurat (Çalxaniyeniköy), Üzengili (Maşar), Yağmurdüşen (Çalxanisiva), Yahnzsaz (Çalxanişemsiki), Yanoba (Melkankomu), Yaygınyurt (Zoravaiagrı), Yeniharman (Kestek), Yiğınçal (Dumanlar) ve Yiğityatağı (Zindo)'dur. Aynı şekilde Suluçem nahyesine bağlı köylerde de adı değiştirilen köyler vardır. Söz konusu köy adları: Aktuğlu (Taçdi), Dalbahçe (Korum), Eskisu (Babhan), Kutlubulak (Kaniresul), Örmeli (Kanisark), Tanyolu (Kızılziyaret) ve Tulumlu (Aruç)'tur.’⁶³

Doğubayazıt'ın Tarihi Süreç İçinde Coğrafi Konumu ve Sınırları

Çok eski bir yerleşim yeri olan Doğubayazıt, tarihten günümüze hem yer, hem sınır, hem de isim bakımından birçok değişikliğe uğramıştır. Ancak burada çalışmamız gereği günümüze ulaşmış kaynaklara göre daha çok beylikler, sancak ve cumhuriyet dönemlerindeki konumu ve sınırları üzerinde duracağız.

Doğubayazıt'ın dünya haritası üzerindeki konumunun yer koordinatları; Enlem: 39° 32' 53" N Boylam: 44° 4' 60" E. dir. Google Maps veya Navigasyon Cihazları için Doğubayazıt'ın coğrafi koordinatları ise; Enlem: 39.548 Boylam: 44.083333 şeklindedir.⁶⁴

Günümüzde Doğubayazıt Asya kıtasında Anadolu'nun doğusunda, Avrupa E-yolu E-80 transit yolu üzerinde kurulmuştur. Bağlı olduğu Ağrı il merkezine 93 km. uzak ve doğusunda yer alan İran'a ve gümrük kapısı olan Gürbulak'a 35 km. uzaklıktadır. Bu şehir; doğuda İran, güneyde İran ve Van ili, Muradiye-Çaldıran

⁶³ Tunç - Aydın, *Cumhuriyet döneminde Doğubayazıt İlçesinin İdarî Yapısı ve Nüfusu (1923-1970)*, 137-138.

⁶⁴ Erişim: [Http://www.e-sehir.com/turkiye-haritasi/agri-dogubayazitdogubeyazit-ilce.html](http://www.e-sehir.com/turkiye-haritasi/agri-dogubayazitdogubeyazit-ilce.html), Erişim Tarihi:14.01.2019.

ilçeleri ile sınır olup, batıda Ağrı (Karaköse) ilinin Diyadin ve Taşlıçay ilçeleri ile kuzeyde Iğdır ili ve Tuzluca-Aralık ilçeleriyle çevrilidir. Ağrı Dağı'nın 15 km. güneybatısında, Aras Irmağı'nın kollarından olan Zengimar (Rûdazangemar) suyuyla birleşen Sarısu çevresinde gelişen düzlükte (Sarıova) olup denizden 1600 m yükseklikte kurulmuştur.⁶⁵

Doğubayazıt, Türkiye coğrafyası ve arazi yapısı bakımından Doğu Anadolu bölgesinin en doğusundaki sınır şehirlerinden biri olup Türkiye-İran sınırında yüksekçe dağlar arasında yer almaktadır. Çevresi dağlar ve tepelerle kuşatılmış olan Doğubayazıt Ovasının doğusunda İran sınırında Gürbulak Sınır Kapısı, kuzeyinde tüm heybetiyle Ağrı Dağı ve Iğdır Ovası, güneyinde Tendürek Dağları yer almakta olup batısında ise vilayet merkezi olan Ağrı ve Balıkgözü bulunmaktadır.

Bazı deprem ve idari değişikliklerden sonra şehir merkezi dağlar arasında Sarısu adını taşıyan ovanın güney doğusunda düzlükte kurulmuş olup çoğunlukla yeryüzü şekilleri engebeli ve yüksektir. Doğubayazıt çevresindeki volkanik dağlardan dolayı genel olarak volkanik kütleler bulunmaktadır. Aynı zamanda Ağrı'nın en eski, tarihi ve sınır ticareti bakımından gelişmiş ilçesidir. Doğubayazıt'ın birkaç ülke sınırında ve tarihi İpekyolu güzergâhında İran üzerinden Asya kıtasına açılan transit yolunun güzergâhında bulunuyor olması, tarihi ve ekonomik bakımdan bölgenin önemini arttırmıştır. Eski çağlardan günümüze kadar Doğubayazıt'ın coğrafi konumu ve stratejik önemi her zaman değerini korumuştur. Gültekin bu önemi şöyle vurgulamaktadır: *“Bugün Türkiye'nin kuzey doğusunun en uç bölgesini oluşturan Doğubayazıt (Gakovit-Daryunk-Kale-i Nûr- Bayezid), antik çağlardan 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar hemen hepsi de konfederasyon yapılanmasına sahip olan birçok imparatorlukta özerk bir eyalet olarak yer almıştır. Eski Bayezid, Ağrı Dağı eteğinde büyük imparatorlukların sınırlarının kesiştiği yer ve eski İpekyolu üzerinde bulunan, tarihin hemen her döneminde kendi idari yönetimine sahip önemli bir merkez konumundaydı. Buna Belebirc kayalığı ve Şeresiyar dağlarının birleştiği yüksek alanın eski çağlarda Urartu Kalesi ve İshak Paşa Sarayı örneklerinde görüldüğü üzere güvenli savunma kaleleri kurmaya elverişli oluşu da eklenmelidir.*

⁶⁵ Hamza Gündoğdu, *Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, 1; Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 18.

*Şehirdeki kale ve sarayın doğusunu çevreleyen dağlara da yörede Şehsüvar Bey'in adını çağrıştıran Şêrêşîwar denmektedir.”*⁶⁶

Doğubayazıt bölgesi, bağımsız Kürt beylikleri döneminden sonra 1578 yılı itibar ile Osmanlı döneminde Bayezid Sancağı olarak önce Van,⁶⁷ Erzurum Beylerbeyliğine ve bir dönem de Kars Eyaleti ve Revan Tımar Ruznamçe defterlerinde yapılan araştırmalara göre ise Revan'a⁶⁸ bağlandığı da tespit edilmiştir. Bu beylik bağlı sancak olduğu dönemlerde çoğu zaman sınırlarında komşu ülkelerle savaş ve beylikler arası toprak genişletmek isteği şehrin çevresinde ve bağlı bulunan yerleşim yerlerinde yüz yıllarca hep değişimlere sebep olmuştur. Şehrin bu değişimleri çoğunlukla Osmanlı-Sasani devletleri arasındaki çekişmelerde yaşanmış veya bazen de Kürt beylikleri arasında yapılan çekişmelerde şehir birinden bir diğerine geçmiştir. Bazen de bu nedenlerden şehir toprak kaybına uğrayarak küçülmüştür.

Bu topraklar Serhad beyliği döneminde 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasına kadar doğuda Mako şehrinden Tebriz'e kadar İran içlerine doğru birçok şehri içine alacak şekilde, batıda Erzurum, Erzincan'a kadar uzanmış, güneyde Muş ve Van'ın bazı ilçelerini içine alacak şekilde Bitlis'e kadar, kuzeyde ise Kars-Digor ve Iğdır-Tuzluca ile çevrili Ermenistan sınırına kadar geniş bir coğrafyada hüküm ferma olmuştur. Bu hüküm ferma dönemi özerk, bağlı beylik veya sancak olarak 1372 - 1872 yılları arasında 400 yıl kadar sürmüştür.

Osmanlılar zamanında *yurtluk ve ocaklık* statüsüne sahip olan ve Mîr Mihemed Pürbela'nın yöneticiliğini yaptığı ve şîrde *Serhedan* olarak geçen bölge Bayezid'tir. O dönem kısaca doğuda İran, batıda Erzurum, kuzeyde Erivan Hanlığı ve Kars Paşalığı ve güneyde ise Van ve Bitlis ile sınırdadır.⁶⁹ Nasıl ki bu sınırlar

⁶⁶ Gültekin, *Bayezid Serhad Beyliği Tarihinden Kesitler*,

<https://gilidax.wordpress.com/2014/01/11/dogubayazit-tarihi/>, Erişim Tarihi:14.06.2019.

⁶⁷ Bir dönem Van eyaletine bağlı 20 adet sancaktan biri de Bayezid Kalesidir. Bkz.: Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Üçdal Yayınları, İstanbul, 1976, IV, 1226.

⁶⁸ **Revan:** Erivan Hanlığı veya Revan Eyaleti'dir. Bayezid sancağı 1585-1603 yılları arasında Revan Eyaleti'ne tabi olup 1604 yılında Revan'ın Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasıyla birlikte Van Eyaleti'ne bağlanmıştır. Bkz.: <https://www.agri.edu.tr/detail.aspx?id=277&bid=1&tid=7>, Erişim Tarihi : 15.11.2019.

⁶⁹ Gültekin, *Ehmedê Xanî ve Öncesi*, 14.

Bayezid bölgesini içine aldığı gibi Mako ve çevresini, şimdiki Kanîşor ve Ağrı ovasını (Qerekilis) da içine almaktadır.⁷⁰

Sonraki yüzyıllarda cereyan eden Osmanlı-İran savaşlarında Doğubayazıt birkaç defa el değiştirmiş, 1639 Kasr-i Şirin Antlaşmasıyla yine Osmanlı'ya tabi olmuştur. Osmanlılar döneminde önce Van'a, sonra da Erzurum'a yarı özerk bir paşalık olarak bağlı olan Doğubayazıt sınırları doğuda Mako, batıda Tahir-Hasankale, güneyde Çaldıran (Ebexe), Muradiye (Bargirî)'yi de içine alarak Van Gölü'nün kuzey sahili ve kuzey de ise Sürmeli-Aran ovasını Erivan'dan ayıran Aras nehrine kadar olan coğrafyayı kapsıyordu. Bu konuda Hakan Kaya: "*Arşiv kayıtlarında Bayezid Sancağının "hin-i fethinden beri yurtluk-ocaklık" olarak tasarruf edildiği ifade edilmektedir. Bu sistem, Tanzimat Fermanı ile birlikte merkezileşme politikasının Erzurum Eyaleti'nde uygulandığı tarihe kadar (1845) devam etti. Bayezid Sancağı Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçtikten sonra idari sistemde farklı eyaletlere bağlandı. Bunlardan biri de Van Eyaleti'dir. Bayezid, Osmanlı'ya katıldıktan sonra Van Eyaleti'ne bağlandı. 1590 yılından sonra Bayezid idari statüde yurtluk-ocaklık olarak Revan Eyaleti'ne 17. yüzyılda ise bazen Erzurum bazen de Van'a hatta bir dönem Kars Eyaleti'ne dâhil edildi. Bayezid'in idari statüde süreç içerisinde farklı eyaletlere bağlanmasının bazı nedenleri bulunmaktaydı. Özellikle eyaletlerin yakınlık uzaklık meselesi, Revan gibi bazı yerlerin Osmanlı hâkimiyetinden çıkması sancağın farklı eyaletlere bağlanmasına neden olmaktadır.*"⁷¹

Bu şehrin Osmanlı dönemindeki sınırları için 1877 tarihli Erzurum Salnamesine göre ve başka kaynaklarda; Bayezid merkez, Diyadin, Karakilise, Ayıntab, Toprakkale (Eleşkirt) olarak geçer. Ayıntab bu günkü Patnos, Tutak ve Hamur bölgeleriydi.⁷² Ayrıca bazı Osmanlı belgelerinde Hınıs ve Tekman'ın da 1797 yılına kadar Bayezid'e bağlı olduğu yazılmaktadır. Şehir merkezinin 50-60 km. yakınında bulunan Aras nehrinin kaynağı, 1797 yılına kadar Bayezid'e, sonrasında da Erzurum'a bağlanan Tekman ilçesi yakınlarında çıkmaktadır.⁷³

⁷⁰ Varlı, *Dîwan û Jînewarî ya Ahmedê Xanî*, 294.

⁷¹ Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 261.

⁷² Enis Dayı, "Geçmişten Günümüze Doğubayazıt Bölgesinde Siyasi Gelişmeler", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul, 2004, 143.

⁷³ Gültekin, *Ehmedê Xanî ve Öncesi*, 7.

Mehmed Hurşîd Paşa Seyahatnamesinde Doğubayazıt'ın sınırları ve kapsam alanı için: “İş bu Bayezid sancağı bir taraftan Van sancağı ve bir taraftan el-yevm İranlu tasarrufunda bulunup Hoy hükümetine tabi’ olan Makû mahalli ve bir taraftan Rusyalu’nun karibü’l-uhde İranlu’dan teshîr etmiş olduğu Revan kıt’ası ve bir taraftan Erzurum eyâletinin sa’ir tevâbi’i kazâlariyle muhâdid ve Erzurum eyaletine tabi’ bir livâdır. Bağdâd bahislerinde zikri mürûr eden Fırat nehrinin asıl menba’ları işbu livâ dâhilinde kâ’in Diyadin kazâsıyla Ebâğa nahiyesi beyinde vaki’ olan Alâ dağında vaki’dir”⁷⁴ Kâtip Çelebi ise Cihannûma adlı eserinde bu eski şehrin sınır ve önemini şu şekilde beyan etmektedir: “Kal’a-ı Bayezid: Kotur şimalinde bir kale ve livâdır. Serhad de vâkî olmağla, hergiz hisarına taaruz eksûk değildir.”⁷⁵

Çalışmada görüldüğü gibi Doğubayazıt, tarihi süreçte birçok defa sınırları değişen bir bölgede yer almaktadır. Günümüzde de içinde yer aldığı Serhad bölgesinin türkû, destan ve halk arasında ismi anılırken, bu bölgenin sınırları Bitlis dersindeki delikli taştan başlar, Van ilinin güney taraflarından İran içlerine doğru ilerler, bu hat yine Erzurum’un güneyinden geçerek ve Ermenistan sınırına kadar uzanan geniş bölgedeki; Doğubayazıt, Iğdır, Tuzluca, Kars, Ağrı, Erzurum, Erzincan, Ardahan, Van, Muş, Bitlis, Erciş, Ahlat, Norşin ve Hizan gibi eski ve büyük şehirleri içine alan geniş bölgeye denilmektedir.⁷⁶

Seyyah ve Tarihçilerin Kaynaklarında Doğubayazıt

Doğubayazıt ve çevresiyle ilgili önemli bazı İslam tarihçisi, şarkiyatçı ve seyyahın eserlerindeki bilgi ve gözlemlerine aşağıda aynen olduğu gibi kısaca yer verilmiştir. Ancak bu dönem bölgenin ismi “Bazîd Mirliği, Beyliği, Paşalığı, Sancağı veya Serhad Beyliği” olarak kaynaklarda yer almaktadır. Elimizdeki Batılı gezginlere dayalı kaynaklar çok daha eski olsa da, eski ve çağdaş yazılı kaynaklardaki bilgiler daha çok Doğubayazıt ve çevresinin 19. yüzyıldaki durumunu aydınlatmaktadır. Bu kaynaklardan bir kısmı eski olmakla beraber bazıları da son dönemlerde yazılan kitaplar ve hazırlanan tez çalışmalarındadır. Bu bölümde önce

⁷⁴ Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyahatnâme-i Hudûd*, (Çev.: Alaattin Eser), Simurg Yay., İstanbul, 1997, 259.

⁷⁵ Kâtip Çelebi, *Cihannûma*, 422.

⁷⁶ Ahmet Öner, *Di Edebiyata Kurdî Ya Geleri Da Di’a û Nifir*, (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2017, 5-6.

seyyah ve tarihçilerin Doğubayazıt ve çevresini eserlerinde nasıl anlattıklarına ve akabinde de Doğubayazıt ile ilgili yazılan kitap ve tez çalışmalarına değinilecektir.

İtalyan doğumlu (1255) ünlü gezgin *Marco Polo*, Venedik'ten kalkarak ve İstanbul üzerinden geçerek Trabzon ve Doğu Anadolu üzerinden Uzak Doğu'ya gitmiş. Marko Polo bu gezisi esnasındaki hatıratlarında Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisinden bahsederken: *"Ermenistan'ın ortalarında üstünde Nuh'un Gemisinin tufandan sonra takılıp kaldığı söylenen çok büyük ve yüksek bir dağ vardır. Dağın öte yanma iki günde geçmek zordur. Dağa tırmanmaksa hiç erimeyen ve yağdıkça çoğalan kar yüzünden olanaksızdır. Yamaçlarındaki toprak eriyen karlarla beslendiği için verimlidir. Burada pek çok bitki yetişir. Otlayan hayvanlar en iyi otları burada bulabilirler"*⁷⁷ demektedir.

Seyyah *Buy Gonzales De Clavijo*, Mayıs 1404 yılında Mersilya'dan kalkarak Semerkant'a gitmek için yola çıkmıştır. Bu gezide Anadolu, Semerkant ve Timur ile ilgili hatıratını anlattığı *"Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler"* adlı eserinde bu yolculukta gördüğü Bayezid şehri ve çevresini de anılarında şöyle anlatmaktadır: *"9 Mayıs Perşembe günü, öğle saatlerinde, Sürmari adında büyük bir şehre geldiler. Oradan yaklaşık altı fersah mesafede, tufandan sonra Nuh'un gemisinin durduğu büyük dağı gördüler. Bu şehir bir ova üzerine kuruluydu ve bir tarafında Aras denilen büyük nehir akıyorken diğer tarafından derin ve kayalık bir vadi uzanıyordu. Bu vadi bir ok atımı kadar genişliğe sahipti ve nehre birleştiği noktaya kadar şehri çevreliyordu. Sonra vadi ve nehir şehri o kadar güçlü kılıyordu ki nehir ancak nehri başladığı yerde saldırıya uğrayabilirdi. Ancak burada da büyük kuleleri bulunan güçlü bir kale vardı ve biri diğerinin önünde duran iki kapısı bulunuyordu. Bu Sürmarî şehri, tufandan sonra dünyada inşa edilen ilk şehirdi ve Nuh'un oğulları tarafından kurulmuştu.*

Cuma günü buradan ayrıldıktan sonra geceyi bir kalede geçirdiler. Bu kale bir tepenin üzerinde bulunuyordu ve bu kale ile birlikte sahip olduğu bütün topraklar Timur Bey'e vergi ödeyen dul bir kadına aitti. Bu kalede eskiden hırsızlar ve o yoldan geçen yolcuları soyan eşkıyalar vardı. Timur Bey bu kaleye yürümüş içeriye zorla girmiş ve bu kadının kocası olan kalenin efendisini öldürmüştü. Hiçbir

---

⁷⁷ Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, (Çev.: Ömer Güngören), Yol Yayınları, İstanbul, 1985, 21.

eşkıyanın burada bir daha bulunmamasını emir etmiştir. Kedilerini savunamamaları diye kapıları söktürmüş ve yerlerine yenilerini koyulmamasını emretmiştir. Daha sonra kaleyi bu kadına vermiştir. O nedenle kalenin kapısı yoktur. Kalenin adı Iğdır'dır.⁷⁸ Bu kale, Nuh'un gemisinin bulunduğu yüksek dağın eteklerindedir ve bütün bu dağ sıralarında, Trabzon'dan sonra, ağaç yoktur. Kalenin sahibi elçilerini çok iyi karşılayarak ihtiyaçlarını temin etmiştir.

13 Mayıs Cumartesi günü gittikleri yol, Nuh'un gemisinin bulunduğu dağın eteklerine doğru uzanıyordu. Dağ çok yüksekti, tepesi karlarla kaplıydı ve hiç ağaç yoktu. Ama üzerinde yeşillikler ve birçok dere bulunuyordu. Yolun kenarında birçok yapı, taştan evlerin temelleri bulunuyordu. Ayrıca sanki insanlar tarafından ekilmiş gibi büyümekte olan bol miktarda çavdar vardı; ama bunlar işe yaramazdı ve tohum vermiyordu. Bol miktarda su teresi de vardı. Bu dağın eteklerinde yaklaşık bir fersah uzunluğunda, terk edilmiş bir kasabanın yıkıntılarına rastladılar. Oradaki insanların söylediklerine göre burası tufandan sonra dünyada inşa edilen ilk şehirdi ve Nuh ile oğulları tarafından kurulmuştu. Bu harabeleri geride bıraktıktan sonra üzerinde birçok dere, ağaçlar ve gül bahçeleri ile çeşmeler bulunan büyük bir ovaya geldiler. Dağın karlarla kaplı çok dik bir tepesi vardı. Dediklerine göre bütün yıl boyunca kar kalkmazdı ve bunun nedeni de çok yüksekte olmasıydı.

O gün elçiler öğle uykularını taştan bir kemerin yanındaki çok güzel bir çeşmenin yakının da uyudular. Onlar oradayken bulutlar kayboldu, dağ görüldü. Sonra bulutlar aniden tekrar döndüler. Oradaki insanların söylediğine göre bu çok nadir görülen bir şeydi.

Bu dağın yanında yine dik bir tepesi olan bir başka dağ daha vardı. Ancak bunun tepesi ötekinkine kadar yüksek değildi. Bu iki tepe arasında eyer gibi duran bir tane daha vardı. Hepsi de çok yüksekti ve zirveleri tamamen karla kaplıydı. O gece Vasit-Calaside (Bayezid) adında bir kale de kaldılar. Kale yüksek bir kayanın üzerinde kuruluydu ve fevkalade güçlüydü. Bir başka kayanın üzerinde, kuleleri bulunan büyük bir duvarla kaleye bağlanan büyük bir kasaba vardı. Bu duvardan birkaç adım ötede kalenin kapısına ulaşılabilirdi. Kaya çok yüksekti ve kalenin

---

⁷⁸ Bugünkü Iğdır şehri sınırları içinde bulunan Ağrı Dağı eteklerindeki eski Iğdır şehri yeri olan Korhan Kalesidir. Bu kale eskiden Bayezid Beyliği sınırları içinde kalmaktaydı.

içinde bir su kaynağı vardı. Bu kale Timur Bey tarafından kuşatılmıştı ve kalenin sahibi birlikler içeri girmediği takdirde vergi ödemeyi kabul etmişti.”⁷⁹

Aleksandr Puşkin (1799-1837), 1829 Osmanlı-Rus savaşı ve bölgeye seferi sırasında gözlemlerini “Erzurum Yolculuğu” seyahatnamesinde “Ararat” konu başlığı altın da anlatan ve Bayezid şehri hakkında önemli tanıklardandır. Puşkin bu hatıralarını şu şekilde izah etmektedir: “Koğuştan taze sabah havasına çıktım. Güneş doğuyordu. Dupduru gökyüzünde iki başlı, karlı bir dağ parlıyordu. Gerinirken:

Ne dağı bu? diye sordum.

Ararat dediler.

Seslerin etkisi ne kadar güçlü! Var gücümle baktım bu efsanevi dağa. Yenilenme ve yaşam ümidiyle onun doruğuna yanaşan Nuh’un gemisini, biri idamın öteki barışın simgeleri olarak uçup gelen kuzgunla güvercini gördüm.”⁸⁰

Josephde Tournefort, İstanbul üzerinden başladığı geziye Karadeniz’den sonra Gürcistan, Ermenistan ve İran’a gitmiştir. Bu gezi sırasında uğradığı Doğubayazıt ve çevresi için Seyahatname’ sinde şöyle demektedir: “Üçkilise’de kaldığımız sürece bizi Ağrı dağına götürecek bir arabacı aradık, ama bulamadık. Hiç kimse bu işe bulaşmak istemedi; yabancı arabacılar, söylediklerine göre, karlar içinde kaybolmak istemiyorlardı; yörenin arabacılarıysa kervanlara bağlıydılar ve atlarını bu kadar korkunç yerde yormak istemiyorlardı. Bu çok ünlü dağ manastıra ancak iki gün uzaklıktaydı; ne var ki, daha sonra, dağın çok çıplak olması ve ancak karlı bölgeye kadar atla gidilebilmesi nedeniyle oraya gitmenin olanaksız olduğunu öğrendik. Din adamlarının söylediğine göre, doruğa tırmanmanın pek harika bir yanı da yoktu, çünkü Tufandan bu yana hemen hemen yarı yarıya buzlu karla kaplıydı. Bu saf insanlar Nuh’un gemisinin burada oluşuna din kitabının bir ayetiymiş gibi inanıyorlardı. Eğer ülke insanların yargıları gerçekse, başka bir deyişle burası Ermenistan’ın en yüksek dağıysa, en çok karın bulunduğu dağ da elbette burasıdır. Ağrı dağına daha yüksek gösteren olgu, görülebilecek en geniş ovalardan birinin ortasında kelle şekeri biçiminde yükselmesidir. Yüksekliğini üzerini örten kar miktarıyla da ölçmemek gerekir, çünkü kar Ermenistan’ın en küçük

⁷⁹ De Clavijo, *Timur’un Hayatı ve Kadiz’den Semerkant’a Seyahatler*, 149-151.

⁸⁰ Aleksandr Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, (Çev.: Atal Behramoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, 40.

tepelerinde yazın en şiddetli olduğu dönemlerde bile vardır. Ermeni rahiplere Nuh gemisinin kalıntılarını ele geçirip geçirmedikleri sorulduğunda, ciddi bir tavırla geminin hala Ağrı dağının karları altında olduğu yanıtını veriyorlar. (...) Onların bu kabalığını bu defalık severek bağışladık; yemekten sonra yanımıza geldiler ve onlar aracılığıyla parası karşılığında iyi atlar ve bizi Ağrı dağına götürebilecek rehberler vermesini ev sahibinden rica ettik. Masis dağına bu ne ilgi! dedi. Masis Ermenilerin bu dağa verdikleri addı; Türkler ona Ağrı dağı diyorlardı. Nuh'un gemisinin karaya oturduğuna inanılan bu kadar ünlü bir yerin bu kadar yakınına geldikten sonra onu görmeden dönecek olursak ülkemizde bizi ayıplayacaklarını söyledik.”⁸¹

Bir İngiliz subayı *Fred Burnaby* (1842-1885), Seyahatnamesinde Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkların durumuna ilişkin Avrupa kamuoyunda ortaya atılan iddiaların gerçeklik derecesini anlamak ve Anadolu'da olan bitenleri kendi gözleriyle görmek isteyen *Fred Burnaby*, 1876 yılında Anadolu'yu baştanbaşa dolaşır. Asker, seyyah ve maceracı *F. Burnaby*, özellikle Doğu Anadolu'daki izlenimleri içinde konumuzla ilgili Doğubayazıt ve çevresine dair şöyle demektedir: “Bir saat süreyle alçak bir dağ sırasından geçtik, sonra da bayırlarla çevrili geniş bir ovaya girdik. Sağ önümüzde İran vardı. Sol elimin ilerisinde Çar'ın topraklarını görebiliyordum. Yüce Ararat önümüzdeydi ve yukarılara, boşluğun derinliklerine uzanıyordu. Azametli doruğu bulutların içinde gizlenmişti. Hava inanılmayacak kadar soğuktu. Pırıl pırıl bir güneş, ışınlarını başlarımızın üstüne boşaltıyordu. Ama altın renkli küre ısı vermediği halde, görkemiyle gözlerimizi kamaştırıyor, önümüzü görmemizi engelliyordu. Bu bölgenin insanları çok fazla göz iltihabı hastalığı çekiyorlar. Bir yolcunun uğradığı evin sakinlerinden en az birinin bu şikâyetinin olmaması enderdir. Ova daraldı. Solumuzda büyük bir göl vardı. Sağ yanımızda kayaların arasında küçük Bayezid kenti bizi bekliyordu. Aşağıımızdaki kırlarda eski kalenin kalıntılarını gördük. Yolumuz tırmanmaya başladı. Kayaların arasında döne döne yükseliyordu. Bir iki evin ve iki piyade bölüğünün bulunduğu kışlanın yanından geçtik. (...) Bayezid, Rusya'nın sınır kenti Erivan'a on iki saatlik yoldaydı. Bu iki durak arasında düz bir yol vardı. Rusların Erivan'da büyük bir topçu güçleri olduğu halde, Bayezid'ta yalnız iki dağ topu bulunuyordu. Türk subayları, Bayezid'e bir

---

⁸¹ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, (Çev.: Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, 174-178.

saldırıda bulunulması durumunda etkin bir savunma sergileyemeyecekleri kanısındaydılar. Onlara kalırsa, Kara Kilise'ye ya da Delibaba'ya çekilip, bu noktalarda savunmaya geçmek en doğrusuydu. Kırım Savaşı sırasında Tümgeneral Macintosh, bütün Batı Asya'da askeri açıdan Bayezid kadar önemli başka bir yer olmadığını ileri sürüyordu. Fırat'ın kıyılarında Basra'ya doğru sürekli bir alçalma göze çarpılmaktadır. Ama bu büyük vadi Toros Dağları'nın arasından Suriye'ye indiği için, yalnız bu bakımdan bile Rusya için değerliydi. Burası, Rusya'nın şimdiki sınırına yakındır ve Fırat'ın batı kolunun üzerindeki Erzurum'dan daha kolay ulaşılabilir konumdadır. Ve Rusya, bazı güçlerini Suriye'nin kuzey bölgesine sevk ettiği takdirde, böylesi bir operasyona giriştiği sırada Kürtlerin iyi niyeti ona muazzam bir avantaj sağlardı. Bayezid'in İran tarafında çok önemli bir geçit daha vardır. Burada bulundurulacak çok küçük bir nizami asker birliği bile Erzurum yönünden İran'a girişi tamamen bloke edebilir. Ama orta yollardan bir geçiş olabilir. Sözü geçen vadi aynı zamanda da Diyarbakır'ın, Musul'un ve Dicle'nin, ta Bağdat'a kadar tüm yolun anahtarı olarak görülebilir.”⁸²

Kont Dusersive, Fransa devleti aracılığı ile 30 Kasım 1839 tarihinde bir grup arkadaşı ile Tolon limanından gemiyle yola çıkarak Trabzon üzerinden Anadolu topraklarına ayak basarlar. Oradan Kürtlerin, Dahar köyüne gelip oradan Erzurum, Toprakkale, Eleşkirt ve Diyadin üzerinden Bayezid'e gelirler. İran'ın, Diyadin'i işgal ettiğini, Diyadin'de 200 ev olduğunu fakat daha fazla da olabileceğini belirtir. Çünkü Fırat nehrinin kenarında ev kalıntıları vardı. Kont Dusersive, bu gezisini anlatırken: “Yol gelirken çok yorulmuştuk ancak Kure Belul Paşa bizi Bayezid dışında karşılamıştı. 10 Ocak 1840 Bayezid'ta ulaştık ancak üç gün kaldık. Bayezid İran, Rusya ve Ermenistan sınırda 50 hanelik çok stratejik bir şehirdi. Sınırda olması hasebiyle çok işgallere uğrar el değiştirirdi. Behlul Paşa bizimle ilgilendi köşküne götürdü. Bu yeni köşk çok güzeldi. Saray o günün şartlarında evlere göre çok çok lükstü. Paşa bizimle çok ilgilendi. Sarayda bir cami vardı. O gün zindana inerken İran'a gitmek üzere görevli bir tutuklu Fransız vatandaşı ile karşılaştığımda çok

---

⁸² F. Burnaby, *Küçük Asya Seyahatnamesi Anadolu'da Bir İngiliz Subayı 1876*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1998, 225 - 226.

şaşırılmışım. Bayezid halkı çok fakir ve pejmürde idiler. Ermeni vatandaşlarda Bayezid'ta varlardı.”⁸³

Nizameddin Şamî, “Zafername” adlı eserinde 1401-1402 yıllarında Bayezid kalesinden ve onun Emir Timur tarafından işgal edildiğini ve bu kalenin adının “Bayezid kalesi” veya “Aydın kale” olduğunu yakınındaki şehrin de Üçkilise (Ağrı) olduğunu şu şekilde vurgulamaktadır: “Emir Timur kalenin kuşatılması için Mirkâ Mehmet ile Uçkara Bahadır'ı tayin ettikten sonra kendisi dönerek ağırlıkların bulunduğu yere geldi. Şeyh Ali Bahadır, Bayezid kalesinin muhasarasına gitmişti; Emir Timur bunun zaptına çalışmaları için Hacı Seyfeddin ile Emir İğü Timur'u gönderdi. Bunlar gittiler, delikler açtılar. Muharebe neticesinde kaleyi zapt ettikten ve yıktıktan sonra kalenin hâkimini tutup bağlayarak Emir Timur'a getirdiler. Bu esnada memleketlerin ortasında Türkmenlerden bir cemaatin umumiyle Müslümanlara zarar verdiklerini, hicaz kafilelerini yağma ettiklerini ve ahaliye ziyan verdiklerini Emire haber verdiler. Emir hiç durmadan atına binerek Korug Argun'a gelip tevabiin ve ağırlığın Aladağ'da durmalarını emretti ve kendisi oradan askerleriyle hareketle Aydın kalesinin hisarını ele geçirdikten sonra Onik kalesinden geçerek Erzurum'a ve oradan Cencçur suyuna gelip indi... Aydın kale ve hisarına geldiği vakit bu vilayetin bütün ahalisinin gelip arzı itaat ve ubudiyet ile hadsiz hesapsız hediyeler getirdiler...mal vermeği kabul ettiler ve çoluk çocuk dağın tepesine kaçıp aman istediler; Emir Timur lûtf ile ve keremde bulunarak kendilerini azad ettikten sonra kalkıp gece yürüyüşü ile Üçkiliseye geldi...Bu sırada Emir Zirek, Aydın kala'sını muhasara etmiş ve muharebeye başlamış, zapt etmesine az kalmıştı. Kala'nın hâkimi bulunan Emir Bayezid aczini ve Emir'in askerlerinin şecaat ve besaletini görünce aman istedi ve gece kala'den dışarı çıkıp ertesi gün huzura gelerek yeri öpmekle müşerref oldu. Emir kendisini ızaz ve ikram ile siyürgâl verdi ve vilâyetin kendisine teslimini emr buyurdu.”⁸⁴

Doktor Şerif Yusuf Bey (1868-1946), Osmanlının son dönemlerinde yaşayan bilim adamlarındandır. Şerif Yusuf Bey, kendi döneminde Erzurum vilayet'ine bağlı mevcut şehir ve kasabaların krokileri ve bunlarla ilgili sıhhî ve içtimaî malumat

⁸³ Karzan Mihemed, *Geştî Kont Dusêrsî Bo Kurdistan (1839-1840)*, Binkey Jîn Yayınları, Süleymaniye, 2013, 25-32.

⁸⁴ Nizamüddin Şamî, *Zafername*, 124, 187, 190.

verirken Bayezid kasabası hakkında da eserinde şu bilgileri vermektedir: “*Bayezid Kasabası mevki’an mürtefi’ ve sengistan bir dere içinde olup, haneler derenin iki tarafındaki tepelerde ve kayaların üzerinde ve bazı kısmı birbirine mülâsık ve yakın ise de, ekser haneleri birbirinden uzakçadır. Kasabanın şarken Kızıladağ ve Balaban Tepeleri ve garben dahi önü ovadan ibaret bulunan Zenganidir⁸⁵ (?) Karyesi ve şimalen dahi Kayaperden namıyla ma’ruf silsile ve cenuben birtakım mera ve tepelerden teşekkül ve muhtelif isimlerle yâd olunan işbu tepelerin heyet-i umumiyesi Karadere ismiyle ma’ruftur. Vilayetin en mürtefi’ dağları Bayezid Livası’nın merkez kazasında kâindir. Bunların en meşhuru ve tarihi olanı şimalen ve garbden şarka müteveccih ve 5.500 metre irtifaında Eğri dağla Ararat silsilesini merbüt ve 4.500 metre irtifaında olan Aladağ silsile-i cibaliyesinden ibaretdir.*

Mebde-i tül İstanbul itibarıyla 15 derece 12 dakika tülî şarkide ve 39 derece 32 dakika arz-ı şimalide kâindir.

Sath- ı bahirden irtifaı 1.600 metredir.

Kasabanın 1.504 inas ve 1.742 zükür ki, cem’an yekün 3.246 nüfusu olup, bunlardan 1.892 Müslum ve 1.352 Ermeni’den ibaretdir.

Merkez livası 552 haneden ibaret olup, mebani-i emiriyeden asar-ı atikadan olan ve el-hâletü hâzihı askeri depo ittihâz olunan eski kale ile kışla-i askeri’ ittihaz edilen yeni kaleden ve çarşı kurbünde idadi ve ibtidai mektepleri ve beş cami-i şerif ile iki medrese, iki tekke ve türbe ve dört kilise ve bir hamam, yirmi bir han, yüz doksan dört dükkân ve mağaza, beş kahvehane, yedi meyhane, otuz değirmen, yedi kireç ve kiremithane, üç debbağhane ve bir hükümet konağı ile bir hapishaneden ibaretdir.

Kasabanın dâhilinde kuyu ve lağım yokdur.

İçilecek suların menbaı dördür. Birincisi şehrin şimal-i şarkisinde bulunan eski kale mahallesinin menbaı olup, fazla suyu şimal dereye dökülür. İkinci menbaı hapishane ve kışla-i askeriye giden su olup menba-ı mezkûr şehrin cihet-i şarkisinde bulunan kayalıklardan nebean ve mecrası mesakinden uzak olması dolayısıyla saf ve

---

⁸⁵ Zengezûr köyü (Sarıdana) günümüzde İshak Paşa Saray yolu üzerinde merkezle birleşen bir noktadadır. Köydeki Zengezûr kalesi ile bilinir.

salimdir. Üçüncü menba Abdbekur⁸⁶ Mahallesi'nde, yine o la ma'ruf çeşme olub, menbaı beş dakika mesafede Ermeni kilisesinin altında ve mahalle arasında olub suyu safdır. Dördüncü menba Mahmut Çavuş Kahvesi namıyla ma'ruf ve çarşı başında bulunan Akbulak namıyla yad olunan pınar olub, bunun da menbaı hemen çeşme ittisalindeki kayadan zuhur ve ikiye tefrik olunarak bir kolu dahi Lazlar Kahvesi'nin cihet-i şimalindeki mahallede cereyan etdirilmekdedir. Bunlardan başka hükümet konağı kurbünde ve şehrin cihet-i garbisinde bir menba mevcüd olub, menba-ı mezkurun mevkii pek alçak olması ve geçtiği yollarda mesakine tesadüf etmesi yüzünden salim olamayacağı muhakkaktır. Nefs-i Bayezid'de ceman yekün on üç çeşme mevcüd olub, bunlardan bazılarının suyu cereyan-ı tabiiyesiyle birbiriyle birleşerek kasabanın cihet-i garbindeki bahçe ve bostanları iska' ile Murdar çay dedikleri dereden mürur ve Zengizor Karyesi tarla ve çayırlarına kadar imtidad ve oralarda çayır ve tarlalar arasında kaybolur.

Kasabada bir memleket tabibi istihdam olunmakta ise de, resmi ve gayr-ı resmi eczane olmadığından, tabibden hakkıyla istifade olunamıyor. Liva belediye varidatı on iki bin kuruş olub, bu kadar cüzi bir varidatla koca bir livanın bunca ihtiyacat-ı sıhhiyesini te'min edemeyeceği vareste-i arz ve izahdır.”⁸⁷

Mehmed Hurşit Paşa, 1848-1852 yılları arasında Erzurum'da bulunur. Tam dört yıl süren bu görevinde Erzurum'dan Basra'ya kadar inceleme ve gözlemlerde bulunur ve raporlar düzenler. Bu çalışma sırasında “Seyhatname-i Hudûd” adlı eserinde Bayezid Sancağının siyasi ve coğrafi yapısı hakkında şu beyanlarda bulunmaktadır: “İş bu Bâyezîd sancağı bir taraftan Van sancağı ve bir taraftan el-yevm İranlu tasarrufunda bulunup Hoy hükümetine tâbi' olan Makû mahâlli ve bir taraftan Rusyalu'un karîbü'l-uhde İranlu'dan teshîr etmiş olduğu Revân kıt'ası ve bir taraftan Erzurum eyâletinin sa'ir tevâbi'i kazalariyle muhâdid ve Erzurum eyaletine tabi' bir livâdır. Bağdâd bahislerinde zikri mürûr eden Fırat nehrinin asıl menba'ları işbu liva dâhilinde ka'in Diyadin kazasıyla Ebâğa nahiyesi beyninde vaki' olan Alâ dağında vaki'dir. Bâyezîd kasabasına dört, beş sa'at mesafede bulunan ve Asya-yı vusta kıt'asında olan dağların en mürtefi'i olmak üzere sath-i

⁸⁶ Günümüzde Doğubayazıt'ta Abdigör Mahallesi adıyla bilinen mahallenin adıdır.

⁸⁷ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilâyeti Sıhî ve İçtimâî Coğrafyası*, (Haz.: Murat Küçüköğlü), Serander Yayınları, 2011, 221- 222.

bâhirden i'tibaren on altı bin iki yüz elli İngiliz kademi irtifâ'ında olarak bizlerde Eğri ve Ağrı dağ ve elsine-i ecnebîde Ararat dağı demekle ma'ruf olan dağda Devlet-i aliyye ve İran ve Rus devletlerinin hududu birleşür. Hiç bir vakitda bu dağın zirvesinde olan taş ve toprak görülmeyüb daima kar ile mestûrdur. Bahr-ı Hazer'e munsab olan Aras nehri bu dağın cihet-i şimalisinden mürur eder. Bâyezîd kasabası aslında ma'mûr ve âbâdan bir kasaba iken Rabbim bir daha göstermesün otuz yedi tarihinde İranlu ve kırk üç tarihinde Rusyalu tarafından istila olunmuş olduğundan pek çok yerleri harab olmuşdur. Kal'ası kasabayı hıfz eyleyecek yerde ise de noksanları çokdur. İşbu Bâyezîd sancağı dahi destres olduğumuz kuyûd-ı mu'tebere mufâdına nazaran cennet-mekân Sultan Murâd Hân-ı Râbi' hazretleri asrından şevket-meab, kudret-nisâb, padşâh-ı ali'cenab efendimiz hazretlerinin asr-ı hümayûn-ı mülûkanelerine gelince yerlûsünden bir hanedanın uhde-i tasarrufunda bulunduğundan, bu hanedanın orada ba'zı asarı var ise de harab olmuş olup fakat bunlardan bin yüz seksen dokuz tarihinde, livâ-i mezbûr mutasarrıfı bulunan İshak Paşa'nın eser-i inşâsı olarak kargir bina, mükellef bir saray ile derununda kâ'in enfes bir cami-i şerîf kalmışdır. Dört, beş sene evvel vukû'a gelen şiddetli zelzelelerde mezkûr sarayın ba'zı tarafları dahî münhedim olduğundan harab yerleri var ise de ol haliyle beraber kaîmmakam ve kaduların makarr-ı me'muriyetleri bulunmuşdur. Saray-ı mezbur ta'mir olunsa kâîmmakam dairesiyle zabtiye umurunda müstahdem neferat-ı muvazzafadan başka bir iki tabur asâkir-i nizamiye isti'ab eder vüs'atdedir. Bundan başka kal'anın dahi ba'zı yerleri ta'mir olunsa orada kezalik bir iki tabur asker barınabilir. Kal'anın verâsında vaki' bir kaya dağ üzerinde bulunan çukur bir mahalle, tecemmü' eden suya mahsus bir yol yapılp kal'a derununa icra ve li-ecli'l-isti'mal iki çeşme dahi bina ve inşa olunmuşdur. Kal'anın dış kapusunun yanında bir cami'-i şerîf olmağla mezbûr suyun bir mikdarı cami-i mezkura gelmek üzere yollar yapılmış ise de gördüğümüz vakitde hali ve cami-i mezbur dahi kasaba mahallâtından cüz'i uzak olarak cema'atı olmadığından sular münkatı' bulunmuş idi. Kasaba-i mezbure sakinleri Kürdiyyü'l asıl iki yüz hane mikdarı Şafi'yyü'l-mezheb ehl-i İslam ve iki yüz elli hane Ermeni milletinden ibaretdir. Ehl-i İslam'ın ekserisi istila senelerinden sonra gelüb tavattun etmiş aşayir olup kadim yerlûsünden az kimse kalmışdır. Kadimde Ermeni milleti daha ziyade iken Rusya istilasında pek çoğunu göçürüb Tiflis ve Revan taraflarına getürmüş

olduğundan şimdi bulunan Ermeniler iki yüz elli haneden ziyade değillerdir. Gerek Bâyezîd'den ve gerek Erzurum ve Van eyaletlerinin sa'ir mahallerinden göçüb Rusya tarafına geçmiş bulunan Ermeniler, asr-ı alî-i Abdülmecîd-i Hanî'de meşhûd-ı afak olan kemal-i asayiş ve ra'iiyetperveriyi görüb işitdikçe bu ni'met-i uzma ve inayet-i amme-i berietü'l-istisnadan mahrum kaldıkları ecilden öte tarafda bulduklarına ziyadestyle peşîman olmuş oldukları bi-reyb ü riya millet-i merkumenin sığar ve kibarından işidilmişidi. Kal'a-i mezbureye tahminen yirmi dakika mesafede ova tarafından kal'aya varılacak yol üzerinde Zengezôr namında bir tepe üzerinde bir kal'a daha vardır ki pek münasib bir mahalde bir istihkam demektir. Bunun burc ve divarları kaimen durur ise kullanılmak lazım gelse yine ta'mire muhtac olduğundan gayrı mühimmatdan dahi hali idi. Ve bu kal'anın eteğinde yine Zengezôr isminde bir kaç haneyi hâvî bir karye vardır. Bâyezîd civarında Balıklıgöl ve Kazlugöl ve Akgöl ve Dibsizgöl ve Kızılgöl namında bir kaç göl olup bunlardan Balıklıgöl'de ve diğerlerinin ba'zısında a'la Alabalığı bulunur ki işbu cins balık deryâ balıklarından belki daha lezzetli bir şeydir.”⁸⁸

Şemseddin Sami (1850-1904), 1896 yılında basılan altı ciltlik “Kamûsu'l-Alem” adlı ansiklopedik eserinin ikinci cildinde Doğubayazıt'ı şöyle anlatmaktadır: “Erzurum vilayetinde liva merkezi bir kaza olup, Rusya ve İran hududu kurbunda Erzurum'un 250 kilometre şarkında ve Ağrı Dağı'nın 20 kilometre cenub-u garbısında vakidir. Kasaba mürtefi ve sengistan bir derenin içinde olup, haneleri derenin iki tarafındaki bayırlarda, kayaların üzerinde ve birbirlerinden uzaktır. 7090 ahalisi olup, ekser Müslim ve Kürd'dür. Derun-u kasabada harab haline bir kale kar-ı kadim ve mesnu' bir hükümet konağı, 3 cami, 1, 2 medrese, 1 rüşdiye mektebi, eski 1 kilise ve birkaç sıbyan mektebi vardır. Havası kışın hayli soğuk ise de yazın güzel ve her vakit sağlamdır. İran ve Gürcistan ile hayli ticareti vardır. Bu kasaba Yıldırım Sultan Bayezid Han tarafından tesis olunarak müşarün ileyhin namiyle tesmiye ve kalesi Tatarların tecavüzatına karşı bir karakol ittihaz olunmuş idi. Bayezid kazası hem namı olan sancağın merkez kazası olup, sancağın ve bütün vilayetin müntehayı şarkında vakidir. Memalik-i Osmaniye'nin şark-ı şimali köşesinden ibaret olan bu kaza şarken İran ve şimalen Rusya hududuyla mahdud olup, Aras ırmağına mensub olmak üzere, İran toprağına giren (Kirnavik) nehri

⁸⁸ Mehmed Hürşîd Paşa, *Seyahatnâme-i Hudûd*, 259-261.

havzasının üst kısmından ibaretdir. Arazisi çıplak ise de, hayli münbit olub, mahsulat-ı hububat-ı mutenavi ile soğan vesaire bazı sebzeler ve kavun, karpuz, vesaire meyvelerden ibaretdir. Kaza Edmanlı ve Celalî nahiyeleriyle birebir 78 karyeyi cemi' olub, ekser ahalisi Kürd aşiretlerinden ibaretdir. Sanayi-i mahaliye kilim, halı ve seccade gibi şeylerdir.

Bayezid sancağı Erzurum vilayetini terkib eden dört sancağın biri olub, vilayetin cihet-i şarkiyesinde vak'a olmakla, şarken hudud-u İraniye ile şimalen Rusya hududuyla, garben Erzurum sancağı ile cenuben dahi Bitlis ve Van vilayetleriyle mahdud ve muhatdır. Arazisi dağlık ve mürtefi olub, kısm-ı azami Fırat nehrinin başlıca fer'i olan Murad Nehri havzasının kısm-ı alasından ibaret olarak bu nehrin menabi'ni havi ve Basra Körfezi mai'lesine tabiidir; yalnız merkezi olan nefis Bazeyid kazası Bahr-ı Hazar mai'lesinde bulunur. Ağrı Dağı livanın müntehay-ı şark şimaliyesinde olduğu gibi, Rusya hududu boyunca dahi Çengel, Pirli ve Köse dağları mumted olub, sancağın içine bir takım göller ve etekler uzatıyorlar. Cihet-i cenubesinde dahi Aladağ ve Huri Dağı ve birçok küçük dağlar bulunur. Ormanları hiç yok hükmünde ise de, arazisi münbit olub, mahsulat-ı hububatı mütenevi ile bazı meyve ve sebzelerden ibaretdir. Derun-u livada nefis seccade, kilim, halı ve çorap imal olunur. Livanın birkaç yerinde kükürtlü vesarie maden suları ve kaplıcalar vardır. Bayezid sancağı; Bayezid, Diyadin, Karakilise, Alaşkird ve Antab isimleriyle 5 kazayla munkasım olub, 418 karye ve 19 nahiyeyi cemi' olduğu halde 47236 ahalisi vardır ki bunlardan 8367'si Ermeni ve kusuru İslam olub, ekser Kürd'dür."⁸⁹

Ali Saib Efendi ise "Coğrafya-yı Mufassal Memalik-i Devlet-i Osmaniye" adlı eserinde, eseri yazdığı dönemde Bayezid Sancağı için şu tesbitlerde bulunmaktadır: "Bayezid Sancağı, Liva-i mezkura vilayetini (Erzurum) şark kısmını teşkil ederek makarr-ı liva olan Bayezid kasabası merkez vilayete 55 saat mesafede kain ve 47.000 zekur nüfusu şamildir. Bayezid Kal'ası bir tepe üzerinde mebni olup Rusya ve İran hudutlarının mahall-i garb telakkisinde bulunmasıyla mühimdir. Arazisinde zuhur ve cerayan eden pekarlardan Murad nehri vücuda gelir ve külliyyetli hububat ve sebzevat ve meyve yetişir. Liva-i mezkûra merbut kazalar;

1- Nefs-i Bayezid Kazasıdır.

⁸⁹ Şemseddin Sami, *Kamusu'l -Alam*, II, 1234-1235.

2- *Diyadin Kazası: Merkez livanın cihet-i garbında olup hükümet merkezi olan Diyadin kazası Bayezid'e 10 saattir.*

3- *Antab Kazası: Livanın garbında olup makarı hükümeti Bayezid'e şimali garben 10 saat mesafede vaki Dutah (Tutak) kasabasıdır. Kasabanın gardında bulunan Balık gölünün mecrası olan âl saz deresi Dutah kasabasının cenûb eteklerinden geçer.*

4- *Karakilise Kasabası: Livanın garbında vak'ı olup merkez hükümeti olan Karakilisa Bayezid'e 10 saat mesafededir.*

5- *Eleşkird Kazası: Livanın müntehayı garbında bulub merkez kaimmakamı Bayezid'e 16 saat mesafede kain Toprakkale'dir.*"⁹⁰

Bu seyyah ve tarihçilerin verdiği bilgilerden sonra, Doğubayazıt ile ilgili yapılan çalışmalar kısmen eski tarihi ve coğrafi kaynaklar olup ağırlıklı olarak son zamanlarda yazılan kitap, makale, hazırlanan yüksek lisan ve doktora tezleri ile birlikte arşiv belgelerinin kitaplaştırılması, ansiklopedilerin ilgili maddeleri ve sempozyum çalışmalarıdır. Yerli ve yabancı seyahatnamelerde de konu ile ilgili dikkate değer bilgiler bulunmaktadır.

Kent tarihi çalışmalarında mümkün merteye eski eserlere bakmak metodolojik olarak prensiptir. Fakat Doğubayazıt kenti ve çevresinin ilk dönemleri üzerine yazılan eserlerin günümüze ulaşanları da yok denecek kadar azdır. Bu çalışmada ilk dönem eserleri ve temel İslami eserlerden istifade edilmiştir. Ancak bu kaynaklarda Doğubayazıt'tan ziyade Doğu Anadolu, Arran, Gürcistan, Ermeniyeye, Azerbaycan, Kafkasya ve Hazar bölgelerine İslami fetihlerin nasıl ve ne zaman yapıldığına yer veren kısımlarından istifade edildi. Ancak bilinmeli ki günün önemli bir kalesi ve geçiş noktası olan Doğubayazıt ve çevresi üzerinden fetihler bu bölgelere yapılmıştır. Temel İslami eserler içinde de bu bölgelere biraz daha fazla yer verenler : el- Belâzurî'nin "*Fütûhu'l- Büldân'ı*", İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233), "*el-Kamil fi't-Tarihi*", Ebu'l-Ferec Kudame b. Cafer'in (ö. 337 / 948), "*Kitabü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*", Mahmud Şakir'in "*Hz. Âdem'den Bugüne İslâm Tarihi*" ve "*Dört Halife Dönemi*", ed-Dineveri'nin "*Ahbaru'l Tival*" ve Muhammad Hamidullah'ın "*İslam Peygamberi*" gibi eserlerdir.

⁹⁰ Ali Saib Efendî, *Coğrafya-yı Mufassal Memalik-i Devlet-i Osmaniye*, 202-203.

Genel olarak İslamiyet'in bölgeye gelişi ve çalışmanın "Doğubayazıt ve Çevresinin Tarihi" bölümünde bu kaynaklardan bilgiler elde edilmiştir.

Temel İslami eserler dışında bu alanda yapılmış çalışmalar arasında en dikkate değer ve en kapsamlı olanları da şunlardır:

Diwan û Jînewarî ya Ehmedê Xanî: Abdullah Varlı'nın "Diwan û Jînewarî ya Ehmedê Xanî" adlı iki ciltlik çalışmasıdır. Varlı, iki cilt olarak hazırladığı bu eserde, birinci ciltte Ahmed-i Hani'nin divanını, ikinci ciltte ise Bayezid Beylik veya Sancağının eski tarihi ve idari yapısını ele almaktadır. Ayrıca "*Tarixa Dugelên Kurda 600-1500*" adlı eserinden de olmak üzere Doğubayazıt'ın adı, tarihi, âlim ve medreselerinin anlatıldığı bölüm ve İslam döneminde, bu eserlerden büyük ölçüde istifade edilmiştir.

Eserde Bayezid Beyliğinin İslami dönem ve öncesi tarihi ile Beyliğin Osmanlı hâkimiyetine bağlandıktan sonra yöneticiliğini yapan beylerden ve Bayezid bölgesine yerleşen başlıca Bisyan, Celali, Sipki gibi aşiretlerden bahsedilmektedir. Eserde, kayda değer bilgiler ve belgeler olmakla birlikte yararlanılan Arapça, Farsça, Kürtçe ve Osmanlıca kaynakların tam künyesi verilmediğinden veya eski fon numaralarından verildiğinden kaynak olarak gösterilen belgelere ulaşmak oldukça zordur ve bu dillere hâkim olmayı gerektirir. Fakat verdiği bilgilerin bazılarını asılları ve arşiv kaynakları ile karşılaştırmak mümkün olabilmektedir.

Adat û Rusûmatnameê Ekradiye ve Cami'eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî: Bölgenin toplumsal yapısı, örf ve adetlerini kaleme alan Molla Mahmûd Bayezîdî'nin bu iki eseri çalışma açısından büyük önem arz etmektedir. Kaynak, araştırmanın tarihsel çerçevesi ve coğrafyasının bir parçası olan yazarın naklettiği bilgilerle kıymetlidir. Bu çerçevede Molla Mahmûd Bayezîdî'nin bu eserleri ve "Tarihi Cedide-i Kurdistan" adlı kayıp eserinin özet şeklindeki elli sayfalık önsözü yöre halkı ve aşiretlerin tarihi, gelenek ve görenekleri hakkında birinci elden bilgileri içerir ve bu bağlamda bu eserler, arşiv belgelerinin ayrıntı vermediği sosyal yaşama ve halkın değerlerine dair eksiklikleri tamamlar özelliktedirler.

Şerefname: Bitlis Emiri Şerephan'ın (ö. 1012/1603) eseri "Şerefname"; Kürtlerin etnografı ve coğrafik olarak tarihlerini ihtiva eden önemli bir eserdir. 16.

yüzyılın sonlarında Bitlis Beyliği yapmış olan Şerefhan, 1597 yılında tamamladığı bu eserinde dönemin devletleri, beylikleri ve aşiretlerinin yapısı ve tarihleri hakkında geniş bilgiler vermektedir. Çalışmada Deng yayınlarından çıkan Mehmed Emin Bozarslan'ın çevrisi, Nûbihar yayınlarından çıkan Abdullah Yegin'in iki ciltlik çevrisi ve Avesta yayınlarından çıkan Ziya Avcı'nın çevrilerinden kaynak olarak yararlanılmıştır. Eser iki bölümden meydana gelmektedir. Eserin birinci bölümünde bölgede kurulan devlet, hükümet, Kürt beylik ve aşiretlerinden bahsedilmektedir. Konu ile yakinen ilgili olan Diyarbakır'dan Bayezid tarafına gelen Bisyan aşireti hakkında kısa bir bilgi de bulunmaktadır. İkinci bölüm ise Doğubayazıt ve çevresi üzerinden gerçekleşen Osmanlı-Safevi arasındaki münasebetleri konu edinmektedir.

Kürtler ve Kürdistan Tarihi: Eski bir Kültür ve Eğitim bakanlığı da yapan Mehmed Emin Zeki Beg, (ö.1937) bu kitabını doğu ve batı bilimsel kaynakları ve kütüphanelerinden faydalanarak bilimsel çalışmalar içine dâhil etmiştir. Bu kapsamlı eser, ilk önce Mısır da Mehmed Ali Avni Bey tarafından dipnotlarla zenginleştirilerek Arapçaya çevrilmiştir. Eserin orijinali Kürtçe olup istifade ettiğimiz nüsha, hem Arapçası hem de Kürtçesine bağlı kalınarak Türkçeye Nûbihar yayınları tarafından tercüme edilmiş olanıdır.

Bu eserden çalışmanın “İslami Dönemde Doğubayazıt ve Çevresi” bölümünün Doğu Anadolu ve Kafkasya da etkili olan devletlerin tarihi ve bölgede hüküm süren Kürt beylikleri ve aşiretleri alt başlıklı kısımlarında çokça istifade edildi.

Doğubayazıt Kitabı: Abdullah Karaduman'ın 2019 yılında Metamorfoz yayınlarından çıkan bu kitabı da çalışma açısından kıymetlidir. Yazar, Doğubayazıtlı bir eğitimci olarak köyleri gezip görme şeklinde bizzat kendi müşahedeleri ile bazı ayrıntılar vermiştir ve görgü tanıklarının ifadelerini eserinde kayıt altına almıştır. Ayrıca Doğubayazıtlı âlim ve meşhurlar hakkında özet bilgiler vermektedir. Resimli olan bu eserden daha çok çalışmanın Cumhuriyet dönemi ve öncesi kısmında yararlanıldı.

Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848): Bu çalışma direk konusunu Doğubayazıt olarak seçen birkaç önemli tezden biridir. Hakan Kaya'nın “*Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-*

1848)'' adı ile 2018 yılında Hacettepe Üniversitesinde yapmış olduğu doktora tezidir. Bu tezde Osmanlı belgelerine dayanarak daha çok Doğubayazıt'ın Sancak olduğu dönemi (1578-1848), Osmanlı-İran, Osmanlı Rus mücadelesinin çekişme sahası olan Doğubayazıt ve çevresini incelenmiştir. Ayrıca tez kendisinden önce yapılan bazı tutarsızlıkları yeni bilgiler ve arşiv belgeleri ışığında çürütmektedir. Çalışmanın Osmanlı ve Beylikler dönemi kısmında bu kaynaktan bazı belgeler ve notlar alınarak istifade edildi.

*Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914):*Yakup Karataş'ın, Kitabevi yayınlarından 2014 yılında çıkan bu eseri de Doğubayazıt'ın Sancak dönemi ve bu dönemki mirlerinden bahs etmektedir. Çalışmanın Osmanlı döneminde Doğubayazıt kısmında bu kaynaktan bazı bilgilere bakılarak kısmi notlarla karşılaştırıldı ve bazı notlar alındı. Ancak kaynak kendi konusu içinde çok sınırlı ve bazı Osmanlı arşiv belgelerinin çeviri niteliğinde olup kendisinden önce yapılan çalışmaları tekrarlayan bir çalışma izlenimi vermekte olduğundan kısmi olarak bu kitaptan faydalanıldı.

Doğubayezıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı: Yılmaz Demir'in 2014 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesinde hazırladığı yüksek lisans tezidir. Bu tez çalışmasında kısmen Doğubayazıt'ın tarihi tarafı, seyyahların gözünde bölge olmak üzere genel itibari ile coğrafi yönleri, kentsel fonksiyonları ve kent içi arazi yapısı üzerinde durulmuştur. Çalışmanın tarihi sürecinde kısmen ve genel olarak da kültürel varlıklar bölümünde bu eserden çokça istifade edildi.

1. DOĞUBAYAZIT VE ÇEVRESİNİN TARİHİ DURUMU

Tarih boyunca bu bölgede birçok kavim, din, mezhep ve tarikat varlık göstermiştir. Başta Kürtler olmak üzere Süryaniler, Ermeniler, Türkler, Yahudiler, Araplar yaşamıştır hatta bir dönem Tatarlar ve Ruslar işgal etmiştir. Bölgede yaşayan halkın Yahudilik, Hıristiyanlık (Nesturilik), İslamiyet, Yezidilik; Kadirilik, Nakşibendilik gibi farklı dinlere ve inanışlara intisap ettiği bilinmektedir. Tarihin İslam öncesi dönemlerinde Subaru, Hurri, Hitit, Goti, Mittani, Urartu, Med, Pers, Roma (Bizans), Sasani, İskender, Selökid (Seleki), Tigran (Ermeni Kralı), Part, Bagrat ve İslami dönemde ise Emevi, Abbasi, Mervani, Revvadi, Şeddadî, Eyyubî, Selçuklu, İlhanlı, Karakoyunlu ve Osmanlı devletleri bu topraklara federal veya konfederal olarak hükmetmiştir. Fakat stratejik konumu, dağlık coğrafyası ve siyasi-ekonomik unsurlardan dolayı Doğubayazıt bölgesi, hiçbir zaman tam manası ile bu devletlerin yönetimi ve himayesi altına girmemiş; genellikle nüfuzları geniş mir, bey, ağa ve din adamları tarafından bağımsız, özerk veya yarı özerk olarak yönetilmiştir.

Doğubayazıt ve çevresinin tarihî durumu, İslam öncesi ve İslami dönemler olarak iki başlık altında incelenecektir. Bu bağlamda asırlara göre bölgede hangi devlet ve milletler ne kadar egemen olmuştur ve bölgede ne tür izler bırakmıştır kategorik bir şekilde incelenecektir.

1.1. İslam Öncesi Dönemlerde Doğubayazıt ve Çevresi

Doğubayazıt, günümüzde ülkeler kavşağında Anadolu'nun en doğusunda yer almakta, kuzeydoğudan Iğdır ovası ile çevrili ve Ağrı Dağı'nın eteğinde bulunur. Bir sınır şehri olan bu kent, çok eski tarihlerden beri bilinen önemli bir yerleşim yeridir. İlk çağlarda Biani beyliklerinden oluşan Urartular, Doğubayazıt ve çevresini yerleşim yeri olarak kullanmışlarsa da onlardan daha önceki dönemlerde burada Hurri- Mitanni Krallıklarının hüküm sürdükleri bilinmektedir.

Doğubayazıt bölgesinde yapılan kazı ve incelemelerde elde edilen çanak, çömlek, taş yazılar, resim ve figürler, buranın tarihinin çok eskilere gittiğinin ispatıdır. Nitekim ister yazılı kutsal ve kutsal olmayan kaynaklar ister Ağrı dağı ve çevresindeki somut bulunan kale, höyük, nekropol,¹ saray, kanal vb. kalıntılar Doğubayazıt'ın da içinde olduğu bölgenin çok eski medeniyet ve kültür

¹**Nekropol (Nekropolis):**Arkeolojik kentlerde toplu mezar yerlerinin bulunduğu yerlere denir.

merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. Daha önce de belirtildiği gibi tartışılmalı olsa, kutsal kitap Tevrat ve İncil'in Ararat (Ağrı Dağı), Kur'an'ın Cudi Dağı,² Nuh Gemisinin bu dağlara inmesi ve Tufanın bu bölgede cereyan ettiğine dair bölgeye dikkatleri çekmesi, buraların çok eski bir yerleşim yeri olduğunu gösterir. Buradaki yaşam izleri M.Ö.1500 yıllarında bölgede mukim Guttiler, Hititler, Mittaniler, Urartular, Medler ve Kardukiler olduğunu gösterse de bunlardan öncede buralarda yerleşik hayatın olduğu kesindir. Bazı rivayetlere göre Nuh Tufanından sonra bu civarda tarihte ilk kurulan Sürmarî Kalesi (Sürmeli Şehri) ve Ağrı Dağı volkanik patlamalarından sonra bu civarlardaki bir-iki şehrin dağ külleri altında kaldığı belirtilmektedir.

Bu konuda eskiçağın ünlü coğrafyacısı, aslen Amasya doğumlu Strabon (M.Ö. 65-M.S. 21) Roma'da yazdığı 17 ciltlik *Geographika* adlı eserinde Anadolu coğrafyasına dair temel ve bugün dahi kullanılan bilgiler vermiştir. Strabon o çağda Avrupa, Asya ve Afrika ile birlikte Doğu Anadolu, Sardinya Adası, Etiyopya, Karadeniz kıyıları, Fırat ve Dicle havalisi vb. bizzat gördüğü yerlerle ilgili ayrıntılı olarak bahsetmiş ve ansiklopedik bir eser yazmıştır.³ Sokrat'ın bir öğrencisi olan Ksenophon (Xenophon) (427- 355), M.Ö.4. yüzyılda; Doğubayazıt şehrinin de içinde bulunduğu Ağrı Dağı ve çevresini, Bitlis, Muş, Malazgirt, Çoruh, Kars bölgelerini ilk defa geçerek geriye dönüş destanı olan "*Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*" adlı eserin dördüncü kitabında M.Ö. Aralık 401'de Karduk diyarından ve Kardukilerden (Kardukhia) bahsetmektedir. Bu eserde Atinalı Ksenophon'un öncülüğünde on binler ordusunun bütün Doğu Anadolu'yu (Kardukhia) baştan aşağıya geçmesi anlatılır. Anabasis eserine göre Doğubayazıt bölgesinin, o dönem adı "Armenia" olarak geçen bölgede yer almaktadır. Armenia, o dönemde Kentrites (Botan) nehri ile Kardukhia'dan ayrılmakta ve Doğu Anadolu'da Tigres (Dicle) ve Euphrates'in (Fırat) yukarısı ve Arakses'in (Aras) aşağısında kalan kesimi olarak

---

² **Cudî:** Türkiye-Irak sınırına 15 km. uzaklıkta, 400 m. rakımı olan Cizre'nin 32 km. kuzeydoğusunda, Dicle ile Hezil ırmağı arasında, denizden 1350 m. yükseklikteki Şirnak il merkezine 17 km. mesafede, 37°, 24 enlem, 42°, 32 boylam üzerinde bulunan bir dağdır. Bkz.: Bahattin Dartma, "Tarihin Ortak Değeri: Nuh'un Gemisi", *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, 211.

³ Nihat Falay, "Batılıların Ağrı Dağı Bölgesine İlişkin Seyahatnameleri", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, 331.

tanımlanmaktadır.⁴ Bu geziden hareketle bakıldığında Doğubayazıt'ın bu bölge sınırları içinde olduğu görülmektedir.

Doğubayazıt bölgesi antik çağlardan 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar hemen hepsi de konfederasyon yapılanması şeklinde olan birçok imparatorlukta özerk bir eyalet olarak yönetilmiştir.⁵ Bu tarihi kentin önemini Neşe Özgen şöyle açıklar: *“Doğubayazıt bir yol, bir geçiş durumudur. Sosyal yapısı bütünüyle hem tarih öncesi dönemlerde hem de uzak ve yakın geçmişte, bu ‘geçiş üzerinde olma’ halinden etkilenmiştir. Hem ekonomik hem de sosyal yapısı, ‘bir boğazda olma’ süreci içinde biçimlenmiş ve hem de kendisi de bu geçiş olma durumunu avantaj olarak kullanarak yeniden güçlendirmiştir. Zira ‘geçiş’ yolları, her türlü akışın iktisadi ve sosyal iletişimin hem besleyici kaynakları hem de bu kaynaklardan beslenendir. Ancak, Doğubayazıt hemen her dönemde, geçişin kilit noktası olma özelliği taşımasına rağmen bazı zamanlarda bir son, daha öteye geçilmeyen bir nokta; bazı zamanlarda uç beyliği, bazı zamanlarda da tamamen geçişle beslenen bir sosyal yapı olma özelliği göstermektedir.”*⁶ Bu bağlamda Bayezid tarih boyunca Anadolu topraklarına hâkim olmak isteyen istilacı orduların ilk hedef yeri olduğu gibi, askeri harekâtlar için de çok önemli bir üs görevinde bulunmuştur. Bu nedenle kent, tarih boyunca savunma amaçlı yapılar ve abidevi eserlerle donatılmıştır. Nitekim Urartular bu stratejik konumun farkına vararak çağının en önemli kalelerinden biri olan Bayezid Kalesi'ni buraya inşa etmişlerdir.⁷

Doğubayazıt ve çevresinde ilk uygarlık kuranlar M.Ö. 3000 yıllarında Hurriler (Mitanni) olmuştur. Bölgede yapılan kazı çalışmalarında erken Hurri-Mitanni kültürüne ait çok fazla bulguya rastlanmıştır.⁸ Buna rağmen Doğu Anadolu Bölgesi genelinde arkeolojik açıdan en az bilinen bölgelerden biri de Ağrı-Doğubayazıt civarındır. Bunun en önemli nedeni arkeologların Doğu Anadolu

⁴ Ksenophon, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, (Çev.: Oğuz Yarlığaş), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, 263-283.

⁵ Gültekin, *Bayezid Serhad Beyliği Tarihinden Kesitler*,

<https://gilidax.wordpress.com/2014/01/11/dogubayazit-tarihi/>, Erişim Tarihi:14.06.2019.

⁶H. Neşe Özgen, “Yolumuzun Üzeri: Doğubayazıt”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Apa Yayıncılık, İstanbul, 2004, 453.

⁷ Yılmaz, *Doğubayazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 305-306; Arınç-Kaya, *Doğubayazıt İlçesinin Turizm Potansiyeli*, 435.

⁸ Mehmet Teyfur, “Ağrı Dağı'nın Bölge İnsanın Yaşamındaki Yeri ve Önemi”, *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Doğubayazıt Kaymakamlığı Yayınları, İstanbul, 2007, 331.

Bölgesine olan ilgisizliğidir.⁹ Bu nedenle Doğubayazıt'ın eski çağ tarihine açıklık getirmek oldukça güçtür. Uzun yıllar Urartuların egemenliğinde kalan kent ve çevresi Urartulardan sonra Persler ile Romalılar arasında birkaç defa el değiştirmiştir.¹⁰

Mittaniler, Urartular, Medler, Sasaniler, Romalılar, Persler, Bizanslılar, Şeddadiler, Eyyûbîler, Safeviler ve Osmanlılar gibi çok sayıda devlet, bu bölgede veya yakın çevresinde kurulan devletler ile çok uzaklardan gelip buraları geçici işgal eden Moğollar, Tatar boyları, Emir Timur Gurgan (1385-1386)¹¹ gibileri de kısa süre de olsa bu kaleye hükmetmişlerdir. Bu durum Doğubayazıt'ın bir geçiş bölgesi olma özelliğine sahip olduğunu göstermektedir.

M.Ö.1340-1200 yılları arasında Ağrı ve çevresine yerleşen en eski topluluklardan biri Hurrilerdir. Doğu Anadolu bölgesine egemen olan Hititlerin M.Ö. 1340'tan sonra egemenliklerini kaybetmeleriyle Doğubayazıt'ın da içinde olduğu Ağrı ve çevresi Hurri Krallığı hükümranlığında kalmıştır. Ancak bu dönemle ilgili yazılı kaynak ve arkeolojik bulguların eksikliği ve bu dönemi açıklayıcı kalıntıların yetersizliği, Doğubayazıt ve çevresi tarihinin aydınlatılmasını kısıtlayıcı faktörlerdir.¹²

Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Erken Demir Çağı'nın M.Ö. 1300-850 tarihleri arasında yaşanmış olduğu kabul edilmektedir.¹³ Bu çağda Doğubayazıt ve yakın çevresinde yapılan çalışmalar sonucunda altı yerleşim merkezi tespit edilmiştir. Bunların üç tanesi Balık Gölü civarındaki yüksek yaylalarda, diğer üçü ise Doğubayazıt Ovası çevresine konumlanmıştır. Bunlar Şorık Kalesi, Pınarcık Mezarı, Aşikhüseyin, Yürek, Kertenkele ve Teperiz Kalesi ve Nekropolleridir.¹⁴ Bugüne kadar Doğubayazıt ve çevresinde sürdürülen araştırmalarda bulunan kalelerin bir kısmı Tunç Devri ve Erken Demir Çağı'na ait izleri taşırken çok büyük bir kısmı da

⁹ Mehmet Işıklı, "M.Ö. III. Yıllarda Ağrı Dağı Civarı", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, 53.

¹⁰ Demir, *Doğubayazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 32.

¹¹ Şerephan Bitlisi, *Şerefname (Kürt Tarihi)*, 138; Varlı, *Dîwan û Jinewarî ya Ahmedê Xanî*, 298.

¹² Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, 349; Demir, *Doğubayazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 33.

¹³ Alpaslan Ceylan, "Doğubayazıt'ın Eskiçağ Tarihi'ne Bir Bakış", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Apa Yayıncılık, İstanbul, 2004, 46.

¹⁴ Erkan Konyar, "Demir Çağı'nda Doğubayazıt ve Yakın Çevresi", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Apa Yayıncılık, İstanbul, 2004, 55-67.

M.Ö. 7. yüzyıla aittir.¹⁵ Doğubayazıt ve çevresinde Urartu Krallığına ait çok sayıda kalıntının bulunması, burada ilk yerleşmenin Urartular döneminde başladığını gösterir nitelikte olsa da¹⁶ yeni kazılar ve arkeolojik bulgular Urartuların ataları Mittanilere de gitmektedir.

1.1.1. Hurri-Mitanni ve Urartu-Haldiler Dönemi

Doğubayazıt'ın içinde olduğu bölge M.Ö.15. yüzyılda Hurri-Mitanni Krallığı'nın kuzeydoğu sınır ucunu içine alır. Ancak Hurri-Mitanni Krallığı hakkında bazı tarihi ve arkeolojik izler bilinse de fakat bölgenin yazılı kaynaklarla bilinen tarihi Urartu Krallığı ile başlamaktadır. Ancak Hurrilerde uzun süre konumu ve yaşam koşulları itibari ile yerleşim yerine uygun olduğu için uzun süre Doğubayazıt, Iğdır ve çevresinde hüküm sürmüşlerdir. Bölgede yaşadığı bilinen ilk yerleşik kavim Hurrilerdir.

Hurrilerin bölgedeki varlıklarından bahseden araştırmacılar: “*Hurriler M.Ö. 3000 yılında Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde Aras boylarına kadar ve Van Gölü civarında yaşamışlardır. Hurriler kuzeyde Aras boyları, Sahat Çukuru (Iğdır; Revan Ovası) ile Zağros Dağlarından, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz'e kadar yayılmışlardır. M.Ö. 1500 ile 1300 yılları arasında Mittani Krallığını kurmuş olan Hurri boyları, bu tarihten sonra bölgenin Hitit Devleti'nin egemenliğine girmesiyle, bir kısmının Asurlularla kaynaştığı, bir kısmının da Van Gölü çevreleriyle Murat, Karasu ve Aras ırmaklarının boylarında küçük beylikler halinde yaşamaya devam ettikleri bilinmektedir*” der.¹⁷

Bir dönem Ağrı Dağı çevresinde etkili olan Hitit uygarlığı M.Ö. 1340 yıllardan sonra etkinliklerini yitirmeye başlamış, sonra Hurriler bu tarihten M.Ö.1200 senesine kadar bölgede hüküm sürmüşlerdir. Daha sonra Urartu (Haldiler) M.Ö. 9. yüzyılın başlarında Van (Tuşba) şehrini kurarak buraya hükmettiler.¹⁸ Urartular M.Ö. 900-600 arası yıllarda bu bölgelerde egemenlik sürdüren bir uygarlıktır. Sınırları Van şehrinden Alagöz Dağlarına ve Gökçeğöle kadar

¹⁵ Oktay Belli, “Urartu Krallığı Döneminde Doğubayazıt Bölgesi”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Apa Yayıncılık, İstanbul, 2004, 76.

¹⁶ Demir, *Doğubayazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 33.

¹⁷ Aydın Mızrak, *Iğdır Zor Köyü Kervansarayı Proje Çalışması*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2007, 13; Güneş ve bşk., *Osmanlı Belgelerinde Iğdır*, 22.

¹⁸ Mehmed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 82.

uzandığından Doğubayazıt ve çevresi de uzun süre bu uygarlığın egemenliğinde kaldı. Nihat Çetinkaya çalışmasında şöyle demektedir; “*Urartulular ülkesi Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye, Kuzeydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmı, bugünkü Ermenistan, İran'ın kuzeybatısı, Iğdır ovası (Sürmeli Çukuru), yukarı Aras boyları ile batıda Erzincan ve Malatya'ya kadar olan bölgeleri içine alır. Kaynaklardan, bu sahanın bazen Kars civarına kadar genişlediği anlaşılıyor. Urartu kralı Manua'nın (M.Ö. 810-785), kuzey seferlerinde, Aras nehrini geçerek Gökçeğöl'e kadar olan bölgede verdiği savaşlar neticesinde, Iğdır Ovası-Sahat Çukuru Urartuluların hâkimiyetine girmiştir.*”¹⁹ Urartulular devletinin ilk nüvesinin, Hurri krallığının bir takım küçük beyliklere bölündüğu zamanlarda teşekkül ettiği bilinmektedir.

Hurriler zamanında, aynı soydan oldukları anlaşılan Urartulular, bu topluluk içinde ayrı bir boy gibi bulunuyorlardı. Urartulular devleti de aynı topluluğun meydana getirdiği bir birliğin teşkilatı idi. Hurri devletini meydana getiren topluluk, bir başka hanedan tarafından yeniden toparlanmış gibiydi.²⁰

Urartular bölgede birçok tarihi eser bırakmışlar. Bu eserlerden bazıları da Doğubayazıt bölgesindeki Urartulara ait olanlardır. Bunlar arkeolojik çalışmalarla bulunanlar ve halen mevcut kale, mezar, kanal ve höyüklerdir. Patnos civarında Anzavurtepe ve Giriktepe üzerinde bulunan eserler İspuni ve oğlu Menua'nın dönemine (M.Ö.906-815) ait ünlü tapınak ve saray kalıntılarıdır.

M.Ö. 900-600 yılları arasında Doğubayazıt'ı içine alan Van'da devlet kurmuş olan Urartular, medeniyetini, kültürünü, yazısını, tarım ve ziraatını bu bölgeye nakşetmiştir. Kalenin saraya bakan tarafındaki kaya kitabeleri, kaya mezarlığı ve tanrılara adanmış bir kurban sahnesi bu bölgeye ait bilinen en eski tarihi belgelerdir. Bu konuda Akkuş şöyle demektedir: “*Urartular Yukarı Bayezid da Belleburç denilen bir konumda sarp kayalıklar üzerinde savunma amaçlı oldukça sağlam bir kale inşa ettiler. Etrafi surlarla çevrili olan bu savunma kalesinin adı “Daryunk” idi, şehir de bu isimle anılıyordu. Urartuların yaptırdıkları bu kale ilk kanalizasyon sistemiyle de ileri bir medeniyette oldukları izlenimini veriyordu. Kendilerinden önceki medeniyetlerinde ileri olmaları sebebiyle yaşantıları belli bir düzen ve refah*

¹⁹ Nihat Çetinkaya, *Iğdır Tarihi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1996, 13.

²⁰ Çetinkaya, *Iğdır Tarihi*, 11.

içinde geçiyordu. Çevre illerde yaptırdıkları sulama kanalları halen daha kullanılmaktadır. Üç yüz yıl yöreye hâkim oldular. Çünkü Ağrı Dağı selametlikti, ovaları verimli ve güvenliydi.”²¹

Son zamanlarda bu çevrede yapılan kazı ve arkeolojik çalışmalarda Urartulara ait özellik gösteren beş adet kaya mezarı, taş sandık, basit toprak mezarlar ve çanak çömlekler bulunmuştur. Kazı çalışmalarında Urartu dönemine ait en fazla oranda bulunan bulgu çanak ve çömleklerdir. 2011 yılında Ağrı, Iğdır ve Van bölgesindeki kazı araştırmalarına göre arkeolog Aynur Özfirat: “*Araştırmamızda bugüne değin rastladığımız en erken dönem olan Geç Kalkolitik’e ilişkin çanak çömlek yalnızca Ağrı Dağı’nın güney eteğindeki Kaderçavuş Mağarasında bulunmuştur. Dağın eteğindeki çöküntü alanlarından birinin güneydoğu kesimindeki Hoca Ağıl mevkiindeki mağarada bulgular ele geçmiştir. Mağaranın özellikle giriş kısmı yoğun olarak tahrip edildiğinden mağaranın boyutları ve özellikleri tespit edilememiştir. Toplanan az sayıdaki çanak çömlek bu dönem için bölgeden çok tanıdık olan kahve-kiremit bitki katkılı maldır”²² demektedir.*

Başka bir araştırmada da M. Ö. 2300/2200 yıllarında Ağrı Dağı’nın güney eteğinde ve Doğubayazıt Ovası’nın doğu ucunda, Sarısu Çayı’nın kuzeyindeki düzlükte yer alan Yaygınyurt kurganları arkeolojik kazılarında Orta Tunç Çağına ait bulguları Özfirat şöyle dile getirmektedir: “*Bu döneme ait bulgular her yıl olduğu gibi oldukça sınırlı sayıda ele geçmiştir. Yaygınyurt ve Yukarı Çarıkcı mezarlıklarında kaçak kazıyla açılmış kurganlardan çanak çömlek toplanmıştır. Her iki mezarlıkta bazı kurganlardan Demir Çağ çanak çömleği de ele geçmiştir. Belirlenen 11 adet kurganın hepsi kaçak kazıyla soyulmuştur. Yığma tepeleri küçük işlenmemiş taşlardan yapılmıştır, çapları 7-12 m. arasında değişmektedir. Yığma tepenin altındaki mezarlar hakkında tahribat nedeniyle bilgi edinilememiştir. Orta Tunç Çağı’na göre az sayıda da olsa Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı’na ait çanak çömlek de bulunmuştur.”²³*

²¹ Özlem Demirkıran Akkuş, *Serhat Kenti Doğubayazıt*, <https://tarihtedogubayazit.wordpress.com>, Erişim Tarihi: 03.05.2019.

²² Aynur Özfirat, *Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması 2011*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No:157-2, Çorum, 2012, 293.

²³ Özfirat, *Van, Ağrı Ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması 2011*, 294.

Özfirat, Urartu medeniyeti sınırlar içinde yer alan Orta Demir Çağ dönemi yerleşim merkezlerinde yapılan çalışmaları şu şekilde belirtmektedir: “*Bu döneme ait merkezler Tuzluca güneyindeki yüksek sırta yer alan Cin vadisi yamacındaki “Karakoyun Yerleşimi”, Iğdır Ovasının batısında “Yukarı Çarıkcı Kurgan Mezarlığı ve Kültepe Höyüğü”, Ağrı Dağı’nın üzerinde kuzeybatısında “Korhan Kalesi”, Muradiye Ovası’nda “Görecek Kalesi ve Kaya Mezarları”, Van Gölünün doğu sahilinde ve Karasu vadisi yakınındaki “Beyaztaş Kalesi”, Karasu Vadisindeki “Kaşkale ile Caddebulak, Akbulak, Deliktaş ve Kelefetepe yerleşimleri” ile Gürpınar Ovasındaki “Urartu Su Kanalı”dır.*”²⁴

Urartular, Asur (M.Ö. 734) saldırılarıyla, Aladağ ve Tendürek sınırlarına kadar geri çekilmiştir. M.Ö. 585 yılında Medler, Urartuların varlıklarına son vermişlerdir. Doğubayazıt ve çevresi Urartuların dağılmasından sonra, Partlar ve Romalılar arasında bölge birkaç defa el değiştirmiştir. Bizans imparatorluğunun (Doğu Roma) egemenliği altındaki bu bölgeyi zapt eden Pers, Bagratlılar²⁵, Selökid gibi çeşitli krallıklar ve aynı zamanda İslami dönemde Revvadi, Şeddadi, Eyyübî gibi devletlerin hâkimiyetine girmiştir.

Ancak Urartulardan sonra bölgeye, bir Hint-Avrupa topluluğu olan Ermeniler (M.Ö. 600- M.S. 640) yerleşti. Ermeniler, bölgenin eski halkını Ararat Dağı’nın (Ağrı) doğusuna, Herodotos tarihinde “Alarodioi” olarak geçen bölgeye sürdüler. Geride kalan ve dağınık bir biçimde yaşayan topluluklara da egemenliklerini onaylattılar. Ama Urartuları zayıf düşüren Kimmerlerin ve Urartu Devletini yıkan Sithianların Urartu uygarlığının kalıntılarını yağmalamak için düzenledikleri akınlar, bu dönemde de sürdü. Yeni gelen topluluklar, bölgede bağımsız bir güç oluşturmayı başaramayınca, önce Medlerin önderi Keyeksar ile daha sonra da Perslerle anlaşmaya vardılar ve M.Ö. 550’de Akamenid İmparatorluğu’nun bir eyaleti haline geldiler.²⁶ Bu konuda Niari beyliklerinin Urartu devletinin temelini oluşturduğunu Ahmet Demir: “*Mitannilerden sonra 25-30 Niari beyliğinin Asurilere karşı*

²⁴ Özfirat, *Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması 2011*, 293-294.

²⁵ Kaynaklarda Bagratuniler, Bagratlılar veya Bagrathlılar olarak geçmektedir.

²⁶ Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, 351.

birleşmesiyle ortaya çıkan Urartu devleti M.Ö. 900-600 yılları arasında bölgede hâkimiyetini kurmuştur”²⁷ şeklinde belirtmektedir.

1.1.2. Medler, Persler ve Bizanslar Dönemi

Uzun yıllar Urartuların egemenliğinde kalan Doğubayazıt ve çevresi Urartulardan sonra Medlerden önce M.Ö. 250 yıllarında bu bölge Pers imparatorluğu ile Romalılar arasında birkaç defa el değiştirmiştir. M.Ö. 625 yılında Urartulardan sonra bu çevreye Medler hâkim oldular. Büyük Med İmparatorluğu Doğubayazıt’ı da içine alacak şekilde temelleri M.Ö. 701 yılında başkentleri Ekbatan (Hemedan)’da atıldı. Kiyakas’ın döneminde ülke belirgin ve parlak bir düzeye erişti. Sınırları doğuda Bahteryan (Buhara), batıda Kızılırmak Nehrine, kuzeyde Kazvin Denizine, güneyde Fars Körfezine²⁸ ve bir dönem Trakya’yı da içine alacak şekilde bütün Anadolu’yu ve M.Ö. 615 yılında kral Keyaksaes’in Arrapkha (Kerkük), Asurların başkenti Ninova’yı (Musul) alarak Asurlara son verdiğinde,²⁹ sınırları buralara kadar uzanıyordu. Ancak Medler’in bu bölge hâkimiyetleri hakkında yeterince araştırma yapılmadığından onlar hakkında detaylı bilgilere sahip değiliz. Fakat Zagros ve çevresinin eski sakini Medlerin geniş sınırları ve Dicle ve Fırat vadisine yerleşen kolunun etkin oldukları uzun hükümlerlik yılları³⁰ göz önüne alındığında Medlerin bu bölgede uzun dönem hüküm sürdükleri anlaşılmaktadır. Doğubayazıt ve çevresinin Medler ve Bizanslıların egemenliğinde de kaldığı bilinmektedir.³¹ Ancak ed-Dineverî “*el-Ahbâr et-Tivâl*” adlı eserinde bu dönem Rum, Pers ve Kürtlerin ilişkilerini şu şekilde aktarmaktadır: Hz. Muhammed (s.a.s.)’e Enûşirvan’ın hükümdarlığının sonlarında doğdu. Kendisine peygamberlik hükümlerliğinin son zamanlarında tebliğ edildi. Hemen öncesinde Kisra, Enûşirvân’ın yurdunu dört bölgeye ayırdı. Ve her bölgeye güvendiği bir adamını vali tayin etti. Bizans Kayserine bir mektup yazarak diyet istedi ve Kayser bunu önemsemeyince, onunla savaşarak el-Cezire beldelerine kadar ilerledi. Oralar, o tarihte Rumların elindeydi. Dara, er-Ruha, Kinnisirîn, Menbic ve Halep şehirlerini ele geçirdi. Taki bu ilerlemesi Antakya’da son buldu. Antakya, Cezire ve Şam’ın en büyük şehriydi. Kisra Antakya

²⁷ Ahmet Demir, *İslâm’ın Anadolu’ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu İlleri)*, Kent Yayınları, İstanbul, 2008, 222.

²⁸ Mehmed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 111.

²⁹ Altan Tan, *Hz. İbrahim’in Ayak İzlerinde Ortadoğu*, Cıra Yayınları, İstanbul, 2016, 42.

³⁰ Mehmed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 82.

³¹ Demir, *Doğubayazıt’ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 32-34.

halkını esir alıp Irak'a sürgün etti. Onlar için Zeber Hüsrev diye Antakya şehri stilinde bir şehir inşa etti. O şehir Medain şehrinin yanında bulunuyordu. O şehir er-Rumiyye diye adlandırıldı.³² Bu da gösteriyor ki bölge sürekli bir şekilde Bizans ve Persler arasında el değiştirmiştir.

Medlerin geniş sınırları ve etkin hâkimiyetleri Ağrı Dağı etrafında bulunan Iğdır ovası kapsamındaki medeniyetleri ve Doğubayazıt ve çevresindeki etkin yerleşim yerlerini de sınırları içinde barındırıyordu. Bu devletin sınırlarını Çetinkaya şöyle çizmektedir: “İran’ın doğu kısmı (Zagroslar), Fırat-Dicle havzası, Güney Azerbaycan, Kızılırmağa kadar ile Kuzeydoğu Anadolu’nun bir kısmına (Iğdır Ovası-Sahat çukuru dâhil) kadar hâkimiyetlerini yaymış olan Medler’i, İranlı Pers kralı II. Kuruş, M.Ö. 550 yılında mağlup ederek hâkimiyetlerine son vermiştir. Bu tarihten sonra, bağlı oldukları Perslere karşı 200 yıla yakın bir zaman içinde, birçok ayaklanmalar yapan Medler, Pers hükümdarı Dariuş tarafından (M.Ö. 550) tamamen dağıtılmış, Pers kültürü etkisine girerek İranlılaşmışlardı. M.Ö. 550 yılında Med hâkimiyetinin sona ermesiyle, Azerbaycan, Ermenistan, Anadolu’nun doğu kısmı Perslerin hâkimiyetine girmişti. Iğdır ve çevresi de, Büyük İskender’in Asya seferine kadar, Pers hâkimiyetine girmiş oluyordu.”³³ Çetinkaya’nın bu çalışmasında Iğdır ve çevresi geçmekte ancak biz buna Doğubayazıt ve çevresi de diyebiliriz.

Doğubayazıt ve çevresi stratejik önemi ve yaşam şartları bakımından değerli görüldüğünden bölge hiçbir zaman sahipsiz kalmamıştır. M.Ö. 600-640 yılları arasında Doğubayazıt ve çevresine yerleşen Ermeniler, Doğubayazıt kentine kısa bir müddet hükmetmiştir. Bununla birlikte bu bölge Urartulardan sonra ilk olarak Perslerin hâkimiyetine geçse de M.Ö. 344 yılında Çanakkale boğazını geçerek Anadolu’ya giren ve 331 yılında Gaugemala Ovasında (Erbil yakınlarında) Pers ordularını yenen Makedonya kralı İskender, Perslerin hâkimiyetine son vererek bölgenin hâkimiyetini ele geçirmiştir. Büyük İskender’in ölümünden sonra M.Ö. 305 yılında ise burası Selökid (Selefkî) egemenliğine girmiştir. Selökid Krallığı

³² ed-Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud, *İslam Tarihi “el-Ahbâr et-Tivâl”*, (Çev.: Nusrettin Bolleli ve bşk.), Hivda Yayınevi, İstanbul, 2007, 116-123.

³³ Çetinkaya, *Iğdır Tarihi*, 22 ; George Rawlinson, *Medya Krallığı*, (Çev.: Nadire Işık), Doz Yayınları, İstanbul, 2006, 19-46.

Romalılara yenildikten sonra Doğubayazıt ve çevresine tekrar Ermeniler hükmetmiştir.³⁴

640 yılında İslam ordularının buraları fethetmesiyle birlikte bölge İslamiyet'le tanışmıştır. 982-1064 yılları arasında Bagratlıların hâkimiyetine giren bölge, sonraki dönemlerde bir yıl kadar Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Her ne kadar Selçuklu hâkimiyetine girmişse de bu bölge, Selçuklu ve Bizanslar arasında sürekli el değiştirmiştir.³⁵

Böylece Hurri, Med, Urartuların hâkimiyetinden sonra bölge ve halkı İslami dönemde belirli aralıklarla Romalılar, İranlılar, Bagratlılar, Bizanslılar, Araplar, Şeddadîler, Revvadîler, Eyyûbîler, Osmanlılar ve Kürt beyliklerin yönetimine girmiştir.

1.2. İslami Dönemde Doğubayazıt ve Çevresi

Hız. Muhammed (s.a.s)'e ilk vahyin 610 yılında gelmesinden sonra, bu ilahi mesaj hızla dünyanın değişik yerlerine yayıldı. Hız. Muhammed (s.a.s) daha hayatta iken İslam orduları Suriye önlerine kadar gelmişti. Resûlullah, 26 Sefer 11'de insanlara Bizans'a karşı hazırlıklı olmalarını emretti. Bunun üzerine, Şam eyaletine bağlı bulunan Belka'ya göndermek üzere bir ordu tertip etmeğe başladı. 27 Sefer'de Zeyd b. Harise'nin oğlu Üsame'yi kumandan tayin ederek ona, babasının şehit olduğu yere gitmesini, düşmanları atlara çığnetmesini söyledi. Bu ordunun içinde Ebubekir, Ömer, Ebû Ubeyde b. el-Cerrah, Sa'd b. Ebî Vakkas, Said b. Zeyd, Katade b. Numanve Seleme b. Eslem gibi Muhacir ve Ensar'ın büyüklerinden pek çok kimseler bulunmaktaydı.³⁶ Ancak İslami tebliğ bazında bundan önce sahabiler farklı bölgelere ulaşmıştı. Hız. Muhammed (s.a.s) döneminde çevre devlet ve emirliklerine gönderdikleri davet mektupları bu tebliğ faaliyetlerinin göstergesidir. Bölgeye gelen davet mektupları Doğubayazıt'ın kontrolleri dâhilinde olan devletleri ispatlamaktadır. Zira İslam tarihçisi Muhammad Hamidullah'ın da "İslam Peygamberi" adlı eserinde belirttiği gibi zaman zaman Doğubayazıt ve çevresini sınırlarına katan, nüfuz ve tesirine alan iki devlete Hız. Muhammed (s.a.s)'in "Bizans

³⁴ Demir, *Doğubayazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 33; Tan, *Hız. İbrahim'in Ayak İzlerinde Ortadoğu*, 42-46.

³⁵ Demir, *Doğubayazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 33-34.

³⁶ M. Salih Arı, *İmamîyye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2002, 88.

İmparatoru Heraklius'e elçisi Dihyetu'l-Kelbi ve İran Kısırâsı Hüsrev Pervîz'e ise Abdullah ibn Huzafet'is-Sehmi³⁷ vasıtası ile hitaben yazdığı mektuplar İslam'ın tebliğ bazında bölgeye çok daha erken geldiğinin ilk emareleridir. Hicretin bu dokuzuncu yılı (M. 630-631) “Âm'ul Vüfûd-Senetü'l Vüfûd” veya “Elçiler Yılı” olarak ün kazanmıştır. Gerçekten de Resûlullah o yıl, Arabistan'ın bütün bölgelerinden gelen heyet ve elçileri kabul etmişti. Yarımadanın Fethi ve itaat altına alınması ile birlikte, Irak ve Filistin'in güney bölgelerinden bazı kısımların İslam Devletinin sınırları içine katılması işi tamamlanmıştı.³⁸ Resûlullah başkanı olduğu bu Devleti asla, ne bir başkasından devralmış ve ne de tevârüs etmişti; işin başında esasen ülkede bir devlet bile mevcut değildi. Ancak kendisidir ki bu Devleti, en ufak parçalarına varıncaya kadar bizzat kurmuştur ve bu Devleti, küçük bir şehrin sadece belli bir bölümünde, küçük bir mahallesinde başlatılarak, kuruluşundan itibaren kurucusunun hayatının son günlerine kadar, tam on yıl boyunca devamlı genişleyip durmuştur.³⁹

Hiz. Peygamberin vefatından sonra Dört Halife döneminde İslam, Arap yarımadası ülkelerini aşırıp deniz aşırı kıtalara ulaştı. Bu dönemde İslam birlikleri bütün Arap yarımadasını fethederek batıda Afrika kıtası içlerine, doğuda Cibal, Nihavend, Hemedan, Şehrezor, Darbend, Azerbaycan, Hazar ve Cezire⁴⁰ bölgelerini aşarak İran'ı fethetti ve kuzeyde ise sahabe birlikleri Anadolu üzerinden Kafkasya, Ermeniya, Gürcistan ve Arran (Karabağ) bölgelerine ilahi mesajı sunmuştu. El-Cezîre bölgesinin Müslümanlarca ele geçirilmesi, İslâm medeniyetinin gelişmesi ve dünyaya ışık tutması açısından oldukça etkili olmuştur. Nitekim dünyanın en eski ilim yuvalarının kurulduğu yer bu bölge olmuştur. Ayrıca ticaret ve kültür açısından doğu ile batıyı birbirine bağlayan yolların bir düğüm noktası oluşturması bölgede

³⁷ Muhammad Hamidullah, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, (Çev.: Salih Tuğ), İmaj Yayıncılık, Ankara, 2003, I, 341-357.

³⁸ Muhammad Hamidullah, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I, 653; Adem Apak, *Anahatları ile İslâm Tarihi Hz. Muhammed(s.a.s) Dönemi*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2011. 386-392.

³⁹ Muhammad Hamidullah, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I, 651.

⁴⁰ et-Taberî , Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Tarih-i Taberî*, (Ter.: M. Faruk Görtunca), Sağlam Yayınları, İstanbul, III, 447-503; İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Çev.: Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994, VII,126.

el-Cezire: Dicle ile Fırat nehirleri arasında Şam yönüne uzanarak kalan coğrafi bölge olup Diyarbakır, Nusaybin, Harran, Ruha gibi şehirleri içine alır. Eski Yunanlar ve Avrupalılar Mezopotamya, Araplar ise el-Cezire olarak isimlendirmekteler. Bkz.: Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, Konya, 1994, II, 81.

şehirciliğin süratli bir şekilde gelişmesine de yardımcı olarak medeniyetin ileri bir seviyeye ulaşmasını sağlamıştır.⁴¹

İslam'ın bölgede yayılması Dört Halife, Emevi ve Abbasi dönemlerinden sonra da devam etti. Şeddadî, Revvadî, Mervanî, Eyyübî, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de İslami fetihlerle bu bölgelerde sınırlar genişletilerek daha hızlı bir şekilde devletleşme ve kalıcı tarihi ve arkeolojik eserler bazında İslam'ın etki alanı genişledi. Söz konusu tarihi ve arkeolojik saray, kervansaray, köprü, kale, medrese, cami vb. eserler başlıklar altında çalışmada tafsilatlı anlatılmıştır. Ancak daha öncesi fertler bazında İslam'ın gönüllere girmesi vakidir. Abdullah Varlı, İslam birliklerinin bölgeye gelmesini şöyle anlatmaktadır: *“Araplar bölgeye gelirken Bayezid ve çevresindeki Urartulardan buyana bulunan eski kale ismini “Kelat Nûr” olarak değiştirmişler. Eski Arap tarihçileri de kaleye Bûze- Boze, Beyza demişler. Zamanla bu kelime Baz olmuş daha sonra “i ve d” harfleri eklenerek Bazîd olmuştur. Ancak sonraları uyarlanarak herkes kendisine mal etmek için Bayezid yapmıştır. Bölge eskiden beri ismini Sipikan adlı yerlilerinden alarak Kelasipî- Duzasipî olarak adlandırılır yani “Sipî” Arapça beyaz manasına gelen “Beyz” kelimesinin anlamıdır.”*⁴²

Bu konuda araştırmacı- yazar Mehmet Gültekin: *“Arap fetihleri döneminde yöremize Kale-î Nûr dendiğini, X. yüzyılın ilk yarısına kadar da Şahrezur bölgesinde yaşayan Celalilerin Ağrı Dağı'na göç edip buraları mesken edindiklerini, Bayezid bölgesi (bazı zerdüştü) insanların Zerdüşt dininden Müslümanlığa geçişlerinin de X. yüzyılda başladığını ve bu sürecin XI-XII. yüzyılda Selahaddin Eyyubi'nin atalarının Arran bölgemizdeki Şeddadi krallığı döneminde hızlandığını o dönemlerden kalma yazılı Arap kaynakları aktarmaktadır”*⁴³ demektedir. Ancak bölgede İslamlaşma süreci Raşit Halifeler döneminde 7. yüzyılda başlamıştı. Belki Müslüman halkın dışında kısmen Zerdüşt (M.Ö. 7.yy) ve Zerdüştü inancı⁴⁴ devam ettirmekte olanlar varsa da, onlarda bu dönemde Müslüman olmuşlardır şeklinde anlamak daha anlaşılır olmalıdır.

⁴¹ Mevlut Koyuncu, “İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”, *SAÜ Edebiyat Dergisi* 2009-I, Sakarya, 2009, 139.

⁴² Varlı, *Dîwan û Jînewarî ya Ahmedê Xanî*, 298.

⁴³ Erişim: <https://gilidax.wordpress.com/2014/01/11/dogubayazit-tarihi/>, Erişim Tarihi:22.10.2019.

⁴⁴ ed-Dineverî, *“el-Ahbâr et-Tivâl”*, 73.

1.2.1. Dört Halife, Emevi ve Abbasiler Dönemi

Doğubayazıt ve çevresinin Müslümanlarca fethi İslam'ın Arap yarımadası dışına yayılmasından sonra başlar ve özellikle Raşid Halifeler döneminde İslam birliklerinin buralara kadar ulaşması daha da hızlanır. Hz. Peygamber (s.a.s)'in vefatından sonra özellikle Hz. Ömer hilafeti zamanında Harran, er-Rûha (Urfa), er-Rakka, Sincar, el-Cezire şehirleri, Sümeysat, Serûc, Re'skeyfa, Ardu'l Beydâ, Karkîsiya, Nusaybin, Dûluk (Antep), Mayyâfârîkîn (Silvan), Tûr-Abîdîn, Mardin Kalesi, Darâ ve Amîd (Diyarbakır) bölgelerinden sonra fetihler daha da genişleyerek kuzey bölgelerine doğru ilerler. Kuzeyden doğuya doğru Maraş, Malatya, Kemah, Kâlikâlâ (Erzurum), Bedlîs (Bitlis), Hilât (Ahlat) ve Doğubayazıt Kalesi ve çevresi dâhil bölgenin tamamı Müslümanlarca fethedilmişti.⁴⁵ Ayrıca İbn Kesîr (ö. 774/1373) de; Cezire fethinden sonra, Osman b. Ebu'l-As, İyaz b. Ganem tarafından Ermeniyeye gönderildi. Orada ufak çapta da olsa bir savaş yapıldı. Bu savaşta Savfan b. Muattal es-Sülemî şehid oldu. Cizye ödemeleri şartı ile Ermeniyeye halkıyla barış antlaşması yapıldı,⁴⁶ demektedir. Tarih-i Taberi de ise İyaz b. Ganem komutasında hicretin 17. senesinde Cezire bölgesinin fetholunduğu ve daha sonra ise Azerbaycan bölgesi ve Hazer Darbend'inin fetholunduğu belirtilmektedir.⁴⁷ Cezire'nin fethiyle Müslümanlar doğuda Sasanilere karşı batıda ise Bizansa karşı kazanılan zaferler arasında bir irtibat kurmuştu. Bu amaçla bir birlik hazırlandı komutasını İyaz b. Ganem'in yaptığı bu birlikler Hz. Ömer'in talimatı ile hazırlanmıştı. Böylece doğu ve batı arasındaki bağ kuruldu.⁴⁸

Yine Raşid Halifelerden Hz. Osman döneminde, Hz. Ömer dönemindeki fethedilen yerler pekiştirilerek atanan yeni valilerle birlikte tekrardan Şimşat, Kâlakilâ, Hılat, Erciş, Bâcûneys ile birlikte el-Büsürrecan bölgesi, Debil, Tiflis, Siractayr, Bağrecan, Cürcan, es-Sisecan, Erran ve İrminiyye (Ermenistan) bölgeleri ile Şervan, Hazar (Kabele), Berze, e-Deynever, er-Res, Cibal gibi bugünkü isimleri

⁴⁵ el- Belâzurî, *Fütûhu'l- Bıldân*, 2002, 246-302 v.d. ; Ebu'l-Ferec, *Kitabü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, 43-55 v.d.; Apak, *Anahatları İslâm Tarihi Hulefâ-i Râşidîn Dönemi*, 2, 155-157.

⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, VII,126.

⁴⁷ et-Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, 447-503.

⁴⁸ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Ter.: Arif Aytakin v.d.), Çağ Yayınları, Konya, 1994, II, 81.

ile Ermenistan, Gürcüstan ve Azerbaycan bölgelerinden⁴⁹ ta Horasan, Afganistan, Herat, Mâverannehir, Semerkand, Buhara, Sind ve Hint coğrafyasına kadar olan bölgelerin İslam'la tanışması sağlanır.⁵⁰

Hız. Osman'ın halifelik yıllarında Ağrı ve çevresine seferler düzenleyen İslam ordusu 645 yıllarında Doğubayazıt'ın da içinde bulunduğu tüm bölgeyi fethetti. Bu konuda Tuncel, Hız. Osman döneminde Müslümanların bölgeyi almalarını şöyle belirtmektedir: *“Bizans dönemi içinde yöreye Müslüman Arapların akınları başladı. Halife Hız. Osman zamanında Aras havzasına yönelen akınlar sırasında Bayezid ve çevresi de Müslümanların eline geçti ve Müslümanlarla Bizans idaresindeki Bagrathlılar arasında birkaç defa el değıştirdi.”*⁵¹

Dört Halife döneminde Kafkasya bölgesi ile Doğubayazıt ve çevresinde fetihler ilk olarak kendisini Hız. Ömer döneminde(634-644) göstermektedir. Bu dönemde Müslümanlar ve Ermeniler karşılaşılıyor: *“Kadisiye Savaşı sonrası İslam ordularının İran içlerine doğru ilerledikleri bilinmektedir. İslam orduları sadece doğruya, İran içlerine doğru değil aynı zamanda kuzeye, Kafkasya istikametine doğru da yürümüşlerdir. Bu yürüyüş ile kısa zamanda Müslümanlar Bizans kontrolündeki bölgelerin yanı sıra İran hâkimiyetindeki Ermenilerin merkezi olan Dvin⁵²'e ulaşacaklardır. Zira Müslümanlar, Hız. Ömer döneminin son yıllarında Hazar kıyılarına kadar ulaşmışlardır. İslam ordularının, 640'da Ermenistan'da*

⁴⁹ el- Belâzurî, *Fütûhu'l- Büldân*, 278-303.

⁵⁰ el- Belâzurî, *Fütûhu'l- Büldân*, 278.

⁵¹ Tuncel, *Doğubayazıt*, 493.

⁵² **Dvin (Duvın, Dıvın)**: Yakut'a göre Dvin, Tiflis yakınlarında, Azerbaycan sınırının sonlarında, İran bölgesinde bulunan bir şehirdi ve Aran bölgesinde yer alıyordu. Şerefhan, Dvin'in kendi döneminde (1597) harap halde olduğunu belirterek Kerniçğır diye adlandırıldığını söyler. İbn-i Hallikan'a göre eski Azerbaycan'ın kuzeyinde bulunan kadim Kerîç şehri civarına, *Tarihü'l Hamis'e* göre Azerbaycan'ın İran tarafına düşmekteydi. Dvin, önceleri Ermeniyye'nin en önemli şehirlerindendi. Bugün, Erivan'ın güneyinde 40. kuzey enleminin altında, Artaxata (Artaşat) harabelerinin biraz kuzeyinde bulunan önemsiz bir köydür. Dvin ismi Süryanice'de Devin, Yunanca'da Prokopius ve Arapça'da Debil şeklin de geçmektedir. İslam fetihleriyle birlikte Dvin, bölgenin merkezi olmaya devam etmiştir. Dvin, Eyyubiler'in ata yurdudur. Eyyubiler'in kurucusu I. Selahaddin Yusuf'un dedesi Mervan oğlu Şadi, Dvin'den Irak'a gelmiş ve yerleşmiştir. Bkz.: Ahmet Demir, “Eyyübiler'in Gürcistan ve Azerbaycana Açılmalarında Surmari Kalesi'nin Rolü”, *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul, 2009,72, d.n., 20). Duvın, Azerbaycan'ın Rum (Anadolu) sınırındaki son şehir ve kalesi olup Şeddâdiler'in yönetim merkezi idi. 524/1130 yılında Şeddâdilerin elinden çıkmış ve böylece Şeddâdilerin Duvın kolu sona ermiştir. Günümüzde Ermenistan'ın başkenti Erivan'ın 50 kilometre güneyinde bir ören yeri olan şehir, İğdır ilimizin kuzeydoğusuna düşmekte olup, adı geçen şehre 50- 60 kilometrelik bir uzaklıkta bulunmaktadır. Şehri bugünkü İğdır ilinin karşısındaki Ermenistan-Azerbaycan sınırında bulunmaktadır. Bkz.: Osman Gürbüz, “İktidara Uzanan Yolda Eyyübî Ailesinin Serüveni”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48, Erzurum, 2012, 38-405.

göründükleri, hatta 6 Ekim 640-642 tarihinde başkent Dvin'i aldıkları belirtilmektedir. İslam idaresi altında Dvin, bütün halifeler zamanında Müslüman valilerin merkezi olarak hizmet görmüştür. Hz. Osman ve Hz. Ali (656-661) dönemlerinde idari yapılanma içinde Ermeniyeye, Azerbaycan amirliğine bağlanmıştır ve bu dönemde bölge merkezi olarak Berzea kullanılmıştır."⁵³

İslam orduları Doğubayazıt bölgesinin fethinden sonra, Kafkasya'ya yönelik harekâtı Habib b. Mesleme komutasındaki sahabe birlikleri ilerleyerek bazı yerleri ele geçirdi ve daha sonra da Hz. Osman zamanında tekrar Armenia (Ermenistan) fethiyle görevlendirildi. Böylece Habîb b. Mesleme batıdan Ermenistan'a sefer düzenlediği sırada, komutasında bulunan Şam bölgesine mensup kuvvetlere Kufeliler de Selman b.Rebi'a komutasında sekiz bin kişilik bir kuvvetle imdada gelmişti.⁵⁴ Tekrar Duvın şehrini kuşatan Habib b. Mesleme 645-46 yıllarında Gürcistan ve Tiflis yönünden ilerleyerek bölgeyi fethederek bir anlaşma yaptı. Böylece: "*Halkın canına, mâbedlerine, kiliselerine ve havralarına dokunulmayacak, onlar da her aile için bir dinar cizye ödeyecekti. Müslümanlarla dost olacak, Allah ve Resulü'nün düşmanlarına karşı düşmanlık edeceklerdi. Habib b. Mesleme. Abdurrahman b. Cez'i Tiflis halkına İslâmiyet'i tebliğ etmek üzere gönderdi. Onun gayretleriyle çok sayıda Gürcü Müslümanlığı kabul etti. Hz. Osman ve Hz. Ali zamanında İrmîniye valiliğine bağlanan Gürcistan, Emevîler devrinde el-Cezîre valiliğine tâbi oldu. Gürcistan'daki fetih harekâtı Emevîler tarafından da sürdürüldü ve Hişâm b. Abdülmelik zamanında (1724-743) Gürcistan tamamen fethedilerek Arrân'ın merkezi Berdea'da bir ordugâh tesis edildi. Azerbaycan, Arrân, Şirvan, İrmîniye ve Gürcistan'ın dâhil olduğu büyük bir vilâyet kuruldu.*"⁵⁵

Hz. Ali (ra) döneminde İrmîniyye ve Azerbaycan bölgesi fethi pekiştirilerek vali olarak el-Eş'as b. Kays tayin edildi ve daha sonra buraya Muaviye tarafından Abdullah b. Hâtim b. En-Nu'man b. Amr el- Bâhîlî vali olarak tayin edildi ve orada

---

⁵³ Nebi Gümüş, *İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler*,
[Http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat/1-Cilt/9-Nebi_Gumus.pdf](http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat/1-Cilt/9-Nebi_Gumus.pdf),Erişim Tarihi: 10.03.2019.

⁵⁴Mahmud Şakir, *Hz. Âdem'den Bugüne İslâm Tarihi*,(Çev.: Ferit Aydın), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1993, II, 404-445 ; Mahmud Şakir, *Dört Halife Dönemi*, (Çev.: Ferit Aydın), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1994, 328.

⁵⁵Hüsamettin M. Karamanlı,<http://www.gdd.org.tr/tarihi.asp>, Erişim Tarihi: 05.11.2018.

vefat etti.⁵⁶ Böylece Raşit Halifeler döneminde bugünkü isimleri zikir edilmese de Ağrı, Iğdır, Doğubayazıt ve Ağrı Dağı bölgesi ile birlikte Iğdır Ovası da bu topraklara dâhil edilmiş bulunmaktadır.

Bölgenin İslami dönemi Emevi ve Abbasiler döneminde de özelliğini korumaktadır. Artık bu bölgeler İslamin hüküm sürdüğü alanlar dâhilindedir. Abbasi Halifesi el-Muntasır Billah zamanında “*el-Cezire, el-Cebel ve Şehr-i Zor, Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rabia Musul, Habur, Bacerma ve Dicle nehri havzası*” bölgelerinin de içinde olduğu geniş coğrafyada İslam’ın etkisi ile toplanan zekatlar gösteriyor ki bu dönem bütün bu yöreler Abbasi Hilafeti toprakları dâhilindedir: “*el-Muntasır Billah'a İfrikiyye ile bütün Mağrib taraflarını, Avasım bölgesini, Kinnesrin ve bütün sınır boylarını, Şam ve el-Cezire'yi, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rabia'yı; Musul, Het, Ane, Enbat, Habur, Bacerma ve Dicle nehri küveri, bütün Sevad arazileri, Haremeyn-i Şerifeyn, Yemen, Hadramut, Yememe, Bahreyn, Sind (bugünkü Pakistan), Mükran, Kandabil Beyt ez-Zeheb, Ahvaz küveri, Samerra gelirleri, Basra-Kufe şehirleri, Masebezan, Mihr-i Cankazak, Şehr-i Zur, es-Samağan, İsfahin, Kum, Kişin, ve bütün el-Cebel bölgesi ile Basra Araplarının zekatlarını vermişti.*”⁵⁷

1.2.2. Şeddadî, Revvadî ve Eyyûbîler Dönemi

Sahabe devri ve Raşit Halifeler döneminden sonra Doğubayazıt ve çevresinin de içinde bulunduğu Doğu Anadolu, Kafkasya, Ermeniyeye, Gürcistan, Azerbaycan, Arran bölgelerinde İslam’ın kabulünde ve yaygınlaşmasında Şeddadî, Revvadî, Annazî, Hezbanî, Mervanî⁵⁸ ve Eyyûbî devletlerinin de rolü büyüktür. Bu devlet ve emirliklerden bazılarının kısa sürmesine ve coğrafyada etkili olmasına rağmen bölgede bıraktıkları önemli tarihi eserleri günümüzde de varlığını korumaktadır. İslam orduları Cibal ve Kafkas topraklarını fethettikten sonra bugünkü Azeri, Ermeni ve Arran coğrafyasını Azerbaycan olarak isimlendirmişlerdir.⁵⁹ Varlı: H. 198 /M.

⁵⁶ et-Taberî, *Tarih-i Taberî*, 447-503.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih* (Çev.: Abdülkerim Özaydın ve Ahmet Ağrakça), Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, VII, 48.

⁵⁸ **Mervanîler:** 990-1096 yılları arasında Diyarbakır (Amid), Erzan, Meyyafarikin, Hisn Kayfa, Hilat (Ahlal), Malazgirt, Erciş ve Van gölünün kuzey doğu tarafına kadar uzanıyordu. Batıda ise Urfa'yı ele geçirmişlerdir. Bkz.: İbnü'l-Ezrak, el-Fârikî, Ahmed B. Yusuf B. Ali, *Meyyafarikin ve Âmid Tarihi (Mervanî Kürtleri Tarihi)*. (Çev.: M. Emin Bozarlan), İstanbul, 1990.

⁵⁹ Adnan Demircan ve bşk., “Kürtler (Tarih, Toplum, Din)”, *Selçukların Kürt Beldelerinde Ortaya Çıkmalarından Önce Buralardaki Kürt Emirlikleri*, Nida Yayınları, İstanbul, 2017, 135-142

814 tarihinde başlayarak Revvadî Kürtleri bu yöreleri kontrolleri altına almaya başlamıştır. Zamanla Busfuregan (Urmîye, Elbak, Mahmudî, Bazîd, Mako, Nahcivan, Deyleman, Selmas, Aşot) bölgesinin hepsini etki alanlarına alarak sınırlarını Erzurum ve Erzincan'a kadar genişletmişler.⁶⁰

Yedinci yüzyıldan itibaren büyümeye başlayan İslam devleti Azerbaycan ve çevresini fethetmeye başladı. Bu fetih hareketi, 643 yılında bölge tamamen Müslümanların hâkimiyeti altına geçmesiyle tamamlandı. Abbasi Devletinin yıkılmasıyla, bu topraklarda Mezyediler, Saciler, Salariler, Revvadiler, Şeddadiler gibi birtakım yerli hanedanlar beylik kurdular.⁶¹ Bölgenin Abbasi hâkimiyetinden sonra tamamen Şeddadî ve Revvadîlerin kontrolü altına girişi *Diyanet Ansiklopedisinde* şöyle geçmektedir: “Sâsânîler’in Arrân valisi Mihrân’ın soyundan gelen son Arrân prensi (batrik, patricius) Varaz Trdat 207’de (822-23) öldürülünce Şekî’nin Ermeni valisi Sehl b. Simbat bütün Arrân’ı hâkimiyeti altına aldı. Bu dönemde bölge Bâbek el-Hürremî’nin isyanına sahne oldu. Sehl b. Simbat Bâbek’i yakalatıp Halife Mu‘tasım’a teslim etti (838) ve Abbâsîler nezdinde itibar kazandı. IX. yüzyılın ortalarında Halife Mütevekkil’in İrmîniye valisi Boğa el-Kebîr (Büyük Boğa) yöre halkını İslâm’a davet yolunda önemli faaliyetlerde bulundu, muhtelif mahallî Arrân prensleri Bağdat ve Sâmerâ’ya gönderildi. Fakat 247’de (861-62) Abbâsîler bölgede Bagratunî hânedanından Aşût’un (Aşot) hâkimiyetini tanıdılar ve Aşût 272’de (885-86) kral unvanını aldı. Daha sonra Abbâsî hâkimiyeti giderek zayıfladı ve bölge Sâcoğulları hânedanının eline geçti. X. yüzyılda Deylemli Müsâfirîler (916-1090) Arrân’a hâkim oldular. Bu dönemde Ruslar tarafından tahrip edilen (332/943-44) başşehir Berdea önemini kaybetmeye başladı ve Erdebil-Berdea ticaret yolu üzerindeki Beylekan Arrân’ın merkezi oldu. Bir müddet sonra Tebriz’de hüküm süren Revvâdî ailesi burada kontrolü ele geçirdi. Bölge X. yüzyılda Şeddâdîler’in (951-1075) eline geçti ve XI. yüzyılın başlarına kadar onların hâkimiyetinde kaldı. Şeddâdîler 970’ten itibaren Arrân’ın mahallî hâkimlerini sıkıştırmaya başlayınca

⁶⁰ Varlı, *Dîroka Dugelên Kurda*, 48; Adnan Demircan ve bşk., *Kürtler (Tarih, Toplum, Din)*, 135-142

⁶¹ M. Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan*, Bakı, 1999 ‘den naklen, Tural Verdiyev, *Azerbaycan’ın Osmanlı Devleti Sonrasında Yeniden Yapılanma Süreci (1918-1953)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2018, 2.

*onlar Revvâdîler’le akrabalık kurarak durumlarını korumaya çalıştılsa da bir süre sonra bölge tamamen Şeddâdîler’in nüfuzu altına girdi.*⁶²

11. asırdan 14. asıra kadar Kafkasya, Ermenistan, Azerbaycan, Batı İran ve Doğu Anadolu ve çevresinde kurulan ve bu bölgeye hâkim olan Revvadî ve Şeddadî devletleridir. Daha sonra Mısır ve Şam’da kurulan bölgeye kadar sınırlarını genişleten Eyyûbî devleti Doğubayazıt’ın da içinde olduğu bu topraklarda bu devletlerle birlikte yaklaşık dört asır hüküm sürmüşlerdir. Bir dönem Şeddadîler zayıflayınca Ermeni Krallığı Ani ve çevresini kuşattı. Ancak 1064’te Ani ve çevresini ele geçiren Selçuklular bir yıl kadar kısa bir dönem sonra buraları terk edince Kağızman, Kulp (Tuzluca), Sürmeli⁶³ ve Doğubayazıt gibi yerler Kürt Şeddadî Devleti’nin egemenliğine girmiştir.⁶⁴

Bu geniş coğrafyada kurulan veya bu bölgelerde hüküm süren ve Doğubayazıt’ı da etki alanlarına alacak kadar sınırlarını genişleten bazı devletlerin kısaca tarihini şöyle belirtebiliriz.

1.2.2.1. Revvadîler Devleti (950-1071)

Bu devlet 950 yılında Erdebil merkezli kurulmuş ve Güney Azerbaycan’da hüküm sürmüş Kafkasya devletidir. İlk başkentleri Erdebil, sonra Tebriz şehri olmuştur. Bunlar bir dönem Merağa, Gence, Berdaa, Deylem (Dubeyl), Lâçin, Nahçıvan ve Beylekan’nin sınırları içinde bulunduğu Arran coğrafyası ile birlikte Ermenistan hâkimiyet sınırları içinde idi. Mehmed Emin Zeki Beg’e göre (H.230/618) tarihleri arası en eski olarak kurulan bu kürt hükümeti tam dört yüz sene hüküm sürdükten sonra sona erdi.⁶⁵ Varlığı: Revvadi hükümdarları topraklarını batıda Rum, Ermeni ve Gürcülere karşı Doğubayazıt’ın da içinde olduğu Tebriz, Hoy, Erzurum, Malazgirt, Espurgan (Van’dan Nahçıvan’a kadarki bölgeler)’i, doğuda ise Gaznelilere karşı Azerbaycan, Kazvin ve Tebrizi ve Hazbanilere karşı da Kazvin ve Urmiye’yi korumuşlar. Bunların işgal ve saldırılarına karşı Revvadiler özellikle

⁶² Abdülkerim Özeydin, “Arrân” *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 1991, III, 394-395.

⁶³ Günümüzde Tuzluca ilçesine bağlı bir köy olan eski Sürmarî şehrinin merkezi.

⁶⁴ Rohat Alakom, *Kağızman; Kars’ın Tadı Tuzu*, Kağızman Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2012, 74; Demir, *Doğubayazıt’ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 34; Ahmet Demir, “Ani Şeddadîleri”, *I. Uluslararası Araz Havzası Sempozyumu*, Kağızman / Kars, 2010, 57-62.

⁶⁵ Mehmed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 423-446.

hükümdar Memelan ve Vehsuzan (Wehsuzan) dönemlerinde üstün başarılar elde etmişlerdir.⁶⁶

Mervanî hükümdarı, “Diyârbekir hâkimi Bâz el-Kürdî”nin 990 yılında Musul fethi esnasında bir attan diğer ata binmek isterken düşüp vefat etmesini⁶⁷ fırsat bilen Ermeni ve Gürcü kralları Mervani yurdu Malazgirt, Eleşgirt ve Erzurum’u işgal edip talan ederek binlerce Müslümanı katledip cami ve medreseleri yıktılar. Revvadi hükümdarı “Memalan” Tebriz’den Hoy’a oradan da Malazgirt’e geçerek, cihad çağrısı ile Mervani yurdundan Horasan’a kadar toplanan binlerce Müslüman askerle bu şehirleri Ermeni ve Gürcülerden kurtararak haraç vermek ve Müslümanların himayesinde yaşamak şartı ile antlaşma imzalamış ve dönerken Van’dan Nahcivan’a kadarki toprakları da kurtarmıştır. Bu durum 1003 yılına kadar devam etmiştir.⁶⁸

Bu bilgilere göre Revvadiler, Doğubayazıt ve çevresinde de hüküm süren bir devlettir; fakat ne kadar ve nerelere kadar hüküm sürdüklerini elimizdeki kaynaklara göre tam bilemiyoruz. Ancak Abbasilerin yıkılma sürecinde Kafkasya, Azerbaycan ve Doğubayazıt’ın da içinde olduğu bugün Doğu Anadolu olarak isimlendirilen bölgede bazı devlet ve krallıklar kurulmuştur. Selçuklular bölgeye geldiğinde Revvadiler, Şeddadîler, Mervanîler bölgede kurulu devletlerdi. Bu konuda Geyiklioğlu: “*Abbasî İslam İmparatorluğunun parçalanma döneminde (IX.-X. yüzyıllar), Azerbaycan ve Doğu Anadolu’da birtakım mahalli beylik ve krallıklar ortaya çıktı. Selçuklular bölgeye geldiği sırada buralarda Müslüman Revvadiler ve Şeddadîler ile bazı küçük Ermeni krallıkları birtakım şehir ve kalelere hâkim bulunuyorlardı*” şeklinde ifade etmektedir.⁶⁹ Ayrıca Abdullah Varlı: Doğubayazıt’ın Miladi 814 yıllarından itibaren Revvadî, Mamelî ve Şeddadî devletleri tarafından fethedilip ve burada hükümdarlıkları Anı Şeddadî devletinin sonuna kadar sürmüştür. Bu devlette 1200 yıllarında Ermeniler ve Gürcüler tarafından sonlandırılmıştır. Bu süreden sonra da “Mexer Gerzel- Direjan- Mildirejan” adlı Kürt bir hanedanlık burada hüküm sürmüştür.⁷⁰

⁶⁶ Abdullah Varlı, *Dîroka Dugelên Kurdan (600-1500)*, Sîpan Yayınevi, İstanbul, 1997, 203-205.

⁶⁷ İbnü’l Esir, *el-Kamil fi’t-Tarih*, 64-65.

⁶⁸ Varlı, *Dîroka Dugelên Kurdan (600-1500)*, 203-204.

⁶⁹ Geyiklioğlu, *Selçuklar’ın Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Bayezid ve Çevresinin Tarihine Bir Bakış*, 175.

⁷⁰ Varlı, *Dîroka Dugelên Kurdan (600-1500)*, 296.

1.2.2.2. Şeddadîler Devleti (950- 1199)

950-1199 yılları arasında Muhammed b. Şeddad tarafından Doğubayazıt'a çok yakın İğdır ovasının doğu tarafında bugünkü Ermenistan ve Azerbaycan sınırında bulunan Duvın bölgesinde kurulmuştur. Varlı: 930 yılında Şeddad vefat edince oğlu Muhammed, Duvın şehrinin başına geçer. 947 yılında bölgede yaşayan beyler arasından Şeddad'ın oğulları Muhammed ve Fedlun bağımsızlıklarını herkesten önce ilan ettiler. Muhammed, Duvın ve Anı şehrinde, Fedlun ise Gence şehrinde hükümlürlüğünü ilan etti. 950 yılında Fedlun büyük kardeşi Muhammed'e devletini katarak Şeddadî devletini büyüttüler. Artık adlarına hutbe okuttular ve para bastırdılar. Etraflarındaki devletler bunları tanıdılar ve devletleri tanısin diye Halife'ye mektuplar gönderdiler.⁷¹ Bu devlet kurucusunun isminden dolayı Şeddadî veya Şadîler şeklinde tanınmıştır. Kürt aşiretlerinden Selahaddin-i Eyyûbî'nin de mensup olduğu Revvadiye aşiretinden olan Şeddadîler özellikle Muhammed b. Şeddad döneminde, zamanına göre oldukça ileri düzeyde bir devlet teşkilatı tesis etti. Öte yandan Bagratuniler, Duvın'ı hükümet merkezi yapacak olan Revvadi Kürt aşireti reisi Muhammed b. Şeddad ile savaşmak zorunda kaldılar ve yapılan savaşta Şeddadîler'e yenildiler.⁷² Geyiklioğlu: "*Abbasi İslam İmparatorluğunun parçalanma döneminde (IX.-X. yüzyıllar), Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da birtakım mahalli beylik ve krallıklar ortaya çıktı. Selçuklular bölgeye geldiği sırada buralarda Müslüman Revvadîler ve Şeddadîler ile bazı küçük Ermeni krallıkları birtakım şehir ve kalelere hâkim bulunuyorlardı*" demektedir.⁷³ Selçuklular bölgeye geldiklerinde Anı şehrinin hâkimi Fazlûn er-Ravâdî'nin kardeşi Menûcehr idi.⁷⁴

Bu devlet; Nahçıvan, Tiflis, Gence, Demirkapı, Berba, Dubeyl, Beylekan, Kars ve Karabağ'ı içine alan Arran coğrafyası ile Anı ve Duvın'ı içine alan Ermenistan topraklarını da kapsayarak 215-220 yıl hüküm sürmüştür. Şeddadîler bölgede siyasi başarıları ile beraber, imar ve kültür alanında da arkalarında önemli eserler bıraktılar.⁷⁵ 18 yıl devleti yöneten "Ebu'l-Ensar Şavur" döneminde, Şeddadî

⁷¹ Varlı, *Dîroka Dugelên Kurdan (600-1500)*, 171-174.

⁷² Abdurahman Acar, "İslam Coğrafyacılarına Göre Ağrı Dağı ve Çevresi", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, 247.

⁷³ Geyiklioğlu, *Selçukların Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Bayezid ve Çevresinin Tarihine Bir Bakış*, 175.

⁷⁴ İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, X, 294.

⁷⁵ Mehmed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 476-478.

medeniyetine şahitlik eden şehir, saray, kervansaray, han, köprü ve camii gibi birçok önemli eser ve yapıt tarihe mal oldu.⁷⁶ Günümüze kadar varlığını koruyan bu eserlerden birkaçı şunlardır:

1- Hudaferin (Xudaferin) Köprüsü (Pira Zîba): İran-Azerbaycan sınırında, İran'ın Kalibar Şehrin'de Aras nehri üzerindeki bu şaheser Fadl b. Muhammed (H.421/ M.1030) tarafından yapılmış ve günümüzde varlığını korumaktadır. Hudaferin köprüsü kendisinden sonra Anadolu Selçuklu ve Osmanlı mimarisinde çok fazla karşılaştığımız çok gözlü köprülerin ilk örneklerinden birisi olması bakımından önemlidir.⁷⁷

2-Anı Ebu'l Manucehr Camii: Anı'da, Şeddadî devletinin hüküm sürdüğü (1064-1200 yılları) dönemden günümüze kadar ulaşan iki camî mevcuttur. Bunlardan en önemlisi Şeddadi emiri Ebu-Şuca Menuçehr'in yaptırmış olduğu çift minareli "Menuçehr Camî"dir. Menuçehr Camii inşa tarzı ve sağlamlığı açısından değerlendirildiğinde Anı'da bir benzerinin daha olmadığı görülür. Camii üst örtü düzenlemesiyle dikkat çeken bir yapıdır. Bu caminin bir benzerinin bulunmaması camiyi tek kılmaktadır. Menuçehr Camii çok sağlam yapıldığından camî ve bir minaresi günümüze kadar ulaşmıştır. Camînin diğer minaresi ise yıkılmıştır. Manucehr zamanında inşa edilen bu camii, Anadolu sınırları içerisindeki ilk camii'dir.⁷⁸

3-Gence Şehir Surları: Azerbaycan Gence Şehri'ndedir. Kitabeye göre Şeddadi Emiri Şavur b. Fadl'ın emriyle 1063 yılında İbrahim b. Osman b. Ankavey'e yaptırılmıştır. 1139 yılındaki depremde ciddi hasar gördü.⁷⁹

4-Ermenistan, Talim Deştadem Kalesi: Kale Bronz-demir çağında kurulmuş ve Urartular döneminde genişletilmiştir. X-XI. Yy. Şeddadiler döneminde özellikle ele alınmış eklemeler ve onarımlar yapılmıştır.⁸⁰

---

⁷⁶ Nevzat Keleş, *Orta Çağda Bir Kürt Hanedanı Şeddadiler (951- 1199)*, Bilge-Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, 83.-96; Varlı, *Dîroka Dugelên Kurdan (600-1500)*, 171-172 ; <https://www.wikizero.com/tr/Şeddadiler>, Erişim Tarihi: 05.05.2019.

⁷⁷ Mehmed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 477; Zekai Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler". *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2010, 133; Minorskiy, *Kürtler*, 17, 27, 44-45.

⁷⁸ Keleş, *Orta Çağda Bir Kürt Hanedanı Şeddadiler (951- 1199)*, 83-96; Varlı, *Dîroka Dugelên Kurdan (600-1500)*, 172-174; Erdal, *Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler*. 123; Erişim: <https://islamansiklopedisi.org.tr/menucihir-camii>, Erişim Tarihi: 21.09.2018

⁷⁹ Erdal, *Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler*, 130.

5-Gence Kapıları: Günümüzde Gürcistan müzelerinde sergilenmektedir.

6- Gümüş Dirhem: Fadl b. Muhammed dönemine (983-1031) ait bir gümüş dirhemdir.

Menucehr (1064-1110), Ani'nin yıkılan surları ve yapılarını onartmış, saray, cami, kervansaray ve suyuolları gibi yeni yapılar inşa ettirmiştir. Bu camilerden tesbit edile bilinenlerden bazıları Ebu'l Manucehr Camii, Ebu'l Muameran Camii, Kubadşah b. Mahmud Mescidi'dir. Şeddadilerin Ani Şehrindaki birçok önemli eseri 1131 yılında meydana gelen bir depremde tahrip olmuştur.⁸¹

1.2.2.3. Eyyûbîler Devleti (1171-1462)

Eyyûbîler Devleti 1171-1250, Selahaddin Eyyûbî'nin kurduğu Sünni İslam geleneğinin egemen olduğu Mısır merkezli devletin adıdır. Selahaddin, Devleti'ni kurup genişletti, büyük bir devlet haline getirdi ve adeta devletin ilk hükümdarı oldu.⁸² En güçlü olduğu dönemde Kafkasya, Arran, Mısır, Suriye, Irak, Hicaz, Yemen ve bütün Doğu Anadolu'yu egemenliği altında tutmuştur. Hicaz, Yemen, Aden ve Mekke'yi aldı. Musul şehrini de alarak Musul Atabeklerine son veren Selahaddin, ülkesinin sınırlarını Fırat Nehri'ne kadar genişletti. Yukarı Mezopotamya'daki küçük beylikleri de hâkimiyeti altına alan Eyyûbî İmparatorluğu'nun sınırları doğuda Dicle Nehri'ne, kuzeyde Ermenistan hudutlarına, güneyde Yemen'e, batıda ise Tunus'a dayanıyordu.⁸³

Eyyûbîler, Hezbaniyye Kürtleri'nin Revvadiyye aşireti⁸⁴ olup asıl vatanları Azerbaycan ve Tiflis arasındaki Arran bölgesinde kalan Duvîndir.⁸⁵ Bu konuda Müttekaddim tarihçiler ittifak halindedirler. Bu kabile Kürtlerin en asil ve en büyük hür kabilelerinden biri olup hiçbir zaman memlûk olmamıştır.⁸⁶ Barışın ardından ülkesinin savunma tedbirlerini almakla meşgul olan ve daha sonra devlet yönetimini

⁸⁰ Erdal, *Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler*, 131

⁸¹ Erdal, *Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler*, 123.

⁸² İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, XI, 280.

⁸³ Bedrettin Basuğuy, *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi Eyyûbîler*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2017, 25.

⁸⁴ Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler" *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, XII, 20; Basuğuy, *Eyyûbîler*, 25; Minorsky, *Kürtler*, 31; Mehmed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 539; Tan, *Hız İbrahim'in Ayak İzlerinde Ortadoğu*, 62.

⁸⁵ Ali Beyyümi, *Kuruluş Devrinde Eyyûbîler*, (Çev.: Abdulhadi Timurtaş), Kent Yayınları, İstanbul 2005, 60.

⁸⁶ Abdulhalim Oflaz, "Eyyûbî Ailesinin İlk Dönem Tarihleri", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII, 2016, 40.

yeniden düzenlemek isteyen Selahaddin, 4 Mart 1193 tarihinde Şam'da vefat etti. Bu sırada devletin sınırları Trablusgarp'tan Hemedan ve Ahlat'a, Yemen'den Malatya'ya kadar uzanıyordu. Mısır'da, Libya'da, Arabistan Yarımadası'nda, Filistin'de, Lübnan'da, Suriye'de, Ürdün'de, Malatya ve Ahlat'a kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ve Hemedan'a kadar Irak'ta onun adına para basılıp hutbe okunuyordu.⁸⁷ Daha sonra Sultan Selâhaddin'in kendisi, Ürdün, Suriye, Halep, Diyarıbekir, Meyyafarikin, Ayıntab, Erbil, Musul ve Hemedan'ı kendisine bağlayarak büyük ölçüde İslâm birliğini sağladı. Bu arada Fırat'ın doğusuna geçti; Urfa, Harran, Rakka, Habur, Re'sül'ayn, Dara, Nusaybin gibi el-Cezire bölgesi şehirlerini de ele geçirdi.⁸⁸ Bu güçlü birlik sayesinde başta Kudüs olmak üzere Haçlı işgalindeki birçok Müslüman şehri kurtarıldı. İbnü'l-Esir bu olayın önemine vurgu yapmış. Selahaddin de bu şehri ele geçirdiğinde duyduğu sevinç başka hiçbir yerde duymadığını ifade etmiştir.

Selahaddin sonrası Eyyübîler'in el-Melikü'l-Adil döneminde sınırları genişledi, Ahlat, Erciş ve Van'ı da alarak Ahlatşahlar'a son verdiler ve Gürcüler'e komşu oldular.⁸⁹ el-Cezîre ve Ahlat'a hükümdar olan Melik Eşref, Cezireve Ahlat bölgelerinde başarılı bir siyaset takip ederek burada Eyyübîler'i güçlendirmiş, Musulluların, Anadolu Selçuklularının ve Gürcüler'in bölge üzerindeki emellerinin önüne set çekmiş, V. Haçlı Seferi'nin kritik günlerinde bölgeyi kardeşlerine bırakarak Mısır'ın yardımına koşmuştu. Ancak Haçlıların yenilmesinden kısa bir müddet sonra kardeşler arasındaki bu ahenk bozuldu.⁹⁰

XIII. yüzyılın başında Ahlat'ı kontrolü altına alan Eyyübî Devleti, kısa sürede hâkimiyetini doğuya doğru daha da geniş bir bölgeye yaymıştır. Öyle ki Erzurum, bütün bağlı beldeleriyle Eyyübîlere bağlanmış; Hoy, Merend ve Nahçıvan gibi Azerbaycan'ın önemli şehirleri de Eyyübî topraklarına katılmıştır.⁹¹ Böylece Doğubayazıt ve çevresi de Eyyübîlerin hâkimiyetine geçmiştir.

⁸⁷ Ahmet Demir, *Urfa ve Çevresi Eyyübîler Tarihi*, Kent Yayınları, İstanbul, 2008, 36-114.

⁸⁸ Ramazan Şeşen, "Selâhaddin Eyyübî" *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, XXXIX, 338.

⁸⁹ Basuğuy, *Eyyübîler*, 33.

⁹⁰ Şeşen, "Eyyübîler", XII, 20-22; Ahmet Demir, *Urfa ve Çevresi Eyyübîler Tarihi*, Kent Yayınları, İstanbul, 2008, 178.

⁹¹ Ahmet Demir, *Ahlat Eyyübîleri Tarihi*, Nübihar Yayınları, İstanbul, 2019, 15-16.

Bölgeyi hâkimiyeti altına alan Eyyûbî devleti, bölgede birçok sanat eseri yaparak arkalarında bırakmışlardır. Ahlat, Van, Erciş, Muş, Adilceviz, Doğubayazıt, Kars, Iğdır başta olmak üzere bölgedeki şehirler birer tarih hazinesi olmakla birlikte buralardaki tarihi eserlerin tamamının ortaya çıkarıldığını iddia etmek zordur. Oysa buralarda yapılacak yeterli derecedeki bilimsel kazılarla, başta Mervanlı ve Sökmenli dönemleri olmak üzere Eyyûbîler, İlhanlılar, Şerefhanlar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Osmanlılar devri eserleri tam olarak ortaya çıkabilecektir. Bu anlamda birçok esrin kimler tarafından yaptırıldığı biraz daha netlik kazanacaktır.

Eyyubîlerin bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmek için emirlerden Muzafferüddin Musa, devletinin en büyük emirlerinden biri olan Kürt ümerasından Emîr Şerveh el-Kürdî'yi Erzurum'a gönderdi. Emîr Şerveh el-Kürdî Erzurum'a giderek Cihanşah'ın, efendisi Muzafferüddin Musa adına hutbe okuttuğunu yerinde gördü, şahit olduğu bu yeni durumu Muzafferüddin Musa'ya bildirdi. Böylece bütün şehir ve beldeleriyle beraber Erzurum bölgesi de Eyyûbîlerin kuzeydeki topraklarına katılmış oldu.⁹²

Eyyûbîler'in Doğubayazıt'ında içinde olduğu Doğu Anadolu'ya hâkim olduğu ilk yıllarda şehirlerarasında büyük bir ulaşım sorunu yaşanıyordu. Bu durum, gerek güvenliğin sağlanmasının gerekse canlı bir ticaretin gerçekleşmesinin önündeki en büyük engeldi. Bu durumu fark eden Eyyûbî valilerinden Hüsameddin Ali son derece iyiliksever birisi olduğu gibi kimsenin kimseye zulmetmesine kesinlikle razı olmayan biriydi. Ayrıca birçok hayır ve hasenatta bulunmuş, insanların yararına büyük hizmetler yapmıştı. Mesela yollarda bir çok kervansaraylar, şehirlerde mescidler inşa ettirmiş, ayrıca Ahlat'ta büyük bir hastahane ve cami' yaptırmıştı. Bunların dışında geçilmesi son derece zor olan sarp yolları ıslah edip çok yollar açmıştı.⁹³

Mimarî alanda yapılan çalışmalar Mısır'la sınırlı kalmayarak süreç içerisinde bu devletin hâkimiyeti altındaki Doğubayazıt ve çevresi de dâhil tüm ülkelerde görülmeye başlanacaktır. Ülkenin dört bir yanı kaleler, surlar, yollar, köprüler,

⁹² Önder Kaya, *Selâhaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbîler*, İstanbul, 2007, 158' den naklen Ahmet Demir, "Eyyûbîler'in Gürcistan ve Azerbaycan'a Açılmalarında Surmârî Kalesi'nin Rolü". 65-71.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, XII, 448.

kervansaraylar, hastaneler, cami ve mescidler, medreseler, hankahlar (tekke), kabristanlar, türbeler ve kümbetlerle süslenecektir.

Yaklaşık seksen yıl Van Gölü havzası ve çevresi ile ilişkileri olan Eyyübîler, tam hâkimiyetleri döneminde bu bölgeye önemli eserler kazandırmışlardır. İnsanların sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılayan bu eserlerin bir kısmı bugün ayakta duruyorken maalesef bir kısmı daha ortaya çıkarılamamış, bir kısmı da zamanla yok olarak günümüze ulaşmamıştır.⁹⁴

Bilindiği gibi Van Gölü Havzası 1207'den 1258'e kadar Eyyübî hâkimiyetinde kalmış, bu süre içerisinde 1233'ten 1234'e kadar geçici olarak Anadolu Selçuklularının idaresine geçmiştir. 639'da (1242) Meyyâfârikîn Eyyübîleri'ne intikal eden bölge, o dönemde Eyyübîlerin bu şubesinin başında bulunan Şehabeddin Gazî tarafından devralınmıştır.⁹⁵

Doğubayazıt ve çevresinde yapılan ve tarihi bilinen eserlerle birlikte bilinmeyen eserlerde vardır. XIII. yüzyıla tarihlenen Van'daki Kızıl Camii, büyük bir olasılıkla Eyyübîler döneminden kalmaz.⁹⁶ Zira XIII. yüzyılın ilk yarısının hemen tamamında bölgeyi bu devlet elinde bulundurmuştur. Bir kısım çalışmalarda bu eser Selçuklu dönemine aitmiş gibi tanıtılıyorsa da bunun ihtiyatla karşılanması gerektiği göz önünde bulundurulmalıdır. Zira Büyük Selçuklu Devleti daha XII. yüzyılda (552/ 1157 yılında) yıkılmış, Anadolu Selçukluları ise fiilen sadece 630'dan 631'e kadar (1233-1234) yani bir yıl gibi kısa bir süre için bölgeyi ellerinde bulundurmuşlardır. Bu istikrarsız ve kısa sürede mezkûr caminin yapıldığına ihtimal vermek akla yatkın gelmemektedir. Tuğladan yapıldığı için minaresinin Tuğla Minare olarak da adlandırıldığı bu cami, büyük bir olasılıkla bölgeyi ihya eden Hüsameddin Ali gibi değerli Eyyübî valileri eliyle yapılmıştır. Eyyübîler tarafından tuğladan yapılma benzer minarelere pek çok yerde rastlanabilmektedir.⁹⁷

⁹⁴ Ahmet Demir, *Ahlat Eyyübîleri Tarihi*, 175.

⁹⁵ Ahmet Demir, *Ahlat Eyyübîleri Tarihi*, 246.

⁹⁶ Abdüsselam Uluçam, "Eski Van'da Selçuklu İzleri" *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya, 1995, 56-58'den naklen Ahmet Demir, *Ahlat Eyyübîleri Tarihi*, 247.

⁹⁷ Ahmet Demir, *Ahlat Eyyübîleri Tarihi*, 247.

1.2.3.Selçuklu, Osmanlı ve Safevi Dönemi

Ağrı Dağı Bölgesi (Bayezid ve Çevresi), Akdeniz limanlarından ve Suriye'den hareket eden kervanların Kayseri, Sivas ve Erzurum'dan Azerbaycan'a ve İran'a varan oradan da Tebriz, Orta Asya'ya ulaşan kervanların güzergâhı üzerinde yer almaları ile beraber; Orta Asya'dan İran'a, Erzurum'a ulaşan ve aynı yoldan Akdeniz limanlarına veya Trabzon limanına giden kervanların güzergâhı üzerinde yer alan çok önemli bir merkezdir. Aras Nehri'nin Çobanköprü'den geçen kervanlar Sarımsaklı, Karaköse ve Üçkilise'den İran topraklarına ve Tebriz'e varmaktaydılar. Doğubayazıt'ın bu önemli konumu Selçukluların Anadolu'ya gelişinde de önemli rol oynamıştır.⁹⁸

982-1064 yılları arasında Bagrahtlıların hâkimiyetine giren bölge, sonraki dönemlerde Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Her ne kadar Selçuklu hâkimiyetine girmişse de bu bölge, Selçuklu ve Bizanslar arasında sürekli el değiştirmiştir. Bizans İmparatorluğunun etkisi 1071 yılında Sultan Alparslan'ın Kürt beyleriyle anlaşarak 1071 yılında Malazgirt ovasında Romen Diyojeni yenmesiyle Bizans'ın bu coğrafyadaki etkinliği son bulmuştur.Selçukluların bölgede faaliyet göstermelerinden daha sonraları 1239 yılından itibaren bölgeye akın eden Moğollar 1262'den 1382 yılına kadar buraları egemenlikleri altında tutmuşlar. Moğollar savaş teknikleri ve kanlı baskınlarıyla dünyaya nam salmışlar. Aladağ yaylalarına kamp kurup 1264 yılında oraya bir kale yaptırarak bölgeyi kontrol etmeye başlamışlar.⁹⁹

1064 yılında bir yıl gibi kısa bir süre Selçuklulara bağlanan Bayezid, 1064-1200 yılları arasında uzun bir dönem Şeddadi Devleti'nin kontrolünde bulunmuştur. 1208 yılından itibaren ise Bayezid ve çevresine Eyyübîler veya Eyyübîler'e bağlı beyler hükmetmiştir.¹⁰⁰Ancak Geyiklioğlu:“*Alparslan'ın başkent Rey'den hareket ederek Doğu Anadolu'ya yaptığı sefer esnasında 1064 yılında Nahçıvan karşısında Aras nehrini geçerek, Kars'ın kuzey ve kuzeybatı taraflarına ilerlediğini ve Ağrı Dağının kuzeyindeki şehir ve kaleleri fethedildiği bu sefer sırasında Alp Aslan ve*

⁹⁸ M. Cevat Karaoğlu, “Ağrı Dağı Bölgesine İlk Selçuklu Akınları (1018-1092)”, *II. Uluslararası Ağrı dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları*, İstanbul, 2009, 79.

⁹⁹ Akkuş, *Serhat Kenti Doğubayazıt*,<https://tarihtedogubayazit.wordpress.com/>, Erişim Tarihi: 03.05.2019.

¹⁰⁰ Hasan Geyiklioğlu, “Selçukluların Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Bayezid ve Çevresinin Tarihine Bir Bakış”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Apa Yayıncılık, İstanbul, 2004,178.

*orduları Bayezid tarafına geldiklerine dair kaynaklarda bir kayda rastlanılmadığını ifade etmektedir.*¹⁰¹

Bir dönem İlhanlı, Timur, Akkoyunlu ve Karakoyunlu istilalarına uğrayan Bayezid XV. yy. sonlarına doğru Safevîlerin eline geçmiştir.¹⁰² Osmanlı Devleti'nin Serhad sınırında büyük bir güç olarak beliren Safevi Devleti'nin varlığı Yavuz Sultan Selim'i rahatsız etmişti. Kürt beyleri Osmanlı-İran arasında olan bölgelerde tampon işlevi görmekteydi. Osmanlı bu beyleri kendi tarafında tutabilmek için kendine has bazı sistemler geliştirdi. İdris-i Bitlisî aracılığıyla Kürt beylerinin Osmanlı yanında yer almaları, Osmanlı'ya büyük bir avantaj sağlamış ve bu husus yerel beylerin Osmanlı Devleti'ne daha kolay bağlanmasını beraberinde getirmiştir. Kürt beylerinin kendilerine has özelliklerinin olduğunu bilen Osmanlı yönetimi, Osmanlı kuruluş dönemindeki istimalet siyaseti Balkanlar'da ve Anadolu'da tedrici fetih siyaseti klasik sancak yönetiminin farklı yöntemler de denemiştir. Örneğin, Diyarbekir Beylerbeyliğinde Osmanlı'nın diğer bölgelerinde klasik olarak uygulanan tımar sistemi; yurtluk, ocaklık ve hükümet olmak üzere üç tür sancak sistemi şeklinde belirlemiştir.¹⁰³

Ancak,1502 yılında Safevi Devleti, Akkoyunluların hâkimiyetine son vererek Bayezid ve çevresine egemen olmuştur. 1514'de Çaldıran Savaşı'nı kazanan Yavuz Sultan Selim, Bayezid ve çevresini Osmanlı hâkimiyeti altına almıştır. Bayezid, Osmanlı idaresinde önce Van'a, sonra Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi olmuştur.¹⁰⁴ Bu dönemde Osmanlı'nın bir sınır kenti olarak varlığını sürdüren Bayezid'in, konumu gereği önemi daha çok artmış ve kent Osmanlı ile İran arasındaki sınır problemlerinde sürekli gündemde kalmıştır.

Bayezid bölgesi, ilk olarak Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlılar ile tanışmıştır. Sultan Selim'in Şah İsmail ile yaptığı Çaldıran Savaşında ordunun Çaldıran'a yaklaştığı zaman Bayezid halkı da o esnada elçiler vasıtası ile Padişaha bağlılıklarını ve desteklerini bildirdiklerini ifade etmişler. Ancak Bayezid kısa bir

---

¹⁰¹ Geyiklioğlu, *Selçuklar'ın Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Bayezid ve Çevresinin Tarihine Bir Bakış*, 177.

¹⁰² Yakup Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014, Kitabevi Yayınları, 4.

¹⁰³ Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 1-2.

¹⁰⁴ Geyiklioğlu, *Selçuklar'ın Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Bayezid ve Çevresinin Tarihine Bir Bakış*, 181-182; Tuncel, *Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler: Doğubayazıt Örneği*, 493.

süre sonra Safevîler'in kontrolüne girmişse de, İrakeyn Seferi (1533-1534) sonucunda tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Sancağın sınırda olması sık sık el değiştirmesine sebep olmuştur. 1547'de Van ve Erciş ile birlikte İran'ın hâkimiyetine giren ve bu durum neticesinde bazı yerleri harap olan Bayezid, Ağustos 1553'te, Nahçıvan Seferi sırasında tekrar Osmanlı topraklarına ilhak edilmiştir. 16. yüzyılın ilk yarısında Safevîler'le Osmanlılar arasında yapılan savaşlarda büyük zarar gören ve stratejik açıdan önemli bir konumda olan bölge 1578 yılında kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. 1576'da Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra yerine oğlu II. Şah İsmail tahta geçmiştir. II. Şah İsmail babasının Osmanlı Devleti ile kurduğu/inşa ettiği barışı bozmuş ve bazı Kürt beylerini kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Şahın ölümünden sonra Hoy, Mako, Salmas, Somati, Çûreş (Çures, Çors), Urmiye, Avacık, Bayezid Kalesi, Diyadin ve Çaldıran gibi yerler tekrar ele geçirilmiştir.¹⁰⁵

Bayezid Sancağı, 16. yüzyılda Osmanlı-İran arasında yaşanan güç ve hâkimiyet mücadelesi sonrasında Osmanlı'nın egemenliğine girmiştir. Sancak 16. yüzyıl boyunca Osmanlı-İran arasında sık sık el değiştirmiş ve 1578 yılında Lala Mustafa Paşa'nın Şark Seferi'nden sonra kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹⁰⁶

Bayezid bölgesini “Serhad Beyliği” veya “Bazîd Beyliği” olarak değerlendirirken; 1514 yıllara baktığımızda Bayezid şehri, İran Safevi devletinin kontrolündeydi. Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'e karşı savaşmak üzere Bayezid bölgesine geldiği zaman, Serhad beyliği ilk kez Osmanlılarla bu dönem tanışmış ve İranlılarla yapılan Çaldıran savaşında 25 Kürt beyi¹⁰⁷ Osmanlı saflarında yer almıştır. Özlem: “1514 yıllarında Bayezid da güçlü bir yönetim olduğu anlaşılıyor. Çaldıran'a gitmek üzere Erzurum da bulunan Yavuz Sultan Selim, Şehsuvaroğlu Ali Bey'i önceden Bayezid'da ki yönetimle anlaşmaya gönderiyor ve böylece Bayezid beyliği binlerce koyun, çadır ve tonlarca buğday katkısında bulunarak, sayısı on binleri bulan bir ordu ile savaşa katılmıştır. Bu yararlılıkları ve savaşta gösterdikleri cesaretler ile Bayezidlular padişahın ve komutanların dikkatlerini

¹⁰⁵ Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 25- 26.

¹⁰⁶ Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 18.

¹⁰⁷ Ahmet Özer, *Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler*, Hemen Kitap Yayınları, İstanbul, 2010, 103-121; Abdullah Yaşın, *Tarih, Kültür ve Cizre*, Kent Yayınları, İstanbul, 2017, 80; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, 2, 275; Tan, *H. İbrahim'in Ayak İzlerinde Ortadoğu*, 72.

çekmiş büyük övgüler almışlar. Bu da Bayezid yönetiminin bölgede daha da güçlenmesine ve topraklarının genişlemesine yol açmıştır. Tarihçi Abdullah Varlı ise Bayezid Beyliğine bağlı 16 kadar sancak saymakta ve o dönem bazı yöneticilerin adlarını da Osmanlı belgelerinden aktarmaktadır.”¹⁰⁸

Bayezid'in Osmanlıların hâkimiyeti ile tanışması dönemi ilk olarak Yavuz Sultan Selim ve İdris-i Bitlisî aracılığıyla Kürt beyliklerinin Osmanlıdan yana tavır alması ile başlar. Şerefhan Bitlisî, Şerefnâme'sinde Kürt beylerinin Osmanlı Devleti ile beraber hareket etmek istemesini şu şekilde ifade etmektedir: “*Sultan'ın ordusu Tebriz'den Rum tarafına dönünce, düşünür İdris, Kürdistan beyleri adına yüce Sultanlık tahtına bir rapor sunarak; Sultan'ın merhametinden, irsi görevlerini eskiden olduğu gibi kendilerine vermek lütfunda bulunmasını ve komutası altında hep birlikte Diyarbekir'e gidip Safevi Valisi Kara Han'ı oradan çıkarmak için başlarına Beylerbeyi rütbesinde olacak büyük bir şahsiyeti tayin etmesini dilediklerini bildirdi.*”

Padişah bu teklifi kabul ederek: “*Kendi aralarından, Kürdistan beylerinden ve hükümdarlarından, beylerbeyi görevini üzerine alabilecek ve bütün Kürt beylerinin boyun eğecekleri, komutası altında Kızılbaşlarla çarpışmaya ve onları ülkeden kovmaya gidecekleri birini seçsinler.*”

Bundan sora bilge İdris-i Bitlisi cevaben: “*Burada öznel birlikten fazla çokluk vardır; herkes 'yalnız ben olayım,' benden başkası olmasın' diyor ve kimse kimseye itaat etmiyor. Yüce amaç, Kızılbaşların topluluğunu parçalamaya ve birliğini darmadağın etmeye yol açacak tedbirleri almak olduğuna göre; bu durumda, Sultanlık Sarayı'nın adamlarından, bütün Kürt beylerinin, itaat edecekleri ve emirlerine boyun eğecekleri birinin tayin edilmesi daha iyi olur; böylece bu iş en hızlı ve en iyi şekilde tamamlanır*” demiştir.

Bu görüşmeler neticesinde Yavuz Sultan Selim, Diyarbekir Beylerbeyliği 'ne Bıyıklı Mehmed diye tanınan Çavuşbaşı Mehmed Ağa'nın, Diyarbekir Eyaleti Beylerbeyi ve o eyaleti yabancıların elinden geri alıp egemenlik altına almayı

---

¹⁰⁸ Akkuş, *Serhat Kenti Doğubayazıt*, <https://tarihtedogubayazit.wordpress.com/>, Erişim Tarihi: 03.05.2019.

amaçlayan Kürd Beylikleri Genel Komutanı olarak tayin edilmesi hakkında bir emirname çıkartı.¹⁰⁹

Tarih boyunca Bayezid'e önem kazandıran sınır kenti olma özelliği kimi zaman dezavantaj da olmuştur. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren kent, bu dezavantajı yoğun bir şekilde yaşamıştır. Bu dönemde kent, doğudan yapılan istilaların daima ilk hedefi olmuştur. Sözcüleri bu dönemde İranlılar bazı sınır olaylarını bahane ederek başta Bayezid'i işgal etmiş ve Doğu Anadolu'ya girmişlerdir. Yine 19. yüzyılda Rusların peş peşe gerçekleştirdiği üç istilada Bayezid işgale uğrayan ilk yer olmuştur. Bu işgallerin ilki 1828 yılındaki Osmanlı-Rus harbinin başlarında meydana gelmiştir. Bu savaşta Bayezid kentinin nüfusunun bir kısmı Revan ve Gümrü'ye sürülmüştür. Bir yıl sonra kent Edirne Antlaşması'yla geri alınmışsa da 1855 yılında Kars'ı kuşatan Ruslar Bayezid'i işgal ettiler. Böylece kent ve çevresi yine Rus istilası ve yağmalarına maruz kalmıştır. Bu dönemde kent büyük bir hasara uğramış ve bu istilalar sonucunda Bayezid'i savunan kuvvetler Muradiye Ovası'na kadar geri çekilmek zorunda kalmıştır. Tarihte "Bayezid Bozgunu" olarak anılan bu olaylardan sonra 30 Mart 1856 tarihinde imzalanan Paris Antlaşması ile Bayezid yine Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır.¹¹⁰

1877-1878 yıllarında gerçekleşen ve 93 Harbi olarak bilinen savaşta Rus birlikleri Erzurum'u ele geçirmek amacıyla karşılarına çıkan ilk engel olan Bayezid'i 30 Nisan 1877 tarihinde işgal etmişlerdir. Savaş sonunda 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 19. maddesi gereğince Osmanlı Devleti savaş tazminatı olarak Batum, Kars, Ardahan ve Eleşkirt ile birlikte Bayezid'i de Ruslara terk etmek zorunda kalmıştır. Ancak 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması ile Bayezid kenti, tekrar Osmanlı Devleti'ne iade edilmiştir.¹¹¹

1.2.4. Beylikler Dönemi

İslami dönemden sonra hilafet merkezi olan Emevi ve Abbasi devletlerinin yıkılışı, hilafetin milletleri tek çatı altında toparlaması fikri kısmen zayıfladı ve aynı

¹⁰⁹ Şerefhan Bitlisî, *Şerefname*, 320; Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 23- 24.

¹¹⁰ Demir, *Doğubeyazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 35.

¹¹¹ Demir, *Doğubeyazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 35-36; Zafer Esin, "XIX. Yüzyıl İçinde Osmanlı-Rus Savaşları Sonrasında Ağrı Bölgesi'nde Yaşanan Olaylar", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları*, İstanbul, 2009, 308-311.

zamanda halifelik Araplardan başka milletlere geçti. Bu dönem de halifeye ve İslam birliğine koyu bir şekilde bağlı olan Kürtler bu İslami dönemlerin sonunda ve uç bölgelerinde bazı devletler kursalar da, halen halifelik merkezine katı bir şekilde tabi idiler. Fakat Emevi ve Abbasi halifelik dönemlerinden sonra ve Eyyübî, Mervani, Şeddadi, Revvadi gibi devletleri ile birlikte Cibal bölgesinde kurulan Kürt beylikleri Hasanveyh (959-1046), Hezbanî Emirliği (1029-?), Banû Annaz (991/1117),¹¹² Büyük Lor (Fedlawîler) (1155-1424), Küçük Lor (Hurşîdiler) (1184-1597) beylikleri¹¹³ gibi İslami dönem devlet ve hanedanlıkların yıkılması ile Kürtler de yaşadıkları bölgelerde eskiden devam eden beyliklerle birlikte yeniden 55 kadar beylik kurarak artık beylikler halinde yaşamaya başladılar. Mehmed Emin Zeki Beg de eserinde bu durumu şu şekilde belirtmektedir. Bizzat Selahaddin-i Eyyubî döneminde Kürt beyliklerinin kurulduğunu, 1185 yılında Musul'u zapt eden Selahaddin-i Eyyubî, daha önce (1179) Mardin, Hasankeyf, Erbil, Musul ve Cizre hükümdarları ile iki yıllık antlaşma ile ülkesine katmakla beraber, dış işlerinde Eyyubîlere, fakat iç işlerinde serbest bir beylikler olarak bırakmıştı. Daha sonra Cizreliler dâhil olmak üzere Kürtler, gönüllü olarak 12.000 kişilik bir ordu ile 1187'deki Kudüs fethine katılmışlardır.¹¹⁴ Bu dönemde, Cizre beyliği de Selahaddin-i Eyyubî tarafından kurulmuş olur. Çünkü bu sırada, Musul Atabeyliğinden koparak kendi bağımsızlığını ilan ederek 1227 yılına kadar hüküm sürmüştür.¹¹⁵

Bu beyliklerden kuvvetli biri de Bayezid merkezli Serhad (Bazîd) Beyliğidir. Çaldıran savaşından sonra Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın değişik muhitlerinde bulunan bu beylikler ile yapılan antlaşmaya göre bu beylikler kendi içişlerinde serbest; fakat her hangi bir dış saldırıda Osmanlı'ların yanında yer alacaklardı. 1578 yılları Osmanlı-İran savaşlarına kadar Serhad Beyliği, Bazîd beyleri tarafından yönetiliyordu.¹¹⁶

Kaynaklardan özetleyerek elde ettiğimiz bilgilere göre bu beyliklerin Osmanlı ile ortak hareket etmelerinin bazı nedenleri vardır. Osmanlı Devletinin Kürt beyliklerini tanınması ve haklarını vermesi, İran Safevi devletinin Şii kökenli ve

¹¹² Adnan Demircan ve bşk., *Kürtler (Tarih, Toplum, Din)*, Nida Yayınları, İstanbul, 2017, 139-142.

¹¹³ Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 1, 422-432.

¹¹⁴ Mehmed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 563: Abdullah Yaşın, *Tarih, Kültür ve Cizre*, Kent Yayınları, İstanbul, 2017, 53.

¹¹⁵ Yaşın, *Tarih, Kültür ve Cizre*, 53.

¹¹⁶ Gültekin, *Mela Mahmûd Hakkında Yeni Bilgiler*, 16.

Osmanlı devletinin de Kürtler gibi Sünnî kökenli olması ve Şah İsmail'in daha önceleri mezhep taassubuyla hareket ederek Sünnî Kürt beylerini azledip yerlerine Kızılbaş yöneticiler tayin etmesi gibi nedenler beyliklerin Osmanlı ile hareket etmesini sağlamıştır.

Kürt beylerinin de yardımıyla İran Safevilerinin elinde bulunan Bağdat, Osmanlı toprağına katıldıktan sonra, 1639 yılında Osmanlı-İran arasında "Kasr-ı Şirin" antlaşması imzalanır. Bu anlaşma ile Kürtlerin yaşadıkları topraklar ikiye bölünür. Doğu mıntıkları İran, diğer mıntıklar da Osmanlı payına düşer.

Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler bize Bazîd merkezli sınırları bir dönem batıda Erzurum, Erzincan'dan, doğuda Tebriz ve Mako, kuzeyde Kars, Ermenistan ve güneyde ise Muradiye Bendimahî sahili, Ahlat ve Adilcevaz'a kadar uzanan bu topraklarda 400 yıl kadar bir süre Serhad beyleri hüküm sürmüştür. Yukarıda da anlatıldığı gibi bu stratejik ve verimli arazi birçok imparatorluk, devlet ve beyliklere ev sahipliğı yapmıştır. 1372'li yıllarda özerk olarak kurulan bu Serhad beyliğı de bu süre içinde zamanla bazı devlet ve beylikler tarafından istila edilmiş veya özerk olarak varlığını korumuştur. Ancak gördüğümüz kadarı ile Serhad beyliğı ile birlikte Mahmudî, Dumbuli,¹¹⁷ Hakkâri, Şerefhaniler, Silvan-Hasankeyf gibi Kürt Beylikleri de Doğubayazıt ve çevresini bazen mülk edinmişler.

Özellikle komşu olan beylerin hâkimiyet alanlarını genişletme uğruna büyük bir çatışma ve rekabet neticesinde, Hanî'nin de beyitlerinde ifade ettiği gibi Serhad da bulunan bu aşiret ve beyler arasında bazen birbirlerinden binlerce kişiyi öldürecek ve büyük yıkımlar meydana getirecek kadar ileri gittikleri görülmektedir.

<i>"Koma Dimil bû sê hezar</i>	<i>Dimil toplumu üç bin kişiydi</i>
<i>Sed mîrekan vêkra du car</i>	<i>Yüz mir ve iki katı birleşmişti</i>
<i>Jêk ra kirin kir tar û mar</i>	<i>Birbirinden darmadağın etmişti</i>
<i>Kan Padişahê Serhadan?</i>	<i>Serhatların Padişahı nerde?</i>

<i>"Senceq ji ser Qersê birî</i>	<i>Kars Sancağı'nun önü kesmişti</i>
----------------------------------	--------------------------------------

¹¹⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IV, 1297-1326.

Bedlîsiyan Wan jê kirî

Bitlisliler ondan Van'ı almıştı

Xanê Dimil kirbu çirî

Dimil Hanı'nı perişan etmişti

Kan Padişahê Serhadan?"

Serhatların Padişahı nerde?¹¹⁸

Bu dördlülere bakıldığında çok güçlü olan Bayezid Sancağı padişahı, Mir Muhammed Pürbela ile sınırdaş olan sancakbeyleri arasında büyük bir mücadelenin olduğu bilinmektedir. Bu mücadelenin beylikler arasında 18. yüzyılda da artarak devam ettiği görülmektedir.

Daha önce de ifade edildiği gibi Osmanlı arşiv belgelerinde Osmanlı-İran sınır hattı ile ilgili serhad kavramının sık sık kullanıldığı görülmektedir. Uç bölgesi anlamına gelen serhad kavramı hem İran hem de Balkan bölgeleri için kullanılmıştır. İran serhaddinde bulunan Van, Erzurum ve Kars eyaletleri için bu kavram sıklıkla telaffuz edilmiştir. Merkezden gönderilen belgelerde, Bayezid Sancağı için serhad kelimesi sıkça geçmektedir. Örneğin 1182/1768 tarihli Bayezid ile ilgili bir belgede “*Ahâli-i memleket ve fukarâ-i ra'yyet serhad-ı mezbur*”, “*serhad-ı mansure-i Padişah*” ifadeleri kullanılmıştır. Belgelerde Osmanlı-İran sınırı için *serhadât-ı hâkaniye*”, “*serhadât-ı şarkiyye*” ifadeleri de kullanılmıştır.¹¹⁹

1.2.4.1. Serhad (Bazîd) Beyliği

Daha önceleri iç ve dış işlerinde bağımsız olan ve geniş sınırlara sahip olan Serhad Beyliği, Ahmed-i Hanî'nin dönemine gelinceye kadarki sürede merkezi devletlerin Kürt beyliklerinin içişlerine dolaylı müdahalesi artmış ve onları kontrol altına alma baskısı yoğunluk kazanmıştır. Öte yandan aynı dönemlerde meydana gelen Osmanlı-İran savaşlarında Kürt beylikleri büyük zararlar görmüş, Bayezid Serhad beyliği Kasr-ı Şirin antlaşmasıyla ikiye bölünmüştür.¹²⁰

Serhad beylikleri döneminde bölgede Bazîd, Bitlis, Ahlat, Hoşab, Zernak gibi yerlerde birçok medrese kurulmuştur. Bu bölgede hanedanlık sahibi beylikler Bazîd, Mahmudî, Şerefhanlar (Bitlis) ve Dumbuli beylikleridir. Bazen Bayezid ve Van

¹¹⁸Ehmedê Xanî, *Dîwan*, 126-127; Abdurrahman Durre, *Şerha Dîwana Ehmedê Xanî*, İstanbul, Deng Yayınları, 2002, 336.

¹¹⁹Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 107.

¹²⁰Gültekin, *Ahmedê Xanî ve Öncesi*, 29.

çevresinde Mahmudi, Celalî ve Heyderi beylikleri de hüküm sürmüşlerdir.¹²¹ Bu beylikler bu bölgede birçok tarihi eserlerle birlikte önemli medreseler kurmuşlardır. Bu ilim merkezlerinde Ahmed-i Hanî, Molla Mahmûd Bazîdî, Şeyh Muhammed Celali ve Halife Yusuf Bazîdî gibi âlimlerin yetişmesine sebep olmuşlardır.¹²² Osmanlı döneminde o coğrafyada yaşayan Kürt beyliklerinde devlet lisanı Osmanlıca, edebiyat ve sanat lisanı Farsça, din ve bilim lisanı ise Arapça'dır.¹²³ Yazar Abdullah Varlı ise; Bayezid ve çevresinde yaşayan Bisyan, Pazuki, Dünbili ve Mahmudî gibi aşiret mensuplarının sancağın yöneticiliğini yaptıklarını ve kısa bir sürede olsa Sipki aşiretinden olan beylerin de Bayezid sancağının yönetim görevini üstlendiklerini belirtmektedir.¹²⁴

Serhad kelimesi birçok kaynaktan geçtiği gibi, Ahmed-i Hanî'nin eserlerinde de "Serhadan", "Mirê Serhadan" ve "Serhad" kelimesi olarak çokça geçmektedir. Hanî bir şiirinde:

"Gezdim Serhat'ı, Loristan'ı, Botan'ı

*Bulamadım dört kişiyi bu sırra vakıf olanı"*¹²⁵ demektedir.

Hanî'nin bu ünlü mirî Mir Muhammed Pürbela (Mirza Bey)¹²⁶, dir. Kabri bugün İshak Paşa Sarayının güney tarafındaki kabristandadır. Ahmed-i Hanî, Mirza Bey'in zamansız ölümü üzerine başka hiç kimseye yazmadığı halde bu mir için "Nerde Serhadların Beyi" diye ağıt yakarak methiyeler dizmiştir.

Belirtmekte fayda vardır, Ahmed-i Hanî eserlerinde aynı zamanda iki Bayezid beyinden söz etmektedir. Bu beylerden biri 1681 yılında yazmış olduğu Mehdiye ve Mersiye adlı eserinde o yıl ölen, Bayezid Beyi Mir Muhammed Pürbela'ya adanmış uzun şiiridir. Hanî, bu şiirinde Mir Muhammed Pürbela'yı Serhad boylarının padişahı olarak tanımlamaktadır. Bu şiirin bir kısmı şu şekildedir:

¹²¹ Nevzat Eminoğlu, "Medrese-yên Kurda Ji Destpêkê Heta Îro", *Anemon Muş Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 2, 197.

¹²² Qanatê Kurdo, *Tarîxa Edebiyata Kurd*, Enstitüt Kurde Yayınları, İsveç Stokhol, 1983, 2.

¹²³ H. Mem, *Üçüncü Öğretmen Xani*, İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2005, 40.

¹²⁴ Varlı, *Diwan û Jînewarî ya Ahmed ê Xanî*, 317.

¹²⁵ H. Mem, *Üçüncü Öğretmen Xani*, 34.

¹²⁶ **Mir Mihemed Pürbela (Mirza Bey)**:1681 yılında vefat eden, Bayezid Beyi Mir Muhammed Pürbela'dır.

Yareb hebit ocax qedîm   *Allahım! Ocağı hep daim olsun*
Emmên di wî, xweş bin emîm   *Bütûn amcaları bize sağ kalsın*
Bilxasse ew durra yetîm   *Özellikle o biricik oğlu kalsın*
Ka Padîşahê Serhedan?   *Serhadların Padişahı nerde?*

Durdanyê gewher sedef   *Babasının dürdanesi, cevherli sedef*
Ew ma ji wî neslê xelef   *Odur o pak soydan geri kalan halef*
Ya Reb nekî wan zû telef   *Ya Rab, bari onu hemen etme telef*
Ka Padîşahê Serhedan?   *Serhadların Padişahı nerde?*¹²⁷

Şiirin son bölümlerindeki “özellikle o biricik oğlu kalsın” sözlerinden de Pürbela'nın yerine yönetime oğlu Abdi Paşa'nın geçtiğini anlıyoruz. Hanî'nin divanında kâtiplik yaptığı da bilinen Mir Muhammed Pürbela, birçok halk hikâyesinde de geçmekte ve o hikâyelerde Mir Muhammed'in Ahmed-i Hanî'ye olan saygınlığı dile getirilmektedir.¹²⁸ Bu durumu, Hanî, 1695 yılında bitirdiği Mem û Zin eserinin VI. bölümünde de Mirza Bey adında bir yöneticiden övgü ile söz ederek belirtmektedir. Bundan da anlaşılabilir bu ünlü mir Mirza Bey, Mem û Zin'in yazıldığı dönemde yaşamıştır.¹²⁹ H. Mem, ise “Üçüncü Öğretmen Xanî” adlı eserinde İshak Paşa Sarayı'nın temeli atılırken (1674) Bayezid beyi Mir Muhammed Pürbela'dır. Daha sonra Çolak Abdi Paşa soyu hükmetmiştir. Soyca Silivî'dirler¹³⁰ demektedir. (Bkz: Resim 1)

Bu Serhad Beyliği, Osmanlı döneminde 1856 yılında gerçekleşen Tanzimat fermanından sonra merkezden atanan yöneticilerle beraber Bayezid Paşalığı olarak adlandırılmıştır. Bu durumu araştırmacı Mehmet Gültekin şöyle belirtmektedir: 9. yüzyılın ortalarına doğru yöreye yoğun olarak gelen batılı gezginlerin eserlerinde ağırlıkta Bayazıt Paşalığı olarak geçmektedir. 1855-56 savaşının sonuçları ve

¹²⁷ Kadri Yıldırım, *Salnama Ehmedê Xanî*, Belge Yayınları, İstanbul, 2009, 218-219.

¹²⁸ Gültekin, *Ehmedê Xanî ve Ötesi*, 19-20.

¹²⁹ Özlem Demirtürk Akkuş, *Serhat Kenti Doğubayazıt*,

<https://tarihtedogubayazit.wordpress.com/2012/08/28/serhat-kenti-dogubayazit/>, Erişim Tarihi: 03.05.2019.

¹³⁰ H. Mem, *Üçüncü Öğretmen Xanî*, 23.

*Osmanlıların Tanzimat ile başlattığı devleti merkezileştirme politikalarıyla Bayazıt 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren paşalık statüsünden mutassarıflığa geçer ve sırasıyla Behlül Paşa'nın oğlu Pertev Paşa, yine aynı aileden olan Abdolvahap Efendi ve O'dan sonra ilk merkezi atama yoluyla da yönetilir.*¹³¹

Serhad beyliği sınırları içinde yaşayan halklar zaman zaman savaş şartlarında göçlere tabi tutulmuştur. XIV. yüzyılda da İran şahlarının bölgede bulunan aşiretleri göçe zorladıklarına dair bilgiler mevcuttur. Örneğin Nadir Şah, çok sayıda Kürt aşiretini iskâna tabi tutarak Elbruz, Horasan Dağları ve iç İran Platosuna gönderdi. Buralarda uzun bir süre kalan aşiretler Nadir Şah'ın ölümünden sonra tekrar eski yerlerine döndüler. Ancak bu zorunlu göç neticesinde bazı aşiretlerin dönemediği bilinmektedir.¹³²

Yukarıda belirtildiği gibi sınır boylarında bulunan ahali, savaş dönemlerinde ya yerleşim yerlerini terk etmekte ya da İran'ın Osmanlı sınırlarını “insansızlaştırma” politikasından dolayı başka yerlere göç etmek zorunda kalmaktaydı.

Doğubayazıt'ın bu beyliğin merkezi ve önemli bir şehri doğruluğunu gösteren diğer bir kaynak da ünlü bilgin Mela Mahmûd Bazîdî'nin bu gün halen bulunamayan “*Kürdistan'ın Yeni Dönem Tarihi*” adlı kitabına yazdığı 50 sayfalık önsözüdür. Bu eser bitiminden sonra Jaba tarafından St. Peterburg'a gönderildiğinden ve sonra önsöz başka dillere çevrildiğinden korunabilmiştir. Mela Mahmûd eserin 9. bölümünün konusunun başlığını “*Başşehiri Bazîd olan Silîvan bölgesi olayları*”¹³³ olarak yazmakta ve 1635 yılındaki Osmanlı-İran savaşına denk düşen şu özet bilgileri de vermektedir: “*Bayezid eskiden bazen Osmanlı'nın ve bazen de İran'ın hükmü altına giriyordu. Daha sonraları Sultan Murad, Erivan seferine çıkarken Bayezid'ten İranlı'ların üzerine yürüdü. O zaman aslen Diyarbekir Mervanileri'nden olan Abdi Bey adında biri bazı Silîvanlı aşiretlerle Sultan Murad'ın hizmetine girmiş ve Erivan yakınlarındaki meydan savaşında yiğitlikleri görülmüş. Yüce Sultan Murad da Bayezid, Alaşgir, Milwe ve bölgelerini Abdi Bey'e “Yurtluk ve Ocaklık statüsü ile*

¹³¹ Gültekin, *Batılı Eski Gezginler ve 1800-1900 Yıllarında Bayezit*, <https://dogubeyazit.wordpress.com/dogubayazit-hakkinda/tarihi/> -, Erişim Tarihi:10.10.2019.

¹³² Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 248; Mehrdad R. İzady, *Bir El Kitabı Kürtler*, Doz Yayınları, İstanbul, 2011, 203.

¹³³ Mela Mahmûdê Bazidî, *Cami'iyê Risaleyan û Hikayetan*, (Çev.: Ziya Avcı), Lis Yay., İstanbul, 2010, 25.

vermiştir. Onlar da orada kaleler ve köyler inşa etmişler ve Bayezid ile kazaları artık “Silîvanlı” yani aşiretin adıyla anılmıştır.”¹³⁴

Bu beyliklerin son dönemlerine kadar Bayezid beyliği özerkliğini korumuştur. 19. yy. sonlarında Osmanlı eyalet ve sancak yönetim şekillerinde olan reform ve değişiklikler bu 400 yıllık tarihi geçmişe sahip Serhad beyliğini de etkilemiştir. Serhad beyliği zamanında, beyliğin yönetiminde çok kudretli paşalar mirlik yapmıştır. Ancak bu mirler arasında İshak Paşa ve sonrası hakkında bazı bilgi kargaşalıkları vardır. Bazı kaynaklarda İshak Paşa'nın Çıldiroğullarından olduğu iddia edilmiş ve bazı kaynaklarda da ise Bazîd Serhad beyi Kürt Hasan Paşanın oğlu olduğu yazılmaktadır. Bu kargaşayı yine Osmanlı kayıtlarına göre izah etmek mümkün görülmektedir. Hakan Kaya: “*Bayezid Sancağının 16 ve 17. yüzyıllardaki idari, siyasi ve sosyal durumu ile ilgili olarak yukarıda çok az sayıda çalışma bulunduğu değinilmiştir. Mehmet İnbaşı'nın “Çıldır Beyleri: I. İshak Paşa ve II. İshak Paşa” adlı makalesi çalışma açısından önem arz etmiştir. Makalede Bayezid Sancağı Mutasarrıfı İshak Paşa'nın atalarının Çıldır beylerinden I. İshak olduğu üzerinde durulmuştur. Ancak I. İshak Paşa ile II. İshak Paşa arasındaki bağlantı net olarak ortaya konulamamıştır. Osmanlı kanunnamelerine göre Bayezid Sancağı mutasarrıflığının Çıldır beylerine geçmesi söz konusu değildir. Kanunnamelerde “...ve bunlardan birisi fevt olsa yahud eda-yı hizmet eylemese, yurdu ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı, evladına ve akrabasına verilir; hariçden kimseye virilü-gelmemiştir” ifadesi yer almaktadır. Kanunnamelerden de anlaşılacağı üzere Bayezid sancak mutasarrıflığına dışarıdan başka bir kişinin atanması söz konusu değildir. Ayrıca arşiv belgelerinde Bayezid Sancağı Sancakbeyi Mahmud Paşa'nın oğlu İshak Paşa ile Çıldır Eyaleti Valisi Hasan Paşa'nın oğlu İshak Paşa'nın farklı kişiler olduğu da anlaşılmaktadır.*¹³⁵ Yine bu durumu gösteren bir başka uygulama: “*Kürt hükümetlerinden Palu'da Yusuf Bey'in ölümü üzerine, yerine ümeradan Ahmet Bey'in tayini teklif edilmiş, ancak Divanı Hümayun bu teklifi ‘beyliğin kadimden beri mutasarrıf olanların oğullarına verile geldiği gerekçesiyle reddetmiştir.*”¹³⁶

¹³⁴ Gültekin, *Ehmedê Xanî ve Öncesi*, 30.

¹³⁵ Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 11- 12.

¹³⁶ Tan, *Hız. İbrahim'in Ayak İzlerinde Ortadoğu*, 77.

Bayezid Sancak beyi İshak Paşa'nın Çıldır beylerinden Hasan Paşa'nın oğlu olduğu ileri sürülmektedir. Ancak bu bilgilerin doğru olmadığı düşünülmektedir. İshak Paşa'nın Bayezid'de mutasarrıflık yaptığı dönemde sabık Çıldır Valisi Hasan Paşa'nın ortanca oğlu Mehmed Sabit Bey, Çıldır Eyaleti'nin büyük kardeşi olan İshak Paşa'ya tevcih edilmesini rica etmiş ve bundan dolayı dönemin sadrazamına durumu açıklayan bir yazı göndermiştir. Bunun yanı sıra İshak Paşa'nın kapı kethüdası ve Dergâh-ı Âli kapıcı başlarından Ahmed Ağa'nın tahriratında İshak Paşa'nın Mahmud Paşa'nın oğlu olduğu görülmektedir. Belgede “*paşa-i mümâ ileyh (İshak Paşa) kullarının pederi Mahmud Paşa vefatından sonra*” ifadesi yer almaktadır. İfadeden anlaşıldığı üzere İshak Paşa Hasan Paşa'nın değil, Mahmud Paşa'nın oğludur.¹³⁷

Başka bir arşiv belgesinde aynı dönemde hem Çıldır'da hem de Bayezid'de aynı adla farklı İshak Paşaların olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1180/1766-1767 tarihli bir arşiv belgesinde Bayezid Sancakbeyi Mahmud Paşa ve oğullarına tevcih edildiği görülmektedir. İlgili belgede Mahmud Paşa'nın oğullarından İshak'ın Malazgirt'e bağlı Patnos'ta tımar hissesinin olduğu görülmektedir.¹³⁸

Mela Mahmûd Bayezîdî de eserlerinde, Abdi Paşa hakkında bazı bilgiler vermektedir. Sultan Murad Erivan Seferi'ne çıktığı zaman aslen Meyyafarikin (Silivani) aşiretlerden bazılarının Abdi Bey'le birlikte Safeviler'e karşı Sultan Murad'ın yanında yer aldığını ve Sultan Murad'ın bunun karşılığında Eleşkirt, Bayezid ve Şelve'yi yurtluk-ocaklık olarak Abdi Bey ve Silivan aşiretine verdiğini dile getirmektedir.¹³⁹

Osmanlı dönemi gezginlerinden Kâtip Çelebi, Cihannüma adlı eserinde “Bayezid” ile ilgili benzer bilgilere yer vermektedir. Çelebi, Tevaif-i Ekrad'dan Besyan aşiretinden “Silivileri” kastetmektedir: “*Kal'a-i Bayezid Kotur şimalinde bir kal'a ve livadır ve serhad-ı acemdir. İki kal'a dahi buna tabidir. Biri, Diyadin kal'ası ve biri Hamur kal'ası. Bu livayı Behlül Bey ocaklık tarikiyle zabt ider, bunlar dahi*

¹³⁷ Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 239.

¹³⁸ Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 239.

¹³⁹ Bazîdî, *Adat û Rusumatnameê Ekradiye*, 225.

tevaif-i Ekraddan Besyan aşiretinden gayet şeci' taifelerdir. Kızılbaşlar bunlardan gayet havf iderlerdi."¹⁴⁰

1.2.4.2. Dinbili, Dümbüli (Dumili) Beyliği

Bir dönem Doğubayazıt bölgesinde hüküm süren beyliklerden biride Hoy ve Sekban Abat merkezli kurulan Dünbililer¹⁴¹ beyliğidir. Doğubayazıtlı araştırmacı-yazar Şerafeddin Eryılmaz: Doğubayazıt'ın o zamanki ismi Diza Spî (Beyaz Kale) idi. O civara İran Dinbili (Dumili) Kürtleri hâkimdi. Başşehirleri önce Sekban Abat, sonra Hoy kentidir. Bu beylik zaman zaman Çaldıran, Muradiye, Saray, Doğubayazıt, Şerur ve Kotur bölgelerine hâkim olmuştur.¹⁴² Abdullah Varlı, Bayezid'de bulunan Bisyan, Pazuki, Mahmudi ve Dünbili gibi aşiret mensuplarının sancağın yöneticiliğini yaptıklarını, az da olsa Sipki aşiretinden olan kişilerin beyliğin idari görevini üstlendiklerini dile getirmektedir.¹⁴³ Mehmed Hurşid Paşa ise "Seyahatname-i Hudhud" eserinde Doğubayazıt'ın bir dönem Maku merkezli Hoy'daki Dumbılı Kürt hükümetine bağlı olduğunu ifade etmektedir. "*İş bu Bayezîd sancağı bir taraftan Van sancağı ve bir taraftan el-yevm İranlu tasarrufunda bulunup Hoy hükümetine tabi' olan Makü mahalli Erzurum eyaletine tabi' bir livadır.*"¹⁴⁴

Bu bölgede yaşayan Sipki aşireti ile Dünbili aşireti bazı dönemlerde birbirleriyle ittifak kurarken bazı dönemlerde ise birbirleriyle savaşmışlardır. Sancak yöneticiliği Sipki aşiretinde bulunduğu Dünbililer ile yaptıkları iktidar mücadelesi sonucunda Sipkiler yenilmiştir. Sipkiler de iktidarı ele geçirmek için mücadelelere girmiş ve her iki aşiretten çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Bazı dönemlerde de her iki aşiretin birbirlerinin mallarını yağmalamışlardır. Bu aşiretler arasında meydana gelen savaşlarda Bisyan aşireti çoğunlukla her iki aşiret arasındaki bu anlaşmazlıkları gidermeye çalışmış ve bu konuda önemli rol oynamıştır.¹⁴⁵

Abdullah Varlı'ya göre, Bayezid Sancağı'nda bulunan Sipki aşiretinin, Hoy'dan Hınıs'a kadar geniş bir alanda yaşayan önemli bir aşiretti. Varlı, Sipki

¹⁴⁰ Kâtip Çelebi, *Cihannûma*, 326.

¹⁴¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1976, IV, 1325-1327..

¹⁴² H. Mem, *Üçüncü Öğretmen Xani*, 23; Şerephan Bitlisi, *Şerefname*, 401-408; Mehmed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 711-715.

¹⁴³ Varlı, *Diwan û Jînewarî ya Ahmedê Xanî*, 317.

¹⁴⁴ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatnâme-i Hudûd*, 259.

¹⁴⁵ Varlı, *Diwan û Jînewarî ya Ahmedê Xanî*, 319.

aşiretinin bir kısmının IV. Murad döneminde başka bölgelere sürgün edildiğini belirtir. Daha sonraki süreçte Sipki aşireti sancak dâhilinde diğer aşiret veya yerel beylerle anlaşmazlık yaşadı. İshak Paşa ile yaşadığı anlaşmazlıklardan dolayı Bayezid'i terk eden Sipki aşireti, Revan'da bulunan Hasan Han'a sığınmak zorunda kaldı. Yirmi yıl sonra tekrar eski memleketlerine (Bayezid) geri dönmedi/dönemediler.¹⁴⁶

1.2.4.3. Hakkârî (Şenbo) Beyliği

Bir dönem topraklarını genişleterek Doğubayazıt'ı da sınırları içine alan beyliklerden biri de Hakkârî Beyliğidir. Bu Beyliğin güçlü paşalarından “Hakkârî Mirî Eseduddin Külabî,¹⁴⁷ Çekzêrin (altın silahlı) lakaplı, önce Van Başkale'yi merkez yapıp sonra Dizaspi'yi (Bayezid) alır. Bu paşa 1460-1465 yılları arasında Hakkârî aşiretlerinden Pinyanışi ve Hanî aşiretlerinden halkı getirip buraya yerleştirir. Bugün Doğubayazıt'ın yerleşik halklarından bir kısmının ismi Pinyanışi (Planşi)'dir. Hani aşireti bu aşiretten daha küçüktür.”¹⁴⁸

Bu bey Başkale (Elbak), Van, Doğubayazıt ve çevresini elinde bulundurduğunda Emir Timur'un bölgeyi işgali sırasında kendisine eşlik etmesi ta Salmas'a kadar gitmesi neticesinde Timur, İzzeddin Şêre tekrar memleketini bağışlayarak ve resmi bir şekilde hükümdarlığını pekiştirir.¹⁴⁹

1.2.4.4. Mahmudî (Hoşab) Beyliği

Doğubayazıt ve çevresine bir dönem sahip olan bir beylikte Hoşab'ta¹⁵⁰ kurulan Mahmudî beyliğidir. Bazı tarihçiler Hamîdî (Hoşab) mufassal resmi defterlerine dayandırarak 1220 yılında Aşut (Başut) ve Hoşab¹⁵¹ emiri Ebul Ferec tarafından “Bazîd” isimli oğlu bu kale ve bölgeyi yönetmek için padişah tarafından görevlendirildiğini belirtirler. Bu emir 1235 yılında bu eski kaleyi yeni bir şekilde restore ettirmiş. Bundan böyle kale meşhur komutan adı ile “Duz Bazîd” olarak

¹⁴⁶ Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 246; Varlı, *Dîwan û Jînewarî ya Ahmedê Xanî*, 318.

¹⁴⁷ Mehmed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 709.

¹⁴⁸ H. Mem, *Üçüncü Öğretmen Xani*, 23.

¹⁴⁹ Varlı, *Dîwan û Jînewarî ya Ahmedê Xanî*, 304.

¹⁵⁰ Hoşab günümüzde Van ili Gürpınar ilçesine bağlı Güzelsu beldesidir.

¹⁵¹ Mehmed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 711.

adlandırılmış ve zamanla adı bütün kale ve bölgeye verilmiştir.¹⁵² Evliya Çelebi (ö. 1095/1684) bu emirlik Van vilayetinin doğusuna düşer ve yüze yakın cesaretli ve güçlü aşiretten oluşur ve barış zamanında altı bin atlı bulunduruyordu.¹⁵³ Bir dönem Adilcevaz, Erciş, Bargiri ve Bayezid'in de bu beyliğe bağlı olduğunu söylemektedir.¹⁵⁴

Şerefhan Bitlisi'ye göre, Mahmudi beyleri soyunun Mervani'lere dayandığını, Cizre beyleriyle kuzen olduğunu, kurucusu Şeyh Mahmud'un Karakoyunlu Kara Yusuf tarafından desteklendiğini, kendisine emirlik unvanıyla birlikte Hoşap ve Aşut nahiyelerinin verildiğini dile getirir.¹⁵⁵

Bu beylik özellikle mir Hasan döneminde altın çağını yaşamıştır. Hasan bey ciddi bir idareci, usta bir siyasetçi ve adaletli bir yönetici olarak Beyliği tam bağımsız bir şekilde 50 yıl yönetmiştir. Mahmudî aşireti arasında Yezidilikle ilgili biatları kaldıran, oruç, namaz, hac ve zekatı yayan, çocuklarını Kelam-ı Kadim'i okumaya ve farzları sünnetleri öğrenmeye teşvik eden, medrese ve camiler inşa ettiren mir Hasan'dır. Çok güçlü olan Mahmudi beyleri Doğubayazıt'ın çevresindeki birçok şehirle birlikte Nahçıvan'a bağlı Maku ve Ordubat Hükümetlerine mirler atadılar. Ermenistan ve Azerbaycan vilayetlerinde Kızılbaşların elindeki zengin köy ve mezralardaki zeamat ve tımarları Mahmudî beylerine ikta mülkiyeti yolu ile verilmiştir.¹⁵⁶ Çok güçlü olan Mahmudiler; 1577'de Hasan Bey zamanında, Kazvin'den Tebriz'e 7.000 Safevi askerinin geldiği haberini alarak 1.400 adamıyla birlikte Safeviler'e bağlı olan Çûreş (Çures, Çors) ve Mergan vilayetlerini yağmalamıştır. Süleyman Mirza'nın da çok sayıda askerini esir alıp, Ağrı Dağı'nda toplanan Ulus taifesini dağıtarak serdarlarını esir almıştır. Hasan Paşa daha sonra 400 adamla birlikte Aras'ı geçip Safevi kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Bölge ahali Sünni olduğundan dolayı kendilerine karışılmamıştır.¹⁵⁷

¹⁵² Varlı, *Dîwan û Jinewarî ya Ahmedê Xanî*, 299.

¹⁵³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IV, 1297-1299.

¹⁵⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IV, 1228.

¹⁵⁵ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, I, 336-344; İhsan Akın, *Hakkâri Beyliği (1130-1849)*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019, 64.

¹⁵⁶ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname (Kürt Tarihi)*, I, 341-343.

¹⁵⁷ Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 25- 26.

2. DOĞUBAYAZIT VE ÇEVRESİNİN TARİHİ, KÜLTÜREL VE ARKEOLOJİK ESERLERİ

Doğubayazıt ve çevresi tarihi ve kültürel miras bakımından zengin olduğu gibi arkeolojik ve doğal çevre olarak da çok zengindir. Zira saray, kale, türbe, kervansaray, hamam, köprü, baraj vb. bulunduğu gibi Ağrı ve Tendürek dağları, Balık gölü, Meteor çukuru, Nuh'un gemisi, Sürmarî şehri, Iğdır ovası, Ejder kalesi, Aras nehri, Ferhat kanalı bölgedeki bazı eserlerdir. Urartu devletinin sekiz eyaletinden biri ve milattan öncesi bir geçmişe sahip olması ve bundan dolayı çokça kalıntı bırakmaları bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Bu önemi Faruk Kaya şöyle belirtmektedir: *“Doğubayazıt ilçesi doğal ve beşeri değerler bakımından büyük bir potansiyele sahiptir. Değişik kültür ve folklor yapısı, kutsal kitaplarda da yer almış olan ülkemizin en büyük dağı olan Ağrı Dağı, İshak Paşa Sarayı, Bayezid Kalesi, Bayezid Eski Camii, Meteor Çukuru, Nuh'un Gemisi, Balık Gölü, Buz Mağarası, Keşişin Bahçesi ve Ahmed-i Hani Türbesi gibi tarihi ve doğal eserler bölgenin turistik zenginlikleri arasında sayılabilir.”*¹

Çalışmanın bu bölümünde de bu tarihi ve arkeolojik kalıntılar ve doğal yapı ta milattan önceden bugüne kadar başlıklar halinde sıralanacaktır.

Günümüzde Doğubayazıt'ın komşusu olan ve Doğubayazıt beylik, sancak ve il olduğu zaman uzun bir dönem kendisine bağlı bugünkü Tuzluca ve Iğdır'ın çok eski yerleşim yerleri olduklarını kazı çalışmaları göstermektedir ve aynı zamanda birçok kaynakta da geçmektedir. Akademik araştırmasında Aydın Mızrak bu durumu şöyle belirtmektedir: *“Iğdır ve çevresinin insanlık tarihinin çok eski devirlerinden beri yerleşim yeri olarak kullanıldığı ve tarih boyunca birçok kavimlerin egemenliğine girerek, bu kavimlerin medeniyet ve kültürlerine ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Bölgede ilk yerleşimin Paleolitik ve Mezolitik devirlerden günümüze sürdüğü, yapılan arkeolojik araştırmalarla tespit edilmiştir. Iğdır ovasında bulunan küçük taş aletlerle çakmak taşından yapılmış aletler, Yontma Taş Devri'nin bu*

---

¹ Faruk Kaya, “Türkiye'de Yeri Değiştirilen Şehirlere Bir Örnek: Doğubayazıt”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 7, Erzurum, 2002, 71-72.

*bölgede de yaşandığına işaret etmektedir. Yörede Neolitik devrin M.Ö. 4000 yıllarına kadar sürdüğü kabul edilmektedir.*²

Giriş bölümünde de belirtildiği gibi bu bölüm hazırlanırken sadece Doğubayazıt ilçesinin bu günkü sınırları dâhilinde kalan tarihi ve kültürel eserler temel alınmadığı gibi önemine binaen çeşitli dönemlerdeki geniş sınırları göz önünde bulundurularak çalışma kısmen genişletilmiştir.

2.1. Saray, Kale, Kervansaray, Köprü, Kanal, Hamam

Uzun yıllar çeşitli medeniyetlere merkez, başkent, eyalet ve bazen de başka ülke sınırları dâhilinde bulunan Doğubayazıt şehri ve çevresi elbette tarihi, kültürel ve arkeolojik değeri bulunan saray, kale, türbe, kervansaray, hamam, köprü, kanal, baraj gibi kıymetleri bağrında saklamıştır. Bu şehir sınırları ve hüküm alanlarında birden çok tarihi değerde eser geride bırakmıştır. Her dönemin envanteri araştırılıp bulunduğu ya da kazılar yapıldıkça birçok kayıt ortaya çıkmaktadır. Bu dokümanların kayıtları her döneme göre farklılık arz etmektedir. Bazen arşiv, bazen arkeolojik çalışma ve yeni elde edinilen bilgi ve belgeler ve bazen de gezi ve incelemeler aşağıda da değinileceği gibi Doğubayazıt ve çevresinin arkeikliğini aydınlatmaktadır. Örneğin, birçok kayıttan biri Osmanlıların son dönemlerinde ŞerifYusuf Bey (1868- 1946) Bayezid'taki istatistiği eserinde şu şekilde anlatmaktadır: “*Merkez livası 552 haneden ibaret olub, mebani-i emiriyeden asar-ı atikadan olan ve el-hâletü hâzihü askeri depo ittihâz olunan eski kale ile kışla-i askeri' ittihaz edilen yeni kaleden ve çarşı kurbünde idadi ve ibtidai mektepleri ve beş cami-i şerif ile iki medrese, iki tekke ve türbe ve dört kilise ve bir hamam, yirmi bir han, yüz doksan dört dükkân ve mağaza, beş kahvehane, yedi meyhane, otuz değirmen, yedi kireç ve kiremithane, üç debbağhane ve bir hükümet konağı ile bir hapishaneden ibaretdir.*”³ Şemseddin Sami (1889- 18) Kamusu'l- Alam adlı eserinin “Bayezid” maddesinde istatistik verirken 3 camii, 2 medrese, mekteb, kilise ve köylerden bahsetmektedir: “*Kasaba mürtefi ve sengistan bir derenin içinde olub, haneleri derenin iki tarafındaki bayırlarda, kayaların üzerinde ve birbirlerinden uzaktır. 7090 ahalisi olub, ekserî Müslim ve Kürd'dür. Derun-u kasabada harab halinde bir kale kar-ı kadim ve mesnu' bir hükümet konağı, 3 cami, 1, 2 medrese, 1*

² Mızrak, *Iğdır Zor Köyü Kervansarayı Proje Çalışması*, 6.

³ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilâyeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, 221.

rüşdiye mektebi, eski 1 kilise ve birkaç sıbyan mektebi vardır. Kaza Edmanlı ve Celalî nahiyeleriyle birebir 78 karyeyi cemi' olub, ekser ahalisi Kürd aşiretlerinden ibaretdir. Sanayi-i mahaliye kilim, halı ve seccade gibi şeylerdir."⁴

Doğubayazıt ve çevresindeyapımı milattan önceye kadar ulaşan tarihi ve arkeolojik eserlerden Sürmari, Eski Bayezid, Dizosor (Ortadirek), Ömerağa, Kızılziyaret, Harabapazar, Pınarcık, Şorik, Teperiz, Kertenkele, Toprakkale, Hamur (Havaran), Şoşik Köyü, Korhan, Iğdır Karakale ve Tutak Çırpılı Köyü Kalelerine Suluçem Kervansarayı, Zor Köyü Kervansarayı, Ferhat Kanalı ve bazı camii, medrese, türbe ve mezarlıklar varlığını günümüze kadar koruyanlarından bazılarıdır. Önemli tarihi ve arkeolojik eserlerden bazıları aşağıda incelenecektir.

2.1.1. İshak Paşa Sarayı (Kela Behlül Paşa)

Doğubayazıt'ın 7 km. güneydoğusunda, Bellebirç denilen kayalıklar üzerinde kalenin hemen alt kısmına denk gelen yerde, bugün ulaşımı çok kolay olan İshak Paşa Sarayı; dünyada benzeri az bulunacak kadar güzel bir manzaraya sahiptir.

Kürt miri Mahmud Paşa'nın oğlu İshak Paşa (1776-1798) bugünkü Doğubayazıt şehrinin doğusundaki Bellebirç adı ile bilinen bir tepeyi yontma taşla çevirterek, içerisinde İshak Paşa camii, sarayı, hamamı, külliye medresesi ve diğer bölümleri gibi dönemin en büyük şaheserini, yüzyıllar önce tekniğin, teknolojinin ve yolun olmadığı dönemlerde şehre 25-30 km. uzaklıktaki Kotiz köyünden beyaz taşlar, Ağrı dağından da siyah taşlar olmak üzere insan ve hayvan sırtlarında, dağlar tepeler aşılarak getirilen kesme taşlarla İsfahanlı mimarlara ve birde Ermeni bir mimara yaptırmıştır.⁵ Bu şaheser saraydan öte bir külliye'dir. Topkapı sarayından sonra ikinci teşkilatlı saray sistemine sahiptir. Ayrıca yörenin en büyük tarihi eseri ve son devirde yapılan sarayların da en ünlüsüdür.⁶ Yapım ve onarımı uzun süren saray, resmi olarak İshak Paşa Sarayı olarak bilinse de, bölge halkı tarafından daha çok "Kela Behlül Paşa" adıyla bilinmektedir. Hamza Gündoğdu da sarayın mutasarrıfının Behlül Paşa olduğunu bir şiirden naklen vermektedir.⁷

⁴ Şemseddin Sami, *Kamusu'l Alam*, II, 1234-1235.

⁵ Gültekin, *Mîrên Herêma Bazîde û Seraya İshaq Paşa*, 5-7.

⁶ Muhsin Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2007, 20.

⁷ Gündoğdu, *Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı*, 10.

Sarayı yaptıran paşa ya da paşalar hakkındaki bilgilere, yapı üzerinde bulunan kitabeden ulaşılmaktadır. Sarayın ne zaman yaptırıldığına dair bilgiye de bu kitabeden ulaşmak mümkündür. Sarayın duvarları ayet ve beyitlerle süslüdür. Bu yazı süslemeleri arasında, sarayın yapımıyla ilgili şiirde geçen “*İshak meram üzere kerem kıldı cihanı-Bin yüz doksan dokuz buna oldu tarih*” beytinde bu önemli Sarayın h.1199/ m.1784 yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır. İshak Paşa Sarayı’nın ikinci avlusuna bakan harem kapış girişi üzerinde bulunan sekiz satırlık bu kitabenin ortasında yer alan bu şiirde Yusuf Çetin’in de belirttiği gibi Osmanlı Türkçesi ile yazılan bu kitabeye göre Saray İshak Paşa zamanında tamamlanmıştır. Böylece “*Bin yüz ile doksan dokuz oldu buna tarih, İshak’a merâm üzere kerem kıldı cihânü*” ifadesinden sarayın hicri 1199, miladi 1784 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.⁸

Saray binasının oturduğu zemin vadi yakası olduğundan, kayalık ve serttir. Kale eski Bayazıt şehrinin ortasında olduğu halde, kalenin kuzey, batı, güney tarafları oldukça dik ve meyillidir. Sadece doğu tarafında düzlük bulmak mümkündür. Sarayın giriş kapısı buradadır. Kapladığı alan 7600 m² dir. Saray kendi içinde bir bütünlük arz etmektedir. Sarayın dış yapısı taş işçiliği ve oymacılığı ile belirgindir. Altın kaplama olan giriş kapısı 1877–1878 yıllarındaki Rus işgalinden sonra, Ruslar tarafından sökülerek kıymetli eşyalarla birlikte Moskova’ya götürüldüğü iddia edilmektedir.⁹ Aynı zamanda saraydaki önemli bazı kitabeler tahrip edilmiş ve belgeler kaybolmuştur. Rusların bölgeyi istila zamanında Saraydaki bazı değerli eşya ve Sarayın kütüphanesinde bulunan kitapların Rusya’ya götürüldüğüne dair bilgiler de var. İshak Paşa Sarayı mimari ve stil yönü bakımından şu bölümlerden oluşur;

- 1-Dış Cephe ve kitabeler
- 2-Birinci ve ikinci avlu
- 3-Cami Binası ve son cemaat yeri
- 4-Aşevi ve mutfak
- 6-Hamam ve tuvalet
- 7-Merasim ve eğlence salonu

⁸ Yusuf Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ağrı, 2009, 68.

⁹ Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 15; Gündoğdu, *Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı*, 9-59.

8-Takkapılar¹⁰

9-Cephanelik ve erzak depoları

10-Türbe Binası

11-Fırın

12- Selamlık ve Hizmetli odaları

13- Muhafız Koğuşları ve Zindan

14-Cümle kapısı

15-İç mimariden bazı bölümler (kapılar, pencereler, dolaplar, şerbetlikler, şömineler vs.).¹¹

Saray, iki avlu ve bu avluda bulunan yapılar topluluğundan meydana gelmiştir. Birinci avludaki yapıların bazıları yıkılmıştır. Saray, 366 odalı olarak inşa edilmiştir. Üst katları yıkılmış olduğundan sarayın gerçekte toplam kaç oda ve bölümden meydana geldiği bilinmemektedir. Halk arasında bilinen 366 odalı saray görüşü doğru kabul edilmektedir. Ancak binaların üst kısmı çökmüş ve hatta temelene kadar sökülmiş odalar mevcuttur.¹²

Saray'da, İran, Kürt, Hint ve Ermeni kültürüne ait süslemelerin ve motiflerin olduğu görülüyor. Saray süsleme, kabartma ve mimarisine hâkim olan Aryan tarım toplumunda kalan kültürdür. Her ne kadar bazı eserlerde, Osmanlı sarayı veya Selçuklu yapı tarzı gibi söylemler geçse de, böyle olmadığı açıktır. Avrupa'da olduğu gibi, Ortadoğu'da da eski yapıların birbirine kısmen benzemesi normaldir. Bu durum, sarayın Osmanlı veya Selçuklu tarzı olduğunu ispatlamaz. Kaldı ki saray ile Selçuklular arasında 500 yıllık bir zaman dilimi vardır. Daha çok, hepsinin ortak yanları olduğunu gösterir. Zaten İshak Paşa Sarayı gibi ya da ona benzer başka bir örnek de yok. Nasıl ki Topkapı Sarayı farklı bir stil ise, İshak Paşa Sarayı da öyle farklı bir stildedir.¹³

Marco Polo ve Rus şairi Puşkin gibi sarayı ziyaret eden birçok batılı gezgin ve bilgin sarayın mimari güzelliğine karşı duydukları hayranlıklarını gizleyememişler. Alman yazar Moritz Wangner 1841'de sarayı ziyaret ettiğinde

¹⁰ Eski dönemlerde saray gibi büyük yapıların avlu girişindeki kapılara verilen ad.

¹¹ Gündoğdu, *Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı*, 21-44.

¹² <http://www.dogubayazit.bel.tr/index.php?pa.g.e.=dbazit&op=openPa.g.e.&id=9&title=ishak-Pasa-Sarayi-Kela-Behl%FBI-Pasa&pg=1>, Erişim Tarihi: 18.07.2019.

¹³ <http://www.dogubayazit.bel.tr/index.php?pa.g.e.=dbazit&op=openPa.g.e.&id=9&title=ishak-Pasa-Sarayi-Kela-Behl%FBI-Pasa&pg=2>, Erişim Tarihi: 18.07.2019.

muayede salonu ile ilgili olarak gördüklerini; “Duvarları aynalar ve altın yıldızlarla kaplanmış bu ihtişamlı salonu gezerken hayranlığımı gizleyemedim”¹⁴ diye belirtmiştir. (Bkz: Resim 2-3)

Kalenin yapımı ve yaparı hakkında çeşitli kayıt ve bilgilerde çelişkiler mevcuttur. Bunlardan biride sarayın yapım yılı, kimler tarafından yaptırıldığı ve tamamlanma aşamasıdır. Bu konuda aslen Doğubayazıtlı olan araştırmacı-yazar

Mehmet Gültekin: “Ahmed-i Hanî'nin Mir Muhammed Pürbela zamanında bugünkü İshak Paşa sarayının temelini atılmasına atfen bir şiir yazdığı ve sonraları bu sarayda divan kâtipliği yaptığı yolundaki bilgiler doğru değildir. İshak Paşa'nın torunu olan Behlül Paşa'nın birçok Batılı gezgine verdiği bilgilere göre, bu sarayın yapımına dedesi zamanında 1767'den sonra başlanmış ve inşaatı 15-20 yıl sürmüştür. Dolayısıyla Hanî, bu yeni sarayda kâtiplik yapmamıştır”¹⁵ şeklinde bilgi vermektedir. Bununla birlikte kale ve paşalarla ilgili bazı iddia ve deliller mesnetsiz veya eksik yazılmaktadır.

2.1.2. Doğubayazıt Kalesi (Bayezid Kalesi)

Doğubayazıt şehrinin 7 km. güneydoğusunda Belleburç denilen bir konumda, sarp bir kayalık üzerinde kurulmuş olan ve günümüzde harabe bir durumda bulunan kalenin ilk olarak ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kaledeki Urartu Kaya Mezarları ve antik çağlara ait kalıntılar, buranın antik bir yerleşme olduğu izlenimini vermektedir. Bayezid şehrinin coğrafi konumu nedeniyle, kale tarih boyunca önemli görevler üstlenmiştir. İshak Paşa Sarayı'nın kuzey doğusunda sarp kayalıklar üzerinde inşa edilmiştir. Kayalığın orta kesiminde tapınak ve mağaralar mevcuttur. Ermeni ve Yezidiler bunları geçici ibadethane olarak kullanmışlardır.¹⁶

Kalenin güneydoğusunda da Urartulardan kaldığı düşünülen bir yerleşim alanının izleri mevcuttur. Dietrich Huff tarafından kapsamlı bir şekilde araştırılan buradaki kaya mezarı M.Ö. 13 ile 9.yy arası olarak tarihlendirilmiş ve daha öncede belirtildiği gibi Urartu zamanında kalenin adının “Daryunk” olduğunu belirtmiştir.

¹⁴ Erişim: [Http://www.dogubayazit.bel.tr/index.php?page=dbazit&op=openPage&id=9&title=ishak-Pasa-Sarayı-Kela-Behl%FB1-Pasa&pg=2](http://www.dogubayazit.bel.tr/index.php?page=dbazit&op=openPage&id=9&title=ishak-Pasa-Sarayı-Kela-Behl%FB1-Pasa&pg=2), Erişim Tarihi: 18.07.2019.

¹⁵ Gültekin, *Ehmedé Hanî ve Öncesi*, 19.

¹⁶ Çetin, *Eksi Doğubayazıt Kalesi Tarihi ve Mimarisi*, 145; Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 16.

Oryantalist gezgin Clavijo (1403) bu kale hakkında: “*O gece Vasit-Calaside (Bayezid) adında bir kalede kaldılar. Kale yüksek bir kayanın üzerinde kuruluydu ve fevkalade güçlüydü. Bir başka kayanın üzerinde, kuleleri bulunan büyük bir duvarla kaleye bağlanan bir kasaba vardı. Bu duvardan birkaç adım ötede kalenin kapısına ulaşılabilirdi. Kaya çok yüksekti ve kalenin içinde bir su kaynağı vardı.*”¹⁷

Doğubayazıt’tan geçen İpekyolu’nun çok eski çağlara uzandığı düşünülürse, ilk yerleşim Urartulardan önce kurulduğu düşünülebilir. Doğal bir kale konumunda olan Karaburun tepelerinin sarp kayaları, düzgün taş duvarlarla örülerek muhkem bir kale inşa edilmiştir. Kalenin temelinde bulunan taşların cins ve kesme tekniğinden de, ilk kalenin Urartular tarafından yapıldığı, daha sonraki yıllarda kalenin Selçuklular ve Osmanlılar tarafından onarıldığı anlaşılıyor.¹⁸

Bölgede yaşayan halk arasında eski Doğubayazıt Kalesine, “Ceneviz Kalesi”de denilmektedir. Ortaçağın başında Karadeniz kıyısında bulunan limanlardan Asya’ya ticaret yapan Cenevizli tüccarlar, Doğubayazıt’tan geçen transit yolunu kullanmışlardır. W. Heyd bu kervan yolunu şöyle tarif etmektedir: “*Bugün Bayburt, Erzurum, Diyadin, Doğubayazıt üzerinden geçen transit yolu, eskiden kervanlarında kullandığı şüphe götürmez bir gerçektir.*” W. Heyd, J.Brant’ın seyahatnamesine dayanarak Bayburt, Erzurum, Hasankale ve Doğubayazıt’ta kervanların korunması için Cenevizlilerin kaleler yaptıklarını belirtmektedir.¹⁹ Cenevizliler bu dönemde Sinop, Samsun ve Trabzon gibi kıyı şehirlerindeki iskelelere getirdikleri malları kervanlarla Erzurum-Tebriz güzergâhını kullanarak Asya’ya ulaştırıyorlardı. Bu bağlamda Cenevizliler’in Asya’ya giden kervanlarının uğrak yerlerinden biri de Bayezid Kalesi idi.²⁰

Kalenin birçok ismi olmakla birlikte diğer bir ismi de Cinviz kalesidir. Paşa Konağı adı ile kale içinde yer alan tepede iki katlı bir konak vardır. Bazı tarihçilere göre başta 1401 yılında olmak üzere kale birçok defa onarılmıştır. Araştırmacı Özlem Akkuş, kalenin yapılış tarzı ve isimlerini şu şekilde belirtmektedir: “*Urartular*

¹⁷ De Clavijo, *Timur’un Hayatı ve Kadiz’den Semerkant’a Seyahatler*, 151.

¹⁸ Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 16.

¹⁹ Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 16.

²⁰ Yüksel Bingöl, “İshak Paşa Sarayı ve Çevresinin Arkeolojik Topografyası”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 2004, 219; Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 19.

Yukarı Bayezid da Belleburç denilen bir konumda sarp kayalıklar üzerinde savunma amaçlı oldukça sağlam bir kale inşa ettiler. Etrafi surlarla çevrili olan bu savunma kalesinin adı “Daryunk” idi, şehir de bu isimle anılıyordu. Bir diğer adı Cinviz (Ceneviz) olan kalenin dışındaki surlarda bir mezarın üzerinde solda ayakta iki elini açmış dua eder gibi duran sakallı biri, ortada üstte bir keçi figürü, sağda bir elinde asası olan kabartma dikkat çekicidir. Kalenin içindeki duvarlar insan, balık, boğa figürleriyle süslenmiştir.”²¹

Antik çağlardan beri birçok defa ismi değişen bu Eski Bayezid kalesine sonraki zamanlarda “*Eski Kale, Aydın Hisar, Aydın Kale, Cinviz Kale*” gibi adlar da verilmiştir.²² (Bkz: Resim 4)

2.1.3. Kızıldize-Dizazor (Ortadirek) Kalesi

Eski yerleşim yeri ve bu kale Doğubayazıt- Çaldıran karayolu, yol ayrımında Tendürek dağının aşağı kısmında bugünkü adıyla Doğubayazıt ilçesine bağlı Ortadirek köyünde yer alır. Bu kale “Dizazor” ismini burada bir insan boyu kadar uzun olan kırmızı topraktan yapılan yiyecek ve içecek saklama kabı olarak kullanan çanak ve çömlekten almaktadır. Hatta bu çanak- çömlekler bölgede sadece burada yapıldığından dolayı çok ünlü ve önemlidir.

Bu kale Ahmed-i Hanî ailesinin Van Zernak kalesinden göç ederek buraya yerleşip iki- üç baba uzun dönem beylik yaptığı kaledir. Kale bugün harap halde olup ancak bazı eski yapı kalıntıları az da olsa varlığını korumaktadır. Ancak günümüzde 250 civarında yeni hane kalenin etrafında yapılmıştır.

Kalenin etrafında yolların döndüğünü ve bağ ve bahçelerin olduğunu yaşlı köy sakinleri anlatmaktadır. Kale tepesinde bir köşk ve kayalıklarda odalar ve birde kalede kapısı şimdi kapalı bir mağara vardır. Kalenin aşağısında Ahmed-i Hanî'nin doğduğu ev mıntıkasında geceleri yanan ışıklar büyükler tarafından anlatılana göre bir şehitlik mezarlığıdır. Ahmed-i Hanî ailesi bu kaleden eski Bayezid kalesine göç etmişlerdir.²³ (Bkz: Resim 5)

²¹Akkuş, *Serhat Kenti Doğubayazıt*, <https://tarihtedogubayazit.wordpress.com>, Erişim Tarihi 03.05.2019.

²² Geyiklioğlu, *Selçukların Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Bayezid ve Çevresinin Tarihine Bir Bakış*, 175.

²³Abdullah Karaduman, *Doğubayazıt*, Metamorfoz Yayıncılık, İstanbul, 2019, 32.

Ruslar tarafından yapılan ancak Bolşevik devrimi ile sökülen Çaldıran ve Muradiye üzerinden Van'a giden tren yolu buradan geçmektedir. Bu tren yolundan sökülen demirler birçok köyde evlerde sütun olarak kullanılması tarafımızdan da görüldü. İpekyolu üzerinde bulunan bu kale uzun yıllar gümrük ve savuma merkezi olarak kullanılmıştır.

2.1.4. Korhan Kalesi (İğdır Kalesi)

Korhan kalesi, günümüzde Doğubayazıt şehrine yakın fakat tarihi süreçte uzun yıllar Bayezid beyliğinin sınırları dâhilinde bulunan eski bir kaledir. İğdır şehir merkezinin 36 km. doğusunda Ağrı Dağı'nın kuzey yamacında bölgeye hâkim kayalık bir tepe üzerinde kurulmuştur. Kaynaklarda çok az yer almasına karşı yapılışı dönemi ve kimler zamanında yapıldığı net olmasa da çok eski bir yerleşim yeri olduğu Selçukluların 1064 yılında bölgeye gelmelerinden önce olduğu bellidir.²⁴ Çok eski bir yerleşim yeri olmakla birlikte dönem ve yapım tekniği olarak Urartular döneminde kurulduğu ya da onarılan bir şehir olduğu görüşü ağırlık basmaktadır.

İğdır şehrine muntazır bulunan kale bu gün oldukça harap bir durumdadır. Günümüze ulaşan kalıntılardan şehrin büyüklüğü anlaşılabilir. Özfırat, Urartu medeniyeti sınırları içinde yer alan Orta Demir Çağ dönemi yerleşim merkezlerinden birini de: "Ağrı Dağı'nın üzerinde kuzeybatısında "Korhan Kalesi" olarak işaret etmektedir.²⁵ (Bkz: Resim 6)

2011 yılında "Van, Ağrı ve İğdır İlleri Yüzey Araştırması" kazı çalışmasında Özfırat, Koran Kalesi için şöyle demektedir; "Ağrı Dağı'nın üzerinde oldukça yüksek bir noktadaki Korhan Kalesi ve aynı isimli yayla da yüksek bir lav tepesi üzerindedir. Tüm İğdır Ovasına ve Aras vadisine hâkim bir noktadadır. Kale planı açık olmamakla birlikte yaklaşık 110x90 m. boyutlarındadır. Doğusunda 2.40 m. yüksekliğindeki sur duvarları belirgindir Kalınlığı 2 m. olan duvarlarda, 1.00x1.00 m. ile 0.50x0.35 m. arasında değişen boyutlarda işlenmiş taşlar kullanılmıştır. Şevli olarak inşa edilen duvarda, yatay düzlemde 4 m. aralıklarla 0.50 m.'lik kademeler yapılmıştır. Görünen mimari kalıntıları Urartu'nun yanı sıra kısmen Ortaçağ ve

²⁴ Buyruk, *İğdır ve Çevresinde Tarihi-Kültürel Kalıntılar*, 25.

²⁵ Özfırat, *Van, Ağrı ve İğdır İlleri Yüzey Araştırması 2011*, 293-294.

sonrasına aittir. Kalenin üst kısmında ve kuzey yamaçlarında yoğun bir tahribat vardır. Güneyindeki düzlük alanda 3 adet gölet tespit edilmiştir.”²⁶ (Bkz: Resim 7)

2.1.5. Sürmârî (Sürmeli) Kalesi

Sürmeli Kalesi, günümüzde Iğdır il merkezinin 25 km. batısında, Tuzluca-Iğdır şehirleri arasında, Aras nehrinin güneyinde, bugünkü Iğdır’dan Tuzluca şehrine giden karayolunun sağ tarafında, Ermenistan tarafına bakan ve Iğdır ovasına hâkim bir tepe üzerinde kurulan çok eski bir yerleşim alanıdır.²⁷ Halen Tuzluca ilçesine bağlı Sürmeli köyü olarak varlığını devam ettirmektedir.

Sürmeli Kalesi kimler tarafından ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Bu şehrin kuruluşu çok eskilere gitmektedir ve hatta rivayetlere göre Nuh tufanından sonra kurulan tarihin ilk şehirlerinden olduğu söylenmektedir. Sürmârî hakkında bilgi veren kaynakların azlığı, kale hakkında yeterli bir bilgi elde etmemizi engellemektedir. Hasan Buyruk: “*Kale, konum itibariyle Aras Nehri’nin hemen güney kenarında, oldukça dik bir vadinin üzerinde yer almaktadır. Nehir, kalenin olduğu bu yerde derin bir vadi içinde akmaktadır. Kale, kuzeyden Aras nehriyle, güney ve doğudan da içinde kurumuş dere yatağı olan derin bir başka vadiyle kuşatılmıştır.*”²⁸

Bugün kale yerleşim bölgesinde ve kalenin ayakta kalan surları üzerinde hiçbir kitabe görülmemektedir. Ancak dönem dönem bu şehir merkezindeki kale el değiştirmiştir. Orta çağda adı çokça zikir edilen bu önemli kale 1044 yılına kadar Ani Bagratlıları, 1044 yılından sonra bölgeye hâkim olan Şeddadiler devletinin Gence ve Duvin Emirliği, bir dönem 1047- 1064 yılında arasında Bizanslıların hâkimiyetine giren kale, 1064 yılında Büyük Selçuklular bu kaleyi tekrar Bizanslılardan alarak Şeddadilere geri vermiştir. Bu Sürmeli kalesi ve Aras nehri boyunca uzanan verimli Sürmeli Çukuru böylece Bizans, Gürcü, Şeddadiler, Revvadiler, Eyyübîler, Ani Bagratlıları ve diğerleri hüküm etmişler.

Ancak Eyyübîlerin bölgeyi ve Kafkasları ellerinde bulundurmak istemeleri ve doğudan gelecek Moğol istilalarına karşı sağlam bir stratejik merkeze ihtiyaç

²⁶ Özfirat, Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması 2011, 295-296.

²⁷ Hasan Buyruk, Iğdır ve Çevresinde Tarihi-Kültürel Kalıntılar, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2002,30.

²⁸ Buyruk, Iğdır ve Çevresinde Tarihi-Kültürel Kalıntılar, 34.

duymaları ve ayrıca Gürcü ve Bölge milletlerini başta Moğol olmak üzere diğer istilalara karşı Eyyûbi hâkimiyeti önem kazanmaktadır. Ahmet Demir, bu Eyyûbi hâkimiyeti ve Sürmarî Şehrini önemini belirtirken: “Eyyûbî Devleti, yönetim biçimi olarak federatif ve konfederatif bir sistem uyguluyordu. Doğrudan merkeze bağlı yerler olduğu gibi, sultana bağlı, vergisini veren, istendiğinde askerleriyle sefere katılmak zorunda olan emîrlükler de vardı. Ahlat bölgesindeki bu türden beyliklerden biri, merkezi Surmârî Kalesi (Karakale) olan Surmârî Beyliği idi. Bu beyliğin devraldığı ve kendisine birçok katkıda bulunduğu yapılardan birisi Surmârî Kalesi’dir. Kalenin kimler tarafından ve ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Uzun bir zamandır Ani Bagratlıları’nın elinde olan Surmârî (Sürmeli) Kalesi ve Sürmeli Çukuru, (1044) yılında Gence ve Dvin Şeddadîleri’nin yönetimi altına girmiş, bölge (1047) yılında da Bizanslıların topraklarına katılmış, 1064 yılında da Büyük Selçukluların hâkimiyeti altına girmiştir. Sultan Alparşan 25 günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirdiği Ani şehri ve çevresini Şeddadîlerden Menuçehr oğlu Ebu’l Esvar’a geri vermiştir. Ani ve çevresi (1200) yılına kadar Şeddadîlerin elinde kaldı. Bu tarihte bölge Gürcülerin eline geçmiştir.”²⁹

Gezginlerden Clavijo bölgeyi gezerken Sürmarî şehrinden geçiyor ve hatıratlarını şöyle dile getirmektedir. İspanyol Elçi Clavijo’nun, (1403–1406) yılları arasında Sürmarî kalesi hakkında verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Clavijo’nun ifadeleri Hıristiyan temalar içerse bile, kalenin o günkü durumu hakkında o şehirde büyük kuleleri bulunan güçlü bir kalenin var olduğu ve biri diğerinin önünde duran iki kapısının bulunduğunu aktarmaktadır. Clavijo: “ 29 Mayıs Perşembe günü öğle üzeri buraya ulaştık. Bir ova üzerine kurulu Surmârî büyük bir şehirdir. Nuh’un gemisinin üzerine konduğu Ararat Dağı buradan altı fersah ötelere kadar uzanıyordu. Aras Nehri’nin kenarında olan Sürmârî, bir taraftan derin bir vadiyle çevrilmekte, diğer taraflarında da sarp dağlar yükselmektedir. Bu bakımdan şehir son derece muhkem bir yerdedir. Kapısı üzerinde kuvvetli kuleleri olan bir kalesi vardır. Kalesinin biri dış, biri de iç olmak üzere iki kapısı vardır. Bu Sürmari Şehri,

²⁹ Ahmet Demir, “Eyyûbîler’in Gürcistan ve Azerbaycan’a Açılmalarında Surmârî Kalesi’nin Rolü”, II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, 65-71.

tufandan sonra dünyada inşa edilen ilk şehirdi ve Nuh'un oğulları tarafından kurulmuştu.”³⁰

Sürmeli Kalesi (Karakale),17.03.1989 tarihinde Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulunca, 128 no.'lu kararıyla, askeri kale grup ve tanımı ile koruma altına alınmıştır.³¹

2.1.6. Zengezur (Zengezor) Kalesi

Bu kale aynı adla anılan Zengezur (Sarıdana) günümüzde Sarıgül mahallesi olarak anılan köydedir. Doğubayazıt ilçe merkezi ile İshak Paşa Sarayı arasında kalmıştır. Harap halde olan bu kale çok eski olup kırmızı taş ve kırmızı topraktan bir tepe üzerinde olduğundan bu ismi aldığı söylenmektedir. Mehmed Hurşîd Paşa *Seyahatname-i Hudûd* adlı eserinde bu kalenin Eski Bayezid kalesinin ova tarafından 20 dakika mesafe yakınında olduğundan bahsetmektedir: “*Kal'a-i mezbûreye tahmînen yirmi dakika mesafede ova tarafından kal'aya varılacak yol üzerinde Zengezôr namında bir tepe üzerinde bir kal'a daha vardır ki pek münâsib bir mahalde bir istihkâm demekdir. Bunun burc ve divârları kâimen durur ise kullanılmak lazım gelse yine ta'mire muhtac olduğundan gayri mühimmatdan dahî hâlî idi. Ve bu kal'anın eteğinde yine Zengezôr isminde bir kaç hâneyi hâvî bir karye vardır.*”³²

2.1.7. Kızılıyaret Kalesi

Bu kale üç ilin (İğdır-Ağrı-Kars) ortasındaki Balık gölünün batı kıyısında yer almaktadır. Kale dağın yamacında kurulan aynı adı taşıyan köyün arkasındaki dik ve sarp tepenin üzerindedir. Hangi dönemde yapıldığı ve yapanı bilinmemektedir. Savaş zamanlarında bir gözetleme yeri olarak kullanan kalenin zamanla faklı oturanları olmuştur. 1918 yıllarından sonra terk edildiği için şimdi evleri harabe haldedir ancak kalenin yıkıntı ve sınırlarının kalıntıları durmaktadır.³³ Balık gölü, Avamasiyan çayı ve Sinek yaylası üçgeninde bulunan kale çevrenin yüksekliğine rağmen daha dik ve yüksek bir dağın üzerindedir. Etrafındaki köyler kişin boşalır ve yaz mevsiminde yayla ve mera olarak kullanılır.

³⁰ De Clavijo, *Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*, 149; Buyruk, *İğdir ve Çevresinde Tarihi-Kültürel Kalıntılar*, 33.

³¹ Buyruk, *İğdir ve Çevresinde Tarihi-Kültürel Kalıntılar*, 37.

³² Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyahatnâme-i Hudûd*, 260-261.

³³ Alparslan, *Ağrı*, 196; Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 15.

Kalenin bulunduğu dağın bir eteği Balık gölüne inmektedir ve çok dik yamaçlıdır. Dağa çıkmak ve kaleyi elde etmek çok zor görülmektedir. Kaleye ancak Tanyolu (Adakent) köyü civarından yaylalar üzerinden ulaşım kolay yapılabilir. Gidiş geliş için kuzey-batı yönü daha elverişlidir.

2.1.8. Hasanbey Kalesi

Doğubayazıt'ın etrafı dağlarla çevirili olduğundan ve ayrıca savunma amaçlı birçok kalenin bu ova etrafında dağ yamaçlarında yapıldığı görülüyor. Bu kalelerden biri de Ortilî (Bardaklı) köyü tam karşısında bulunan Ağrı dağı yamaçlarındadır. Bu kale ile ilgili bilgileri Özfırat, arkeolojik çalışmasında şöyle belirtmektedir: “*Hasanbey Kalesi ovanın kuzeybatı ucunda ve Bozkurt'un karşısındaki yüksek tepe üzerindedir, Aras Vadisi-Kafkasya geçidinin diğer yanında yer alır. Kabaca dikdörtgen planlı, 200 x 230 m. boyutlarındadır. Girişi kuzey batı yönünde ve 3.00 m. genişliktedir. Kuzeybatıdaki en yüksek noktada, yaklaşık 50 x 40 m. boyutlarında, etrafı ayrıca bir sur kuşağıyla çevrili iç kale yer alır. Kaba, işlenmemiş iri ve yassı taşlardan inşa edilmiş duvarların kalınlıkları 2.50 m. dir. Daha çok oda mezarların oluşturduğu mezarlık kalenin güney yamaçlarına yayılmıştır ve çok ağır bir yağmaya sahne olmuştur. Taş örgü oda mezarların üzeri çok iri 3 ya da 4 adet taşla kapatılmıştır. Hasanbey Kalesi ayrı bir surla çevrilmiş iç kalesi, duvarlarındaki daha küçük boyutlardaki taşlar ve inşa tekniği ile Bozkurt Kale I'den farklıdır. Hasanbey kalesinde ise oda mezarlar görülür.*³⁴

2.1.9. Ömerağa Urartu Kalesi

Doğubayazıt ovasının Ağrı dağı ile birleştiği alçakça bir tepe üzerinde kurulan ve Urartu dönemi yönetim merkezi olan, Ömerağa Urartu Kalesi için yine araştırmacı Özfırat: “*Bozkurt'un güneydoğusunda, Ağrı Dağı'nın ovayla birleştiği bir tepe üzerindedir. Urartu yerleşim sistemine uygun olarak ovayla çok yakın ilişkide ve hâkim bir noktada, ancak çok yüksek olmayan bir tepe üzerinde kurulmuştur. Gölyüzü (Şeyhli) Gölü'nden çıkan Sarısu Nehri ve İran yolu kalenin önünden geçer. Dikdörtgen planlı kalenin en yüksek noktasındaki olasılıklı Tanrı Hâldi Tapınağı, anıtsal bir rampayla girilen ova yönündeki anıtsal kapısı ve surları yaklaşık 2.00 m. yüksekliğe kadar korunmuştur. Bu kale, Doğubayazıt Ovası'nın*

³⁴ Aynur Özfırat, *Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013)*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No:167-2, Gaziantep, 2014, 210.

Urartu Krallığı döneminde yönetim merkezi olmalıdır. Minua'nın bölgeyi fethi sırasında kurulmuş olmalıdır. Kuzeybatı İran'a giden ana yol üzerindeki bu kale, yakınındaki Bastam ve Urmiye Gölü kıyısındaki Hasanlu gibi önemli Urartu kentlerine ulaşan güzergâhın üzerindedir. Bozkurt Kale II, Ömerağa'daki Urartu Kalesinin daha çok askerî nitelikli bir gözetleme istasyonu olmalıdır, küçük boyutu, son derece yüksek bir tepe üzerinde tüm yollara ve ovaya hâkim bir noktada yer alması bu düşüncüyü destekler."³⁵ (Bkz: Resim 9)

Özfirat, başka bir çalışmada Ağrı dağı ve çevresinde Orta Gevro, Çiftlik Kaleleri ve buralarda bulunan arkeolojik bulgulardan bahsederken: "*Dağın yine aynı yönde Doğubayazıt ve Iğdır Ovaları geçidine hâkim bir noktadaki Uti/Orta Gevro kalesi ile dağın güney eteğinde Doğubayazıt-İran güzergâhında yüksek bir tepe üzerindeki Çiftlik kaleleri bu döneme ait görünür ancak çanak çömlek ele geçiremediğimiz ve Çiftlik'te Ortaçağ bulgularına da rastladığımız için kesin tarihleme yapmak zordur*"³⁶ demektedir.

2.1.10. Şoşik Kalesi

Bu kale eski Bayezid beyliği sınırları içinde yer alan ünlü kalelerden bir diğeridir. Günümüzde Hamur ilçe merkezinin doğusunda bulunan kale Aladağ'ın bir uzantısı olan ve üzerinde bulunan Şoşik dağından adını alır. Ağrı şehir merkezine 20 km. uzaklıkta bulunan Şoşik (Karlıca) Köyü'ne hâkim bir kayalık üzerine kurulan kalenin üç tarafı uçurumlarla çevrili olup ateşli silahların bulunmasından önceki Ortaçağın müstahkem kalelerini andırır bir tarzda inşa edilmiştir. Kalenin ilk yapımı hakkında kesin bir bilgimiz yoksa da konumu ve inşa tarzı bölgedeki diğer Urartu kaleleri ile büyük benzerlik göstermektedir.³⁷

XVII. yüzyılda bölgeye gelen ünlü seyyah Evliya Çelebi seyahatnamesinde bölgedeki diğer kaleler gibi bu kaleyi de uzun uzun anlatıyor. Çelebi, dönem itibari ile kaleyi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın oğlu Ziyadüddin'e mal etmektedir.³⁸

³⁵ Özfirat, *Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013)*, 214- 216.

³⁶ Özfirat, *Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması 2011*, 295-296.

³⁷ Yusuf Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, 31-32.

³⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IV, 221.

2.1.11. Musun Kervansarayı

Doğubayazıt sınırları içinde yer alan kervansaraylardan biride günümüze ulaşamayan³⁹ Suluçem (Musun) bucağının yukarı Bezirhan köyünün yaklaşık 5-6 km. kuzeyinde, Hacıağa ve Evcil köyleri yakınında Iğdır iline bakan tarafta tarihi İpekyolu üzerinde “Gelî” denilen mıntıkada bulunan kervansaraydır. Bu kervansaray tamamen tahrip edilmiş ve harabe bir haldedir. Günümüzde enkaz haldeki bu kervansaray yeni yolların yapılması ve Tebriz-Erzurum ipek yolunun önemini kayıp etmesi ve ulaşım şartlarının gelişmesi gibi nedenlerden bu kervansaray önemini kayıp etmiştir.

Doğubayazıt ilçesine bağlı Suluçem eski nahiyesi yakınlarında harap halde bulunan Kervansarayın tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 16-17. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilmektedir. Ancak yakındaki Balık Gölünden kaynağını alan Urartu yapımı Ferhat kanalı bu kervansaray üzerinden Harmandöven (Zor) kervansarayı ve Ağrı Dağı'nın Iğdır ili tarafında bulunan Korhan kalesine ulaşmaktadır. Daha önce kervansarayın giriş kapısı üzerinde yer alan figür bezemeli iki taş Doğubayazıt Sarıbyık Köyü'nden Eyüp Aydın tarafından 50 yıl önce yerinden sökülerek alınmış ve bir evin cephesinde kullanılmıştır.⁴⁰

Kaleye çıkmak için blok taşlardan basamaklar yapılmıştır. İnşa edildiği platform güneydoğu-kuzeybatı istikametine doğru uzanır ve üç tarafı derin uçurumlarla çevrilidir. Asıl iç kale 10 x 20 m. ebatlarında olup etrafı doğal kayalardan da faydalanılarak dış surlarla kuşatılmıştır. Bu gün dış surların hemen hemen tamamı harap durumda olup, batı tarafında birer metre genişliğinde iki burç kalıntısı dışında pek bir şey kalmamıştır. Bu burçların gözetleme amaçlı olduğu sanılmaktadır. Dış surların yapımında moloz taş ve Horasan harcı kullanılmıştır.⁴¹

2.1.12. Ejder (Harmandöven) Kervansarayı

Doğubayazıt şehir merkezinin 20 km. kuzeyinde ve Iğdır şehir merkezinin 25 km. güneyinde, Kervansaray (Zor) Köyünün batı tarafında, bugünkü Güngörmez, Kızılkule, Kervansaray ve Asma köylerinin yol kavşağında düzlük bir arazi üzerinde yer almaktadır. Bu kervansaray Eyyübîler hükümlerinde Sürmari Kalesi

³⁹ Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, 243.

⁴⁰ Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, 209; Alparslan, *Ağrı* 192.

⁴¹ Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, 33.

Emiri Şerafettin Ejder (Azdera) tarafından 12.yüzyılda Batum-Tebriz Kervanyolu güzergâhında yapılmıştır.⁴² Diğer adı ile Ejder Kervansarayı, tarihi İpekyolu üzerinde Batum-Tebriz kervan yolu ile Batum - Tiflis - Bakü - Şirvan - Dvin ve Ani kervan yolu güzergâhı üzerinde konaklama yeri olarak kullanılmıştır.

Kervansaray, günümüzde Iğdır ilinin merkez yerleşim alanına 25 km. mesafede güneyinde, Kervansaray (Zor) Köyü'nün ise batısında yer almaktadır. Han üzerinde herhangi bir kitabe yoktur. Avlusuz oluşu ve taç kapısının cephede bir çıkıntı teşkil etmeyişi bir geç devir eseri olduğu intibahını uyandırmaktadır. Böylece binayı XIII. yy sonlarıyla XIV. yy başlarına tarihlemek mümkün görünmektedir. Kervansaray düz bir arazi üzerinde kurulmuş olup girişi doğuya bakacak şekilde doğu-batı yönünde dikdörtgen bir plana sahiptir.⁴³ Ancak süsleme açısından XIII. yy. taş işçiliğinin güzel bir örneğidir. Iğdır ve çevresi üzerinde çalışmalarda bulunan araştırmacı Ziya Acar ve Hasan Buyruk da bu kervansarayın, Eyyûbîlere bağlı dönemin Surmârî Emîri Şerafeddin Ejder tarafından yaptırıldığını belirtmektedirler.

Taç kapıdan, pendantif geçişli manastır tonozu örtülü kare planlı giriş holüne geçilmektedir. Ana giriş ünitesinin sağında ve solunda iki oda yer almaktadır. Her iki odada duvar yüzeylerinde nişler bulunmaktadır. Soldaki odanın tonozu çapraz kaburgamı tonoz şeklinde yapılmış olup yıldız şeklinde süslemelerle ışıklandırılmıştır. Sağ kenardaki oda düz tonoz şeklinde geçilmiştir. Giriş odasının köşe noktasından dar bir merdivenle yukarıdaki dama çıkılmaktadır. Üst katta yuvarlak kemerli bir kapı ile dama çıkılmaktadır. Giriş holünün batı duvarındaki sivri kemerli kapıdan ana mekâna geçilmektedir.⁴⁴

2.1.13. Ferhat Kanalı (Herqa Ferêt)

Doğubayazıt ilçe merkezine 64 km.ve Ağrı ve Erzurum E-5 karayoluna 36 km. uzaklıkta ilçenin kuzeybatısında bulunan Balık gölünün güneydoğu ağzı üzerinde Aktarla (Gurgure) köyü mevkiinde kurulu bulunan bu kanal M.Ö.7.yüzyılda yerleşik hayatta çok ileri düzeye giden Urartu Krallığı tarafından yapıldığı

⁴² Buyruk, *Iğdır ve Çevresinde Tarihi-Kültürel Kalıntılar*, 100.

Erişim:http://www.igdirozelidare.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=201&Itemid=114, Erişim Tarihi: 21.06.2011.

⁴³ Mızrak, *Iğdır Zor Köyü Kervansarayı Proje Çalışması*, 35-68; Buyruk, *Iğdır ve Çevresinde Tarihi-Kültürel Kalıntılar*, 100.

⁴⁴ Demir, "Eyyûbîler'in Gürcistan ve Azerbaycan'a Açılmalarında Surmârî Kalesi'nin Rolü, 69-70; Mızrak, *Iğdır Zor Köyü Kervansarayı Proje Çalışması*, 63-72.

belirlenmiştir.⁴⁵ Günümüze kadar varlığını koruyan bu kanal başta Doğubayazıt olmak üzere “Çukur” denilen vadide bulunan Gurgure, Sarıbağ, Musun, Bezirhan, Dutak, Çalixa köyleri ve Iğdır ilinin bazı köyleri ve Harmandöven kervansarayı üzerinden Korhan kalesine kadar uzanan bu güzergâh olmak üzere birçok şehir ve köyün içme ve tarım sulama suyu ihtiyacını karşılamak için kurulduğu anlaşılmaktadır. Oktay Belli; 1987- 2002 yılları arasında Doğu Anadolu Bölgesi’nde yaptığı çalışmada keşfedilen baraj, gölet ve sulama kanallarının listesi içinde Doğubayazıt ve çevresinde bulunan bazı kanal, baraj ve göletlerden bahsetmektedir. Bunlardan yakın çevrede bulunanların liste numarası ile “ 31-Ferhat Barajı, 33- Âşık Hüseyin Göleti, 34-Abasgöl Barajı, 44-Ferhat Kanalı (Nahcivan Özerk Cumhuriyeti), 45-Harabe Barajı vb.⁴⁶ olduğunu belirtmektedir. (Bkz: Resim 9)

Iğdır ilinin Karakoyun ve Aralık ilçeleri eski kalelerine kadar uzanan Ferhat kanalı günümüzde göl suyunun seviyesinin birkaç metre düşmesinden dolayı suyu kurumuş vaziyettedir. Ancak kanalın arazi ve sıra dağlar eteğinde varlığının devam etmesi bizzat tarafımızdan da yerinde net bir şekilde müşahede edilmiştir.

2.1.14. Ağrı Dağı (Gıldax)

Doğubayazıt Sarısu ovasının kuzeydoğusunda yükselen ve volkanik lavlarıyla sınırları aşan ve 5165 m. ile Ortadoğu ve Avrupa’nın en yüksek zirvesi olan volkanik Ağrı Dağı, 4000 metreye kadar bazalt, daha sonraki yükseklikte Andezit Lavlarından oluşan volkanik bir dağ özelliği gösterir. Dağın doruğunda bir örtü buzulu vardır. Doğu yüzeyinde Serdarbulak Yaylası ve 3896 m. yükseklikteki Küçük Ağrı Dağı yer alır. Ağrı Dağı yüksekliği, buzulları, insanları, değişik yapısal görünümleri, kar sınırına kadar kaplı otlukları, çeşitli ve rengârenk olan çiçekli çayırları ve dağ çayırları ile ilginç ve çekici bir görünüme sahiptir.⁴⁷ Kuzey ve doğu etekleri deniz düzeyinden yaklaşık 1000 m yükseklikteki Iğdır Ovasına doğru alçalır, güneybatı etekleri ise 1500 yükseklikteki Doğubayazıt Ovasından yükselir. Bu dağda 20 Haziran 1840’ta dağdan çıkan dumanlar ve sesler çevrede yaşayanlara

⁴⁵ Bu notlar bölgede yüz yüze görüşmeler neticesinde bizzat yerinde tarafımızdan alınmış ve tespit edilmiştir.

⁴⁶ Oktay Belli, “2002 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması” , *Van Urartu Göletleri*, İstanbul Üniversitesi Avrasya Arkeoloji Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2002, 6-7.

⁴⁷Erişim:Http://www.dogubayazittso.tobb.org.tr/Doğubayazıt/TarihiYerler,Erişim Tarihi: 15.06.2019.

Ağrı'da yeni bir volkanik faaliyetin başladığı izlenimi verdi. Oysa buna o sırada meydana gelen depremde dağdan kopan kaya parçalarının kuzey yamaç boyunca yuvarlanması sebep olmuştu. Bu kaya akıntısı sonucunda 1.600 nüfuslu Ahuri (Arguri) köyü ve yanındaki Yakup Manastırı tümüyle yok oldu.⁴⁸

İran, Ermenistan, Azerbaycan ülkeleri ve Türkiye sınırlarının birleştiği Ağrı Dağını zaman içerisinde çeşitli topluluklar kendi dillerinde adlandırmışlardır. Kürtçe de Glîdax, Çîyayê Agrîyê; Urartulardan beri kente adını veren Ağrı Dağı, çeşitli dillerde adlandırılmıştır. Türkçe Eğri Dağ da denilen Ağrı Dağı'nın en eski ve yaygın adı Ararat'tır. Farsça'da Kuh-i Nuh (Nuh'un Dağı), Ermenice'de Masis veya Makis, Arapça 'da ise Cebel el-Haris (Büyük Ağrı) veya Cebel el- Hüveyris (Küçük Ağrı) adıyla anılmaktadır.⁴⁹ Kutsal kitap Tevrat'ta ise dağın adı "r-r-t" olarak geçmektedir. Sonraki zamanlarda verilen "Ararat" adının kökeni de bu "r-r-t" nin, milattan önce 9-6. yy arasında Doğu Anadolu merkez olmak üzere Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgesinde çok güçlü bir krallık kuran Urartu'nun "İbranice" adı olduğu da araştırmacılarca söylenmektedir. Aynı zamanda Ararat adının Nuh tufanı rivayetinden geldiği bilinmektedir. M.Ö. Ortadoğu tarihinin en geleneksel kaynağı olarak bilinen kutsal Tevrat'ın (eski Ahid) beş kitabından biri olan Tekvin Bab 1-4'de Ararat ismi ilk kez şöyle geçmektedir: "*Allah Nuh'u ve onunla beraber gemide olan bütün hayvanları ve bütün sığırları hatırladı ve Allah yerin üzerinden bir rüzgâr geçirdi ve sular alçaldı ve enginin kayaları ile göklerin pencereleri kapandılar ve gittikçe sular yerden çekildiler ve yüz elli gün bittikten sonra, sular azaldılar ve gemi yedinci ayda, ayın on yedinci gününde Ararat dağları üzerine oturdu.*"⁵⁰ Tevrat'ın bu ayetine göre, başta Hristiyanlar olmak üzere birçok kimse, "Ararat Dağları" ifadesini Ağrı Dağı olarak yorumlayarak, geminin Doğubayazıt civarında bulunan Ağrı Dağı eteklerinde olduğuna inanmaktadır.

Kur'an-ı Kerimde Nuh'un Gemisi ve Nuh Tufanı ile ilgili birçok ayet yer almaktadır. Ayrıca Tevrat ve İncil'de anlatılan Nuh Tufanı'nda adı geçen Ararat'ın, Ağrı Dağı olduğuna inanılmaktadır. Oysa Kur'an-ı Kerim'in Hûd, Kamer ve Mü'minûn sûrelerinde sözü edilen Nuh Tufanı'nın yaşandığı ve özellikle Hûd

⁴⁸ Komisyon, "Ağrı Dağı " *Ana Britannica Ansiklopedisi*, Ana Yayıncılık A.Ş., (Editörler: Dale H. Hoibberg v.d.), İstanbul, 2004, I, 203.

⁴⁹ Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, 349.

⁵⁰ Tekvin, 8/1-4.

süresinde adı geçen Hazreti Nuh'un gemisinin demirlendiği dağ, Cûdi Dağı'dır. Neticede, konu ile ilgili yapılan araştırma ve elde edilen bilgilere göre Nuh'un gemisinin yeri hakkında henüz kesin bir sonuca ulaşıldığı söylenemez.⁵¹ Kur'an-ı Kerim Hud süresinde: *"Nihayet azabımız gelip kazan kaynadığında Nuh'a dedik ki; Her birinden ikişer çift ve üzerine azap sözümüz geçenler müstesna ehlini ve iman edenleri gemiye bindir. Ve zaten onunla beraber iman edenler pek azdı. Nuh dedi ki; Gemiye binin, onun akıp gitmesi de durması da Allah'ın ismiyledir. Şüphesiz ki Rabbim Gafurdur ve Rahimdir. Ve gemi onları dağlar gibi dalgaların arasında götürdü. Ve nihayet şöyle denildi: Ey yer suyunu yut ve ey gök suyunu tut. Su çekildi, iş bitirildi ve gemi Cudi'nin üzerine oturdu. Ve zalimler topluluğu helak olsun denildi."*⁵² Başka bir ayette tufanın hakikati şöyle dile getirilmektedir: *"Andolsun, Biz Nuh'u kendi kavmine (elçi olarak) gönderdik, içlerinde elli yılı eksik olmak üzere bin sene yaşadı. Sonunda onlar zulme devam ederlerken tufan kendilerini yakalayiverdi."*⁵³

Nuh Tufanı ve sonrasında Nuh'un Gemisinin Cudi dağına konması ayetleri yoruma tabi tutulmuştur. Geminin dağa konması hakikati kimilerine göre Şırnak ili yakınlarında bulunan Cudi dağı, bazen de bir sıra dağlar silsilesinin en yüksek noktası olan Ağrı Dağı 5137 m. olarak en yüksek zirve şeklinde yorumlanmıştır.

Böylece kutsal kitaplarda da adı geçen bu dağ, birçok dilde ve medeniyette farklı adlarla anılmaktadır. Yakutlar Ağr, 11. yüzyılda Anadolu'ya gelen Selçuklular ise zaman içinde de Eğri Dağ ve Ağır Dağ, İranlılar Kuh-i Nuh, Araplar Büyük Ağrı'ya Cebelü'l-Haris, Küçük Ağrı'ya Cebelül-Hüveyris isimlerini vermişler. Ermeniler Massis (yüksek dağ) veya Masik derken, sadece batı coğrafyacıları Ararat demektedirler.⁵⁴ (Bkz: Resim 10)

Mehmed Hurşîd Paşa, Seyahatnâme-i Hudûd'unda Ağrı Dağından bahsederken Doğubayazıt merkezi yakınlarında olarak azametini çok yüksek ve ismini de Ararat, Eğri ve Ağrı Dağı olarak şöyle anlatmaktadır: *"Bayezid kasabasına*

⁵¹ Erol, *Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisinin Edebiyatımıza Yansıması*, 49; Yaşın, *Nuh Peygamber Tufanı ve Cudi Dağı*, 108-121.

⁵² Kur'an / Hud 40-44.

⁵³ Kur'an / Ankebut 14.

⁵⁴ Arınç, Kenan - Kaya, Faruk, "Doğubayazıt İlçesinin Turizm Potansiyeli", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Çekül Vakıf, Apa Tasarım Yayıncılık, İstanbul, 2004, 439.

dört, beş sa'at mesafede bulunan ve Asya-yı vusta kıt'asında olan dağların en mürtefi'i olmak üzere sath-i bahirden i'tibaren on altı bin iki yüz elli İngiliz kademi irtifa'ında olarak bizlerde Eğri ve Ağrı dağ ve elsine-i ecnebide Ararat dağı demekle ma'ruf olan dağda Devlet-i aliyye ve İran ve Rus devletlerinin hududu birleşür.⁵⁵

Ünlü gezgin F. Burnaby 1876 yıllarında “Küçük Asya Seyahatnamesi: Anadolu'da Bir İngiliz Subayı” adlı eserinde Ağrı Dağını anlatırken: “Bir saat süreyle alçak bir dağ sırasından geçtik, sonra da bayırlarla çevrili geniş bir ovaya girdik. Sağ önümüzde İran vardı. Sol elimin ilerisinde Çar'ın topraklarını görebiliyordum. Yüce Ararat önümüzdeydi ve yukarılara, boşluğun derinliklerine uzanıyordu. Azametli doruğu bulutların içinde gizlenmişti.⁵⁶

Gezgin Clavijo da 1403'lü yıllarda Ağrı Dağını şöyle tasvir etmektedir: “Bu dağın yanında yine dik bir tepesi olan bir başka dağ daha vardı. Ancak bunun tepesi ötekinkine kadar yüksek değildi. Bu iki tepe arasında eyer gibi duran bir tane daha vardı. Hepsi de çok yüksekti ve zirveleri tamamen karla kaplıydı.”⁵⁷

Bu dağın Sarısu ovasından yekpare bir kitle halinde birden yükselmesi onun şahane görüntüsünün temel sırrı olsa gerek. Himalaya ve Ant'lar gibi ulu dağlarda bu yükselme tabaka tabaka olduğu için, birdenbire yükselen Ağrı Dağının bu görkeminden yoksundur.⁵⁸ Ağrı Dağı için Marco Polo'nun hatıratlarında: “Hiçbir zaman çıkılamayacak dağ” diye söz ettiği bu görkemli dağa ilk tırmanış, kayıtlara göre 9 Ekim 1829 yılında Frederik Von Parat tarafından gerçekleştirildi. Bir müddet tırmanışa kapalı olan dağ tırmanışlarının tekrar başlatılması 2000 yılların da tekrar başlamıştır.⁵⁹

Akademik çalışmasında tarihi ve edebi olarak Ağrı dağını anlatan ilim adamı Kemal Erol: “Ağrı Dağı, gerek jeolojik konumu ve gerekse etrafında gelişen pek çok tarihî olay dolayısıyla efsanevî özelliği olan bir dağdır. Türkiye'nin en büyük dağı olan ve hakkında pek çok bilinmeyenle araştırmalara konu olmuş bu gizemli doğa harikası, kutsal kitaplarda farklı dillerden bir kaç isim ile anılmaktadır: Ararat, Kuh-

⁵⁵ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatnâme-i Hudüd*, 259.

⁵⁶ Burnaby, *Küçük Asya Seyahatnamesi Anadolu'da Bir İngiliz Subayı 1876*, 225 - 226.

⁵⁷ De Clavijo, *Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*, 151.

⁵⁸ Erişim: <http://www.dogubayazit.bel.tr/> Agri-Dagi-Ararat--Agiri, Erişim Tarihi: 15.06.2019.

⁵⁹ Erişim: <http://www.dogubayazitso.tobb.org.tr/Doğubayazit/TarihiYerler>, Ağrı Dağı, Erişim Tarihi: 15.06.2019.

i Nuh, Cebelü'l-Haris bunlardan bazılarıdır. Ağrı Dağı'nın ülkemizde yer alan diğer dağlardan daha farklı nedenlerle -bilhassa dinî değerler- edebiyatımıza yansdığı görülmektedir. Örneğin, Tevrat ve İncil'de anlatılan Nuh Tufan'ında adı geçen Ararat'ın, Ağrı Dağı olduğuna inanılmaktadır. Oysa, Kur'an-ı Kerim'in Hûd, Kamer ve Mü'minûn sûrelerinde sözü edilen Nuh Tufan'ının yaşandığı ve özellikle Hûd süresinde adı geçen Hazreti Nuh'un gemisinin demirlendiği dağ, Cûdi Dağı'dır. Neticede, konu ile ilgili yapılan araştırma ve elde edilen bilgilere göre Nuh'un gemisinin yeri hakkında henüz kesin bir sonuca ulaşıldığı söylenemez. Ancak Ağrı Dağı ile ilgili gelişen ilk efsanenin aslında çok eski tarihlere dayandığı, hatta ilk insandan itibaren başladığı ileri sürülmektedir. Buna göre Âdem ile Havva, cennetten kovulmadan önce Ağrı Dağı'nın kuzeyindeki Aras Nehri kıyısında yaşamışlardır. Cennette şeytanın sözüne uyararak yasak meyveyi yiyip kovulduktan sonra da bu kez Ağrı Dağı'nın güneyindeki İrem bağlarına inmişlerdir. İnsan nesli de bu bölgede çoğalıp yeryüzüne dağılmıştır. Bu rivayete göre, Ağrı Dağı ve çevresi, insan neslinin türediği ilk mekân olması bakımından ayrı bir kutsiyet kazanmaktadır. Nuh'un Gemisi ve yeri hakkındaki görüşler oldukça eskiye dayanmakla birlikte dinden dine, milletten millete değişkenlik göstermektedir. Ağrı Dağı, bununla bağlantılı olarak yüzyıllardan beri dini yorumlara, mitoloji ve efsanelere konu olagelmiş, pek çok milletin edebiyatında olduğu gibi bizim edebiyat ürünlerimizde de önemli bir yer işgal etmiştir. Edebiyatımıza, daha çok çevresinin çarpıcı tabiat görünümüleriyle yansıyan bu dağ, çeşitli yazar ve şairlerin kaleminde efsane, roman, şiir ve türkü gibi türlerde farklı anlamlar yüklenerek sembolik bir anlatım vasıtası haline almıştır.”⁶⁰

2.1.15. Tendürek Dağları

Ağrı ilinin Doğubayazıt, Diyadin, Patnos, Hamur ilçeleri ile Van ilinin Erciş, Muradiye ve Çaldıran ilçeleri arasında yükselen, İran sınırına yakın olup sıra dağlar olarak uzanmaktadır. 3542m. yüksekliğe sahip Tendürek Dağları çok yakın bir jeolojik zamanda sönmüş taze volkanik dağlardan olan Tendürek'in oldukça büyük

---

⁶⁰ Erol, *Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisinin Edebiyatımıza Yansıması*, 48-71.

ana kraterinden ve onun yakınındaki daha küçük kraterden zaman zaman su buharı ve sıcak gazlar çıkmaktadır.⁶¹

Doğubayazıt çevresinde yaygın olarak volkanik kütleler bulunmaktadır. Ağrı Dağı etekleri ve Tendürek Dağları bu volkanik kütlelerle kaplıdır. Tendürek Dağları'nda halen için için yanan volkan ağızları bulunduğu bir tandıra benzetildiği ve üzerinde birçok tandır şeklinde ağızlar olduğu için Tendürek (Tandır) adı verilmiştir. Bu alanlar dışında kalan yüksek bölgeler ise hayvancılıkla uğraşan halk tarafından yayla olarak kullanılmaktadır.⁶² Yayla olarak kullanılan bu mntıkların arazi yapısının volkanik kül ve engebeli olması ve sert kış şartlarından dolayı zirveye yakın yerlerde pek yerleşim yeri bulunmamaktadır. Dağın zirvesinde tandıra benzer krater gölü mevcut olup dağda kilometrelerce uzunlukta ve derinlikte birçok mağara bulunmaktadır.

2.1.16. Nuh'un Gemisi

Doğubayazıt'ta bulunan bir başka turistik yer ise Nuh'un Gemisi'nin kalıntılarının bulunduğu yerdir. Geminin kalıntıları olup olmadığı kesin olarak bilinmese de bu yer inanç turizmi açısından oldukça önemlidir. Hıristiyanlar, Museviler ve Müslümanlar için kutsal sayılan Nuh'un Gemisi, Ağrı Dağı'nın güneyindeki Telçeker ile Üzengili köyleri arasında bulunan doğal bir anıt niteliğindedir. Bu anıt daha çok gemi biçiminde bir şekil veya iz (siluet)'dir. Nuh Tufanı sonucunda karaya oturan geminin burada olduğu söylenmektedir.⁶³

Nuh Tufanı ve Nuh'un Gemisi ile ilgili, antik kaynaklardan bugüne kadar gelen görüşlerden bazıları şöyle: "M.Ö. 5. yüzyıldan kalan el yazması Sarmatian Belgelerinde Nuh'un Gemisi'nin Asur'un kuzeyindeki dağlarda yer aldığı bildirilir. M.Ö. 5. yüzyıldan kalan Babil'deki işgalden dönen Yahudiler için yazılan Aramice söylencelerinde Nuh'un Gemisi'nin Urartu bölgesi olduğu ifade edilir. M.Ö. 275'de Kildanilerin en büyük rahibi ve tarihçisi olan Berossus'un diğer yazarlar tarafından aktarılan bilgilerinde, Nuh'un Gemisi'nin Anadolu'nun kuzeyinde yer aldığı söylenmektedir. M.S.75'te Roma egemenliği altında yaşamış bir Yahudi olan Josephus ise, Nuh'un Gemisi'nin yeri olarak Anadolu'nun kuzeyini göstermektedir.

⁶¹ Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, 340.

⁶² Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 10.

⁶³ Demir, *Doğubayazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 228.

180'li yıllarda Nuh'un Gemisi ile ilgili bilgi veren Theophilus, geminin Arap Dağları'nda olduğunu belirtse de 3. yüzyılda Nuh tufanı hakkında kısa bilgiler veren Eusebios, geminin yerinin Van Gölü'nün güneyi olduğunu belirtmektedir. Tarihçi Faustus, Suriye İncil'inden hareketle gemi kalıntısının Anadolu'da Mardin'in Nusaybin ilçesi yakınındaki Cudi Dağı'nda olduğunu bildirmektedir. Aynı zamanda, 10. yüzyılda Nuh tufanı hakkında bilgi veren el-Mesudi de Nuh'un Gemisi'nin Cudi Dağı'nda olduğunu belirtirken, 12. yüzyılda Benjamin Tudela, Ağrı bölgesine yaptığı iki günlük gezi notlarında Nuh'un Gemisi'nin burada olduğunu kaydetmiştir. 1254 yılında William Rubruck de Ağrı ile ilgili gezi notlarında, Nuh'un Gemisi'sinin bulunduğu dağlardan birinin büyük diğerinin küçük olduğundan söz etmektedir. 13. yüzyılda İslâm tarihçisi İbni-el-Mid ise, Roma İmparatoru Heraklius'un Nuh'un Gemisi'ni ve şehrini görmek için M.S. 7. yüzyılda Cudi Dağı'na tırmanmak istediğini aktarmıştır. Ünlü seyyah Marco Polo, Ağrı Dağı'nın yakınlarına yapmış olduğu geziden bahsederken, Nuh'un Gemisi'nin Ağrı Dağı'nda olduğunu ifade ettiği bilinmektedir. 1647'de Adam Olearius, *The Voyagers and Travels of the Ambassador* adlı eserinde, Nuh'un Gemisi'nin Ağrı Dağı'nın zirvesinde bulunduğunu söylemektedir. 1722'de Pierre Daniel Huet *Territorial Paradise* adlı hatıra kitabında, Nuh'un Gemisi'nin Ağrı Dağı'nın zirvesinde olduğunu kaydetmektedir.⁶⁴

Gezgin De Clavijo, “Timur’un Hayatı ve Kadiz’den Semerkant’a Seyahatler” adlı eserinde bölgeden geçerken Nuh’un gemisi için: “*Timur Bey bu kaleye yürümüş, içeriye zorla girmiş ve bu kadının kocası olan kalenin efendisini öldürmüştü. Hiçbir eşkiyanın burada bir daha bulunmamasını emir etmiştir. Kedilerini savunamamaları diye kapıları söktürmüş ve yerlerine yenilerini koyulmamasını emretmiştir. Daha sonra kaleyi bu kadına vermiştir. O nedenle kalenin kapısı yoktur. Kalenin adı Iğdır’dır.*⁶⁵ *Bu kale, Nuh’un gemisinin bulunduğu yüksek dağın eteklerindedir ve bütün bu dağ sıralarında, Trabzon’dan sonra, ağaç yoktur. Kalenin sahibesi elçileri çok iyi karşılayarak ihtiyaçlarını temin etmiştir.*⁶⁶

⁶⁴ Erol, *Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisinin Edebiyatımıza Yansıması*, 48-71 ; Erişim:

<http://www.sdplatform.com/Yazilar/Kose-Yazilari/350/Nuh-Tufani-arastirmalari-ve-arkeolojisi.aspx>, Erişim Tarihi: 12.06.2019.

⁶⁵ Bugünkü Iğdır şehri sınırları içinde bulunan ve Ağrı Dağı eteklerindeki eski Iğdır şehri olarak geçen Korhan kalesidir.

⁶⁶ De Clavijo, *Timur’un Hayatı ve Kadiz’den Semerkant’a Seyahatler*, 150.

Rus yazar Aleksandr Puşkin “Erzurum Yolculuğu” seyahatnamesinde Nuh’un gemisinin burada olduğunu şu şekilde izah etmektedir:

“Ne dağı bu? diye sordum.

Ararat dediler.

Seslerin etkisi ne kadar güçlü! Var gücümle baktım bu efsanevi dağa. Yenilenme ve yaşam ümidiyle onun doruğuna yanaşan Nuh’un gemisini, biri idamın öteki barışın simgeleri olarak uçup gelen kuzgunla güvercini gördüm.”⁶⁷

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu 17 Eylül 1987 tarih ve 3657 sayılı kararı ile gemi kütlesinin “Korunması gerekli Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlığı” özelliği gösterdiğini belirttiğinden, burası doğal sit alanı ve açık hava müzesi olarak koruma altına alınmıştır.⁶⁸ (Bkz: Resim 11)

2.1.17. Balık Gölü (Gola Masîyan)

Bölgenin en yüksek lav seti göllerinden biri olup Doğubayazıt’ın 60 km. kuzeybatısında, deniz seviyesinden yüksekliği 2.250 metre, 24 kilometrekare alanda andezit ve bazalt lavlardan oluşan volkanik kütle üstünde yer alan volkan seddi bir gölüdür.⁶⁹ Tuzluca, Taşlıçay ve Doğubayazıt üçgenindeki volkanik bir arazide oluşmuştur. Bu bölgenin turistik ve mesire yerlerinden biri de Balık Gölü’dür.⁷⁰ Göle en kısa yol, Taşlıçay ve Tuzluca üzerinden çıkan yollardır. 28 kilometrelik bu yolu 60 kilometre Doğubayazıt yolu tamamlar. Yani Balıklı Gölü’ne Taşlıçay, Tuzluca ve hem de Doğubayazıt üzerinden gidilir. Alabalığı ile ünlü yüz ölçümü 34 km² ve derinliği 100 metreden fazla olan bu gölün suyu tatlıdır.

Göl yatağındaki kaynaklar ve çevreden inen ırmaklar ve pınarlarla beslenir. Güney doğusunda fazla suların balık çayı adı ile anılan gideğeni bulunur. Bu çay daha sonra Sarısu adını alır ve sınır dışında Zengimar adını alarak Aras nehrine karışır. Gölde yetişen kırmızı pullu “kızıl alabalık” lezzetinden öte, kırık, çikik gibi ortopedik tedavilerde ilaç olarak kullanılmaktadır. Göl tabii güzelliğe ve sade bir

⁶⁷ Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, 40.

⁶⁸ Demir, *Doğubayazıt’ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 229.

⁶⁹ Komisyon, *Ana Britannica Ansiklopedisi*, II,304.

⁷⁰ Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 32.

manzaraya sahiptir. Yetiştirilmesi mümkün olmasına rağmen etrafı ağaçsızdır. Kenarında yer yer saz ve kamışlıklar bulunur. Gölün ortasında küçük ve kenarın yakın büyük iki ada vardır. 4 dekar genişliğinde olan ve bir tarihi harabenin bulunduğu küçük adaya kayak ve motorlu kayıklarla gitmek mümkündür.⁷¹ Tabii bitki örtüsünü Alp tipi oluşturan çayırlar ve güzellik yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çeken gölün etrafında, 1985 yılında hizmete giren konaklama tesisleri bulunmaktadır. O tarihten sonra günümüzde de bir takım konaklama ve günlük piknik ve konaklama yerleri yapılmıştır. Doğubayazıt merkez içme suyu bu gölden sağlanmaktadır.⁷² (Bkz: Resim 12)

Mehmed Hurşîd Paşa, bölgedeki birkaç büyük gölü belirtirken en büyüğü olan Balık gölü için: “*Bayezîd civarında Balıklıgöl ve Kazlıgöl ve Akgöl ve Dibsizgöl ve Kızılgöl nâmında bir kaç göl olup bunlardan Balıklıgöl’de ve diğerlerinin ba’zısında a’lâ Alabalığı bulunur ki işbu cins balık deryâ balıklarından belki daha lezzetli bir şeydir.*”⁷³ Bu gölün yüzeyi kış soğukluklarından dolayı uzun süre kış sporlarına elverişli buzlarla kapalıdır.

2.1.18. Gölyüzü ve Saz Gölü

Büyük ve Küçük Ağrı Dağlarının güney eteklerinde küçük göller bulunur. Bu iki gölle birlikte başka küçük göllerde havzada, düzlüğün bozulmuş olduğu yerlerde vardır. Gölyüzü ile Sazgölü bunlar arasında en önemlileridir.⁷⁴ Ayrıca Ağrı dağının 4650m. yüksekliğinde ana krater Küp gölü ve aşağısında Şeyhli ve Kurtkapanı (Tahilka) gölleri vardır. Birincisinin alanı 30 km², ikincisinin alanı ise 15 km²’ dir.⁷⁵

2.1.19. Meteor Çukuru (Qula Tepî)

Tarihi ve kültürel bir zenginlik kenti olan Doğubayazıt’ın turizm açısından en önemli yerlerinden biri de Meteor Çukuru ’dur. Bu çukur Doğubayazıt’ın 35 kilometre doğusunda, İran sınırına 2 kilometre uzaklıkta, Gürbulak sınır kapısı ile

⁷¹ Karaduman, *Doğubayazıt*, 28.

⁷² Alpaslan, *Ağrı*, 26.

⁷³ Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyahatnâme-i Hudûd*, 261.

⁷⁴ Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 15; Komisyon, *Ana Britannica Ansiklopedisi*, II, 305.

⁷⁵ Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, 341.

Sarıçavuş-Gülveren (Gırberan) köyü arasında olup dünyanın en büyük çukurlarındandır.⁷⁶

İran sınırına çok yakın olan bu Meteor Çukurunun genişliği 35 metre, derinliği 60 metredir. Tarihi ve turistik değeri dünya kültür mirası içinde önemli bir yere sahip olan Meteor Çukuru, 1892⁷⁷ yılında göktaşının düşmesi sonucu meydana gelen bir çukurdur. Bu çukuru 1913 yılında düşen bir göktaşı açmıştır rivayeti de vardır.⁷⁸ Dünyada büyüklük ve derinlik açısından Alaska'daki meteor çukurdan sonra büyüklük olarak ikinci Göktaşı Çukuru olarak bilinmektedir.⁷⁹

Bölge halkı ve yakın çevrede yaşayan köylüler bu çukuru daha çok “Qula Tepi” (Meteor Çukuru) olarak adlandırmaktadırlar.⁸⁰ (Bkz: Resim 13)

2.1.20. Pirabelek (Alaca Köprü)

Doğubayazıt-İran transit karayolunun 7. km. sinin kuzeyinde yaklaşık 1.200 metre uzaklıkta Sarısu çayı (sazlık) üzerinde yer alan uzunluğu 34.00 metre, genişliği 4.33 metre, su kotundan yüksekliği 5.00 metre kot açıklığı 6.17 metre olan aynı seviyelerde iki köprüyü birbirine bağlayan ve Ağrı dağı'nın eteğindeki “Pirabelek” (Alaca Köprü)⁸¹ Bayezid Miri, Mir Muhammed Pürbela tarafından yaptırılmıştır.

İshak Paşa Sarayının yapımında kullanılan siyah taşlar gibi, Ağrı Dağı'nın eteklerindeki Ortılı (Bardakçı) köyünden getirtilen bu siyah taşlar ile Kotiz köyünden getirtilen beyaz taşlarla Alaca köprü yapılmıştır. Bu yüzden buraya Pirabelek denilmektedir.⁸² Köprü'nün yapısı geleneksel şark mimarı tarzında yapılmıştır. 1674 yılında, birinci bölüm temel atılışı yapılan sarayın inşasında çalışan ustalar tarafından bu köprü yapılmıştır. Zira İshak Paşa Sarayını yapan ustaların saraydaki taşlar üzerindeki usta işaretleri bu köprüde de mevcuttur. Köprü'nün yaklaşık 20 metre güneyinde 6.00×6.00 metre ölçülerinde kare planı bir yapı kalıntısı

⁷⁶ Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, 342.

⁷⁷ Alpaslan, *Ağrı*, 209.

⁷⁸ Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, 342.

⁷⁹ Karaduman, *Doğubayazıt*, 29.

⁸⁰ Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 32.; Karaduman, *Doğubayazıt*, 29.

⁸¹ Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, 243.

⁸² <http://www.dogubayazithalkinsesi.com/haber/52038/docdrsahabettin-ozturk-dogubayazit-tarihi-ve-turistik-pirabelek-alaca-koprusunde.html>, Erişim Tarihi: 17.09.2019.

vardır. Bu kalıntı İshak Paşa karakoludur. Karakol köprünün güvenliğini sağlamak amacıyla Osmanlı Devletinin son dönemlerinde inşa edilmiştir.⁸³

Tarihi yapımı çok eskilere dayanan Ağrı Dağı yakınlarında bulunan Alaca Köprünün tarafımızdan görülen son hali ile eski halinden manzaralar. Bkz: Resim 14, 15, 16)

Uzun yıllar boyunca bakımı yapılamayan ve yıkımla yüz yüze kalan 400 yıllık “Pirabelek” restore sonucu yeniden doğdu. Altından suların aktığı bu tarihi Alaca Köprü Karayolları 12. Bölge Müdürlüğü’nün 2012 yılındaki çalışmaları sonucu, tarihi dokusuna uygun şekilde yeniden restore edilerek yaptırıldı.⁸⁴

2.1.21. Pirahamo (Kavşak) Köprüsü

Tarihi köprülerden diğer biride ilçe merkezine 7 km. uzaklıkta Doğubayazıt- Van- Ağrı karayolu yol kavşağında Sarısu çayı üzerindeki “Pirahamo” köprüsüdür. Bu köprü Ağrı karayolu üzerinde olup köprünün sağında E-5 karayolu ve solunda köy yolları üzerinde iki yeni köprü yapılmıştır. Yapılışı tam olarak saptanamayan (1870) bu köprü Erzurum- Tebriz demir yolu üzerinde yapılmıştır. Hamo, o dönem yakın köyde oturan ve köprüyü yapan bir kişinin ismidir. Kavşak köprüsü tek gözlü küçük bir köprü olup kemeri ortadan yıkılmış, cephe kaplama taşları tamamen sökülmüş harap halde bulunmaktadır.⁸⁵

Karayolları Müdürlüğü kemeri ortadan yıkılmış ve cephe kaplama taşları sökülmüş bu tarihi köprüden numune kumlar alıp ve betonarme bir duvarla güçlendirmiştir. Müdürlük, günümüzde kullanılmayan bu köprü ile Pirabelek köprüsünü en kısa sürede turizm hizmetine konulacağını belirtmiştir.⁸⁶ (Bkz: Resim 17)

2.1.22. Doğubayazıt Ovası

Rakımı yüksek olan Doğubayazıt Ovası etrafı yüksek dağlarla çevrilidir, ovanın genel çerçevesi, dağ etekleri arasındaki geniş bir sazlık ve buradan sularını

⁸³ Akkuş, *Serhat Kenti Doğubayazıt*, <https://tarihtedogubayazit.wordpress.com>, Erişim Tarihi: 03.05.2019.

⁸⁴ <https://www.star.com.tr/politika/400-yillik-pira-belek-barisla-yeniden-dogdu-haber-805518/>, Erişim Tarihi: 12.04.2019.

⁸⁵ Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, 206.

⁸⁶ Erişim: <http://www.dogubayazithalkinesesi.com/haber/35326/dogubayazitin-tarihi-ve-turistik-meknlarindan-pira-belek-alaca-koprudevoulu-haber.html>, Erişim Tarihi: 03.05.2019.

olarak doğuda Aras'a karışan Sarısu Nehri'yle belirlenir.⁸⁷ Ovanın doğusu Ağrı, batısı Aras, güneyi, güneybatısı Tendürek, güneyi yine yüksek dağ sıralarıyla kuşatılmıştır. Sazlık, bataklık ve ıslak çayırılık görünümündeki ova, sularını batıdaki yüksek dağın üzerinde yer alan Balık Gölü'nden ve güneyde Tendürek'ten inen Gernavuk suyundan alır. Her iki su, ovaya indiğinde kuzey uçtaki Saz (Kurtkapan) Gölü'nün hemen güneyinde birleşerek Şeyhli (Gölyüzü) Gölü'nü oluşturur. Böylece, Saz ve Şeyhli gölleriyle birlikte (Büyük sazlık) ovanın neredeyse tümü geniş bir bataklık ve sazlık hâline gelir. Aslında, diğer küçük gölcükler, sazlıklar ve ıslak çayırılıklarla birlikte el değmemiş bir bataklık kompleksini oluşturmaları ve bir dereyle birbirine bağlı olmalarından dolayı, Saz ve Şeyhli gölleri tek bir alan olarak değerlendirilir.

Ovanın doğu ucunda, bu geniş sazlık alanın bittiği noktada, Şeyhli Gölü'nden çıkan Sarısu Nehri, bataklık ve sazlık bir yatak içinde Ağrı Dağı eteğini izleyerek doğuya doğru koridor şeklinde Ağrı Dağı ile güneydeki dağ sırası arasından akarak İran sınırında Aras Nehri'yle birleşir.⁸⁸

2.1.23. Sinek Yaylası

Bölgede ilkbahar aylarında hayvancılık açısından önem taşıyan birçok yayla vardır. Bunların başlıcası Aladağ, Davul (Dehol), Mirgemir-Çakmak ve Sinek yaylaları gelir.⁸⁹ Sinek yaylası bu bölgenin en geniş alana ve sınırlara sahip yaylasıdır Doğubayazıt, Taşlıca, Tuzluca ve Kağızman ilçelerinin tam ortasında yer almaktadır. Yaylanın sınırları için de onun üzerinde köy ve dışarıdan gelen konargöçerlere yılın yaz aylarında ev sahipliği yapar. Yer yer bir metreyi aşan otları, renk renk çiçekleri⁹⁰ ve her çeşit kuş cıvıltılar bahar aylarında eşsiz bir güzellik katmaktadır. Temiz havası ve serin suları farklı bir cazibedir. Kış aylarında tamamen boşalan yaylanın tarihi geçmişi var. İki kısım ayrılmış olup Sineka Celaliyan ve Sineka Ezidiyan diye nam yapmıştır. Üzerinde birçok ağıt yakılarak türkülere kaynak olmuştur. Yayla sınırları içinde birçok kale, höyük, nekropol ve kilise kalıntıları vardır. (Bkz: Resim 18)

⁸⁷ Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 15.

⁸⁸ Özfirat, *Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013)*, 210.

⁸⁹ Komisyon, *Ana Britannica Ansiklopedisi*, II, 201.

⁹⁰ Alparslan, *Ağrı*, 216; Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 13.

2.2. Cami, Medrese, Türbe, Mezarlık ve Kiliseler

Doğubayazıt bölgesi uzun yıllar çeşitli medeniyetlere ev sahipliği ve insanlığa hizmet yapmıştır. Özellikle İslam'ın bölgeye gelmesinden sonra eğitim-öğretime daha da önem vermiştir. İlmî, sosyal, ailevi, kültürel ve ticari işlerin çoğu dönemin insanlarını eğitmek için kullanılan mekânlar olarak camii, medrese, takke ve zaviyeler olmuştur. Bu mekânlardan önemli olanları camii ve medreseler ve de İslam öncesi kiliselerden bazıları günümüze kadar varlığını korumuştur. Ayrıca defin mekânları eski mezarlıklar ve türbeler de Doğubayazıt ve bölgenin tarihini günümüze aktarmakta önemli göstergelerdendir.

İslam'ın bölgeye gelişinden itibaren ta I. Dünya savaşına kadar bölgede pek çok Kürt medresesi vardı. Bahçesaray (Müks)'te Mir Hasen-i Veli Medresesi, Van'da Şikal Medresesi, Siirt'te Mele Halil Sêrtî Medresesi, Hizan'da Seyda Medresesi, Doğubayazıt'ta Çolamerik Medresesi en meşhur medreselerdir. Ayrıca Bitlis, Norşin, Muş, Oxin, Tillo, Musul, Zaho, Süleymaniye, Silvan ve Erüh'ta çeşitli âlimlerin medreseleri vardı.⁹¹

Özellikle bölgede medreselerin ve medrese ulemasının büyük bir değeri vardır. Konumuzla ilgili bazı medrese ve camilere araştırma içinde yer verildi.

2.2.1. Eski Bayezid Camii (Şafii Camii, Cami-î Gevher-i Digarî)

Şafii Camii, Eski Bayezid veya Cami-î Gevher-i Digarî olarak adlandırılan bu camii Eski Bayezid şehrinde Urartulardan kalma kalenin bulunduğu kayalığın hemen dibinde yer almaktadır. Belediye sınırları içinde merkezi kubbeli ve tek minareli olan caminin yer aldığı yamaç düzeltilip duvar örülerek düz bir teras oluşturulmuş ve bu alan üzerine camii inşa edilmiştir. Kesme taştan yapılan camii, 15-20 x 15-20 m boyutlarında kare planlı ve tek kubbelidir.⁹²

Camii Gevher-i Digar, Bayezid Kalesi dibinde yer alan bu cami iç kalenin güney eteğindeki yamaçta yer almaktadır. Bayezid şehrinin muhtemelen en eski camisi olan en eski adı “Camii Gevher-i Digar”,⁹³ “Eski Cami” veya “Sultan I. Selim

⁹¹Faruk Arslan, *Kürt Diyarının Bilinmeyen Saklı Tarihi Bilâd-ı Ekrâd*, Toronto-Kanada, 2011, 54; <http://www.haberdiyarbakir.com/kurd-medreseleri-2698>, Erişim Tarihi: 12.04.2018.

⁹² Ahmet Ali Bayhan, “Eski Bayezid Camii”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul, 2004, 281; Demir, *Doğubayazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 230.

⁹³ Alparslan, *Ağrı*, 192; Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 18.

Camii” adları ile zikredilen Eski Bayezid Cami, Bayezid Kalesinin bünyesinde yer almaktadır. Caminin, kimin tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir.⁹⁴

Doğubayazıt kalesinin güneyinde yapılan bu camiyi, Yavuz Sultan Selim’in yaptırdığı söylenmektedir. Ancak sultan I.Selim’in Çaldıran seferi mezilnamelerinde padişahın Bayezid’e girmeden Ağrı Dağı karşısında Karapungar yanındaki Karaköy de konakladığı ve halkın gelip itaat ettiği anlatılmaktadır. Öte yandan Çaldıran seferi gibi önemli bir sefer sırasında bir gecede alelacele caminin yapılmış olması pek mümkün görülmemektedir.⁹⁵ Ancak başka kaynaklarda bazı tarihçilere göre 1401 yılında Yıldırım Bayezid tarafından kale onarılmış.⁹⁶ Kalenin dibinde ise Şafii Camii olarak yer alan caminin de o tarihlerde padişah tarafından onartılması mümkün olabilir. Buda tarihi olarak Yavuz Sultan Selim dönemine denk düşmemektedir. Çünkü iki padişah arasında bir asırdan fazla zaman vardır. Caminin taç kapısı üzerinde yer alan ve sonradan kazıldığı tahmin edilen Farsça bir kitabede bu ifadeler mevcuttur: “*Hatifi andan ki mara, na geha der samia Tarih-i Camii esselat’ül camia*” Türkçe anlamı: “*Hatifi kulağıma ansızın bir ses geldi ki caminin tarihi söylendi*” Şiirin ifade edildiği eserlerde ebcet hesabı ile H.1096 (M.1687) tarihinin düşürüldüğü yazılmaktadır. Günümüze ulaşmayan bu kitabe muhtemelen sonradan tahrip edilmiştir. Caminin taç kapı kavsara kemeri içinde muhtemelen bahsedilen kitabenin bulunduğu yere sonradan boş bir menner levha yerleştirilmiştir. Bu kitabeden ebcet hesabı ile 1687 yılında onarıldığı anlaşılmaktadır. Kare planlı caminin üzeri 11,50 m. çapında bir kubbe ile örtülmüştür. Yöresel, farklı renkli taşların kullanıldığı cami içerisinde herhangi bir süsleme elemanı bulunmamaktadır. Orijinalinde beş bölümlü bir son cemaat yerinin bulunduğu duvarlar üzerindeki izlerden anlaşılmaktadır.⁹⁷ (Bkz: Resim 19)

Ancak Mehmed Hurşid Paşa, Doğubayazıt camileri ve ahalisinden bahs ederken bu caminin banisinden ve yapılış zamanındanbu şekilde bahsetmemektedir: “*Kal’anın dış kapusunun yanında bir câmi’-i şerif olmağla*

⁹⁴ Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, 22; Alpaslan, *Ağrı*, 192; Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, 52;

⁹⁵ Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, 50-51.

⁹⁶ Erişim: <http://www.dogubayazit.bel.tr/dbazit=Diger-Turistik-Yerler>= Erişim Tarihi: 15.07.2019.

⁹⁷ Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, 51;

Erişim: <https://www.kenthaber.com/dogu-anadolu/agri/dogubeyazit/Rehber/cami-ve-mescitler/beyazit-eski-cami>, Erişim Tarihi: 12.04.2018.

*mezbûr suyun bir mikdârı cami-i mezkûra gelmek üzere yollar yapılmış ise de gördüğümüz vakitte hâlî ve câmi-i mezbûr dahî kasaba mahâllâtından cüz'î uzak olarak cemâ'atı olmadığından sular münkatı' bulunmuş idi. Kasaba-i mezbûre sâkinleri Kürdiyyü'l asıl iki yüz hâne mikdârı Şâfi'îyyü'l-mezheb ehl-i İslam ve iki yüz elli hâne Ermeni milletinden ibaretdir. Ehl-i İslam'ın ekserîsi istîla senelerinden sonra gelüb tavattun etmiş aşayir olup kadîm yerlûsünden az kimse kalmıştır.*⁹⁸

Kalenin dibindeki günümüzde “Şafii Camii” adı ile bilinen bu eski camii kubbesinin çökme tehlikesi ile karşı karşıya olmasından dolayı, camii uzun zaman ziyaret ve ibadete kapalı tutulmuştur. Ancak günümüzde bu camii tamir edilerek haftanın belli gün ve saatlerinde ibadet ve ziyarete açık tutulmaktadır.

2.2.2. İshak Paşa Sarayı Camii

İshak Paşa Sarayı Cami, Sarayın harem ile selamlık daireleri arasında yer almaktadır. Camiye selamlık kapısından girilir. Minaresi muhteşem bir sanat abidesidir. Minareye içten 92 basamakla çıkılmaktadır.⁹⁹ Sarayın girişine göre sağ tarafta bulunan cami bu kare planlıdır. Caminin kuzey bölümünde son cemaat yeri, kuzeybatı köşesinde de minare yer almaktadır. Kible duvarının sağında yer alan pencerenin içindeki bir kapıdan minbere çıkılır.¹⁰⁰

Doğubayazıt'ta bulunan ve şehrin tüm tarihi güzelliğini içinde saklayan ve yüz yıl önce ibadete kapatılan bu saray camisi, aradan geçen bir asırdan sonra tekrar tekrar ibadete açıldı.

2.2.3. İshak Paşa Sarayı Mezarlığı Mescidi

Bu mescidin yapılış tarihi İshak Paşa Sarayının yapım tarihi ile örtüşmekle birlikte, taç kapı üzerindeki kitabede tahrip olduğundan hangi mir tarafından yapıldığı tam bilinmemektedir. Ancak mezarlıktaki bulunan en eski mezar tarihi 1728-1729 tarihlidir. Mezarlığın kuruluşu mescitle birlikte uyum gösterdiğinden, mescidin bu yıllarda bulunduğu düşünülebilir.¹⁰¹ Mescidin mimarı yapısı, üstü İshak Paşa sarayının camisi benzeri kubbesi şeklindedir. İç dekorasyonu yine İshak Paşa

⁹⁸ Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyahatnâme-i Hudûd*, 260.

⁹⁹ Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 24.

¹⁰⁰ Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, 82-83.

¹⁰¹ Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, 62.

Sarayı cami mimarisinden esinlenmiştir. Süreç içerisinde mescit yıkılmaya yüz tutmuştu.¹⁰²

Sarayının güney doğusunda bulunan, tarihi değeri olan İshak Paşa Mezarlık Mescidi, 2014 yılı Ağustos ayın da yeniden restorasyon işlemi başlatılmış ve orijinal haline uygun olarak onarılmıştır. Bu mezarlık mescidi 200 yıl sonra kılınan Cuma namazı ile ibadete açılmıştır. Daha önceleri harap olan bu mescitte tadilattan sonra beş vakit namaz kılınmaktadır.¹⁰³ (Bkz: Resim 20)

2.2.4. Toprakkale Camii

Dönemin Bayezid beyliğine bağlı olan, Eleşkirt şehir merkezine 14 km. uzaklıktaki Urartular zamanında yapılan antik Toprakkale kentindeki “Toprakkale Camii” aynı adı taşıyan Toprakkale köyünün kuzeybatısında Urartu dönemine ait höyüğün eteklerinde bulunmaktadır.1688 tarihinde Bayezid mirlerinden Abdi oğlu Mirza tarafından yapıldığı, caminin giriş kapısı üzerindeki kartuşlar içine yazılmış dört satırlı Arapça kitabeden anlaşılmaktadır.¹⁰⁴ Gültekin: “Pürbela'nun yerine geçen oğlu II. Abdi Paşa'dır. Abdi Paşa'nın hükümdarlığı döneminde oğlu Mirza Bey sancağın Bazîd'ten sonraki ikinci önemli birimi olan Elaşgird'te yöneticilik yapıyordu. Mirza Bey'in Elaşgird/Toprakkale'de 1687/88 yılında yaptırdığı, bu gün halen medrese olarak kullanılan binanın girişindeki bir taşın üzerinde yazılı beyitte de ismi Mîrza bin Abdî olarak geçmektedir:

“Kad bâna Mîrza bîn Abdî lil akîfîn

Hazael-firdews ve rahmeten lil a'lemîn

Cae tarixiha men bedee lil abidîn

Lehuma fedxulûha biselamin amînin”¹⁰⁵

Anlamı: Abdi oğlu Mirza ibadet edenler için yaptırdı. Bu Firdevs ve âlemlere rahmetidir. Onun tarihini ibadet edenlere söyledi. Onlara, oraya selametle, güven içinde girin.

¹⁰²Erişim:<http://www.dogubayazithalkinsesi.com/haber/38489/dogubayazit-ishakpasa-saray-mezarlik-mescidi-acildi.html>, Erişim Tarihi: 15.04.2018.

¹⁰³Erişim:<http://www.agri.gov.tr/ishakpasa-sarayi-mescidi-ibadete-acildi>, Erişim Tarihi: 15.04.2018.

¹⁰⁴Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, 64.

¹⁰⁵Gültekin, *Ehmedé Xanî ve Öncesi*, 21; Alpaslan, *Ağrı*, Ankara, 1982; 198; Varlı, *Dîwan ü Jînewarî ya Ahmedé Xanî*, 187.

Cami kare planlı ve tek kubbeli bir plana sahiptir. Cami arsasında bulunan mezarlıkta birçok eski mezar bulunmaktadır. Oldukça kaliteli ve düzgün bir işçiliğe sahip olan mezarların, birçok mezar taşları kırılmıştır. Bu taşlar üzerinde yapılacak ayrıntılı bilimsel çalışma, bölge tarihine ışık tutacaktır.¹⁰⁶

2.2.5. Kızıldize (Dizator) Köyü Camii

Bu tarihi camii günümüzde Van- Çaldıran karayolu yol ayrımındaki Ortadirek köyündedir. Yapılış tarihi 1850 ve ibadete açılışı 1853 olan bu camii orijinalliyini hala korumaktadır. 40 yıl önce vefat eden 120 yaşlarındaki Lezgin Yardımcı isimli köy sakini bu caminin yapılışını, çocukluğunda camii yapılırken temelleri üzerinden koşardık diye köy sakinlerine anlatmıştır. Bu camii 200metrekare kullanım alanı ve toplam 400 m. bağçe ve arsaya sahiptir. 200 kişi kapasiteli bu caminin yapılış tarihinin beratını il müftülüğü camii berat namesinde tasdik etmiştir.¹⁰⁷

Cami kare şeklinde olup 200 kişilik kullanım kapasitesindedir. Orijinaliyini koruyan bu camii de tavanda kullanılan kızılçam sütunlar ve direkler Sarıkamış tarafından getirilmiştir. Taşları Tendürek volkanik taşlar olup birkaç yeni bölüm eski camiye ilave edilmiştir.¹⁰⁸

2.2.6. Sinaniye Medresesi

Serhad beylikleri döneminde bölgede Bayezid, Hoşab, Zernak gibi yerlerde birçok medrese kurulmuştur. Bu bölgede hanedanlık sahibi beylikler Bazîd, Mahmudî ve Dumbuli beylikleridir. Bayezid ve Van çevresine Mahmudi, Celalî ve Heyderi beylikleri hüküm sürmüşlerdir.¹⁰⁹ Bu beylikler bu bölgede hem medreseler açmışlardır hem de Ahmed-i Hanî, Mela Mehmûdê Bayezidî û Halife Yusuf Bazîdî gibi âlimlerin yetişmesine sebep olmuşlardır.¹¹⁰

Serhad bölgesi medreselerinin merkezi Bayezid idi. Bayezid'te Sinaniye adında tam teşekküllü bir medrese eğitim- öğretim yapmakta idi. Bunun gibi Hoşab İlmiyye Medresesi çok ünlü idi. Mahmudiyen Sarayında ve Büyük Saray da Zerina

¹⁰⁶ Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 29.

¹⁰⁷ Bu bilgiler tarafımızdan köy sakinleri ve yaşlılardan derlenmiştir. Erişim Tarihi:10.07.2019.

¹⁰⁸ Bu bilgiler köy muhtarı ve ihtiyar heyetinden elde edilmiştir. Erişim Tarihi: 10.07.2019.

¹⁰⁹ Nevzat Eminoğlu, *Hizan Beyliğine Genel Bir Bakış: İlim ve Edebiyat*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Artuklu ÜniversitesiYaşayan Diller Enstitüsü, Mardin, 2016, 10.

¹¹⁰ Qanatê Kurdo, *Tarîxa Edebiyata Kurd*, 2.

Medreseleri (1640) yıllarında bilimin hizmetini yapmakta idiler. Bununla beraber o zaman Ahlat'ta da büyük medreseler eğitim hizmetini yapmakta idiler.¹¹¹

2.2.7. Ahmed-i Hanî Medresesi (Gewhernigar) ve Türbesi

Bu medrese ve türbe günümüzde eski Bayezid şehrinde, Urartu kalesi ile İshak Paşa Sarayı arasında bölgeye hâkim bir noktada eski yeri üzerinde ve çevresinde mezarlık olduğu halde bulunuyor. Medrese ile ilgili çok bilgi olmasa da günümüzde yeniden camii şeklinde yapılmış bir şekilde durmaktadır. Bazı kaynaklarda “Gewhernigar Medresesi”, “Gulgûnil İlim Medresesi” ve “Çölemerik Medresesi”¹¹² olarak birkaç farklı isim geçmektedir. Bu konu da araştırmalarımızda henüz somut bir netice elde edemedik. Fakat Ahmed-i Hanî'nin annesinin adı Gülnigar olması hasebi ile medresesine bu isimleri vermesi ihtimalden uzak değildir. Bölge çocukları için anadillerinde birçok ders kitabı da yazan Ahmed-i Hanî, bu medresede bir eğitimci olarak dil, edebiyat, mantık, ilahiyat, astronomi, ahlak gibi birçok bilim dalında ders vermiştir.

Ahmed-i Hanî, Bayezid'te önceden adına yaptırdığı bir camide metfundur ve aynı zamanda orada bir medrese kurmuştur. Bu medresenin girişinin üstünde duran bir kesme taş üzerindeki beyitten buranın 1686 yılında yaptırılmış olduğu açıkça bellidir.¹¹³ Medreseler, o dönemlerde dil, edebiyat, din, felsefe, matematik, kimya, tıp, astronomi, coğrafya gibi dallarda eğitim veren ve bilimin gelişmesine önemli katkıda bulunan kurumlardı. Birçok ders kitapları da yazan Hanî, burada bir öğretmen olarak farklı bilimlerde dersler vermiştir. Hanî medresesi de bir bilim yuvası ve Kürd düşün dünyasında bir ekoldür, etkileri kısa sürede bölgenin tüme yayılmıştır. Hatta bir göstergesi olarak Mem û Zîn gibi eserleri bundan yüzyıllar öncesinde Kürdçe'nin Mukrî ve Goranî lehçelerine de çevrilmişti.¹¹⁴

Ahmed-i Hanî'nin 1707 yılında Doğubayazıt'ta vefat ettiği ve türbesinin burada olduğu bilinmektedir.1856-57 yıllarında iki defa Erzurum ve Bayezid

¹¹¹ Şakir Epözdemir, *Medrese-yên Kurdistanê*, Nubihar Yayınları, İstanbul, 2015, 89-90.

¹¹² **Çölemerik (Çolemêrg):** Bugünkü Hakkâri ilinin eski adı Çolemêrg'dir. Kürtçe bir isim olan Çolemêrg “Çöl Çimenliği” ya da “Çimenli Çöl” anlamlarına gelir. Türkçe telaffuzu Çölemerik'tir. Kamusu'l-Alam'da : “Van ilinin Hakkâri Sancağında ve Zab Nehri'nin sağ kıyısında bir kasaba olup adı geçen sancağın merkezidir. Yüksek bir kayanın altındadır ve kayanın üzerinde bir kalesi vardır.” (Bkz: Şemseddin Sami, *Kamûsü'l Alam*, III, 1852.)

¹¹³ Gültekin, 19. yy. *Batılı Kaynaklarda Ehmedê Xanî*, 36.

¹¹⁴ Gültekin, *Ehmedê Xanî ve Öncesi*, 19.

bölgesine giden, Eleşkirt'ten Mako'ya kadar oralarda yaşayan aşiretler hakkında araştırma yapan Alman oryantalist ve diplomat Otto Blau, Eleşkirt'e bağlı Mizurî köyünde karşılaştığı Mela Mehmed ismindeki bilginin kendisine Ahmed-i Hanî, eserleri ve türbesi hakkında verdiği bilgileri araştırmasında bu şekilde zikretmektedir: *“Çok bilgili bir insan olan Muzuri köyünün imamı Mela Mehmed bana, Bayezid'te yaşamış bir âlim olduğunu söylediği Ahmed Efendi Xanî'nin Kürd dilinde çok sayıda kitap, Kuran'ın yorumu ve Kürd gençlerinin eğitimine yönelik ders kitapları yazmış olduğunu, bunlardan biri olan Nûbar'ın Arapça, Türkçe ve Kürdçe metinlerden oluştuğunu anlattı. Mela Mehmed, Xanî, benim babamın yaşadığı dönemde Bayezid'te vefat etti, ama ölüm tarihi mezar taşında yazılıdır ki oradaki bilgi benim bildiğimden daha doğrudur' dedi.”*¹¹⁵

Molla Mahmûd'un sekiz Kürd şairi hakkında Alexander Jaba'ya verdiği özet bilgiler çerçevesinde Ahmed-i Hanî'nin Bayezid'te kendi adına bir cami yaptırdığını ve vefatından sonra da oraya gömüldüğünü söylemektedir.

Hakkında çok bilgiye ulaşamasak da ancak kimi kaynaklarda Doğubayazıt'ta Çölemerik Medresesi adında bir medresenin varlığından bahs ediliyor. Doğubayazıt'ta Çölemerik Medresesi en meşhur medreselerdendir.¹¹⁶ Ancak burada söz konusu olan medresenin kim tarafından, ne zaman ve yer olarak da tam nerede yapıldığını henüz tam aydınlatamadık. Ancak Çölemerik isminden hareketle Ahmed-i Hanî'nin medresesinin adı da olabilir. Çünkü Ahmed-i Hanî ailesi Hakkâri bölgesinin merkez ilçesi olan Çölemerik taraflarından Bazîd bölgesine göç etmişti. Bundan dolayı bu ismi medresesine vermiş olabilir. (Bkz: Resim 21)

Mem Ararat (Mehmet Gültekin), araştırmasında Ahmed-i Hanî Medresesi ve daha sonra bahçesine yapılacak türbe için bu tespitlerde bulunuyor: *“1990 yılına kadar eski halini defalarca gördüğüm ve resimlerini de çektiğim medresesinin eski binası, bir giriş bölümünden ve her biri aynı büyüklükte olan üç odadan oluşuyordu. Odaların duvarlarında inşasında duvar içine yapılmış kitaplık gözeleri bulunuyordu. Binanın ve iki odanın girişlerindeki her biri tek parça taştan oluşan her üç girişin üzerinde birer beyit yazılıydı. Beyitlerin ikisi Kürdçe, biri de Arapça'dır. Bunları*

¹¹⁵ Gültekin, 19. yy. *Batılı Kaynaklarda Ehmedê Xanî*, 28-29.

¹¹⁶ Arslan, *Ağrı*, 54.

Türbe'nin görevlisi Melaya okuttum ve 1983 yılında yayınladım."¹¹⁷ Ayrıca bina girişindeki beyitten hareketle yörede ünlü bir âlim olan Molla Musa Celalî'nin görevlendirdiği bir mela, buranın inşaa tarihini ebced hesabına göre miladi 1705 olarak belirlemiştir.¹¹⁸

1991 yılında dönemin Doğubayazıt Belediye Başkanı Mahmut Kotan önderliğinde Belediye ekibi ve bölge halkının maddi ve manevi dayanışması ile Ahmed-i Hanî türbe ve eski medresesinin üzerine kurulan camii yeniden inşa edilmiştir. Üzerlerinde beyitler bulunan taştan kirişler de yeni yapının duvarlarına entegre edilmek suretiyle korunmuştur. Eski Bayezid şehrinde bulunan Ahmed-i Hanî Camii ve türbesi eskiden de olduğu gibi bugün de halkın ziyaret mekânıdır ve yılda binlerce yerli ve yabancı insanın ziyaretini kabul etmektedir.¹¹⁹

2.2.8. Şeyh Muhammed Celalî Medresesi

Şeyh Muhammed Celalî Medresesi yeri hakkında net bir bilgi göremiyoruz yerel kaynaklar bu medresenin eski Bayezid içinde olduğunu rivayet etmektedir. Ancak son zamanlarda Doğubayazıt kaymakamlığının girişimi ile Burnêreş (Karaburun)¹²⁰ köyünde bir medresenin yapıldığını ve ismin Şeyh Muhammed Celalî medresesi¹²¹ koyduğu görülmektedir. Ailesinden edinilen bilgilere göre Şeyh bu köyde ve başka köylerde sadece müderrislik ve mollalık yapmıştır. Formal eğitim-öğretim yaptığı medresesinin yeri Eski Bayezid şehri içinde olduğu söylenmektedir.

Molla Muhammed Celalî, yedi-sekiz yıl Bazîdaxa (Çaldıran) da mollalık yapmıştır ve birçok köyde öğrenci okutmuştur. Sonraları doğum yeri yukarı Bayezid şehrine gelmiştir. Burada da halk arasında sekiz on yıl mollalık yapmış ve öğrenci okutmuştur. Medresesi Behlul Paşa Kalesi yolu üzerinde şimdi yerinde sebze ve meyve bahçeleri bulunan yerde olduğu söylenmektedir. Anlatılanlara göre 100 üzerinde öğrenci okutmuştur bunların bir kısmı da Bayezid'in dışarıdan medresesine

¹¹⁷ Mem Ararat (Mehmet Gültekin), "Biranînek Liser Gora Ehmedê Xanî", *Roja Nû Dergisi*, 3, Stockholm, 1983, 20-21.

¹¹⁸ Durre, *Şerha Dîwana Ehmedê Xanî*, 11; Gültekin, *Ehmedê Xanî ve Öncesi*, 13.

¹¹⁹ Karaduman, *Doğubayazıt*, 31-33.

¹²⁰ Kadri Yıldırım bu köyü eserinde Karga Konmaz olarak belirtmiştir. (Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 1, 241)

¹²¹ Ahmet Öner, "Bediüzzaman'ın Eğitim Modeli: Horhor Örneği", *Bediüzzaman Said Nursi ve Risale-i Nurda İnsan Tekemmülü Sempozyumu*, Bitlis, 2016, 193-197; Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 1, 241.

gelmiş ve yatılı olarak kalmışlardır. Yukarı Bayezid’te ders verdiği zaman “Halife Yusuf, Halife Muhyeddîn, Hacî Mihemedê Berekat, Said Nursî” gibi bu ünlü âlimlerde Şeyh Muhammed Celalî’den ders öğrenmiş ve icazet almışlar.”¹²²

Medresenin ününü artıran bir sebepte Said Nursi gibi bir âlim on dört yaşlarında bütün bölge medreselerini dolaşarak elde ettiği bilgileri bir kış mevsiminde hem de üç ay gibi kısa bir sürede yüz kitabın hepsini tek tek hocasının ağzından ders alarak değil, belki her bir kitaptan bir veya iki ders, en çok on ders aldıktan sonra, o kitabı bırakıp ikinci bir kitaba geçmek suretiyle bu medresede tamamlayarak icazetini bizzat bu hocasından almasıdır.¹²³

Kaynaklardan elde edilen bu bilgilere göre Şeyh’in kendisi ve medresesinin ne kadar ünlü ve önemli olduğunu öğreniyoruz ki Said Nursi gibi bütün medreseleri gezerek ders gören zeki bir alim ancak icazetini Bayezid’taki Şeyh Muhammed Celalî medresesinden üç ayda bir kış dönemi¹²⁴ almıştır. Bu medresede Şeyh ile Said Nursi arasında bazı diyaloglar geçmiştir.

Said Nursi’nin İcazetnamesini aldığı Şeyh Muhammed Celalî Medresesi vakası kaynaklarda bu şekilde geçmektedir: “Doğubayezid’de bulunduğu günlerde Cem’ul Cevami’, Şerh-ül Mevakıf, İbn-ül Hacer gibi kitaplardan her birisinin 220 sahifesini 24 saat zarfında kendi kendine anlamak ve bilmek şartıyla mütalâa ederdi. “Cemu’l Cevami” Ülema-i Şafiiyeden İbn-i Sebki’nin fıkıh usulu kaidelerini anlatan bir eserdir. “Şerh-ül Mevakıf” ilm-i kelim ve akaide dair olup, Seyyid şerif-i Cürcani’nin eseridir. “İbn-ül Hacer” yalnız müellif ismiyle anılan bu kitap da usul-i fıkıha aittir. Said Nursi, Molla Said-i Meşhur lakabını burada almıştır. Hocasından bir “İcazetname-i İlmiye” olarak ayrılır.”¹²⁵

2.2.9. Molla Musa Celalî Medresesi

Bu medrese Molla Musa Celalî tarafında bu günkü Doğubayazıt şehir merkezindeki Koçkiran mahallesinde kurulmuştur. Medrese 1960 yılından beri

¹²² Demirhan, *Jiyana Mela Mihemedede Celali*, 210; Abdulkadir Badıllı, *Mufassal Tarihçe-i Hayat*, Timaş Yay., İstanbul, 1998, 91-95; Bediüzzaman Said Nursî, *Tarihçe-i Hayat*, Söz Basım Yay., İstanbul, 2006, 50-52. v.d.

¹²³ Badıllı, *Mufassal Tarihçe-i Hayat*, 91; Öner, *Bediüzzaman’ın Eğitim Modeli: Horhor Örneği*, 193-197.

¹²⁴ Badıllı, *Mufassal Tarihçe-i Hayat*, 91; Ahmet Akgündüz, *Bediüzzaman Said Nursi’nin İlmî Şahsiyeti ve İcazetnâmeleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2013, 42.

¹²⁵ Nursî, *Tarihçe-i Hayat*, 50-52; Badıllı, *Mufassal Tarihçe-i Hayat*, 91-95.

medrese geleneği üzerine talebe yetiştirse de yeni metotlarla resmi Kur'an Kursu şeklinde varlığını devam ettirmektedir. Zaman zaman talebe sayısı 80-90' ları bulmaktadır. Bu talebeler çoğunlukla gündüz resmi okullarda okuyanlar olup büyük bir kısmı bölge dışından gelerek yatılı kalmakta olanlardır. Ancak bu talebeler hafta içi akşamları ve hafta sonları tam gün eski medrese kitaplarını yeni teknolojik yöntemlerle modern eğitim şeklini görmektedirler.¹²⁶ Medresesinin kütüphanesinde 10.000 kadar kaynak eser bulunmaktadır. Medresesinin geniş bir konferans salonu da bulunmaktadır. Zemin katında 1000 kişilik kapasiteye sahip büyük bir camisi de vardır. Resmi ismi Ahmet Yesevi Camisi olarak geçse de Molla Musa Medresesi veya Camisi olarak isimlendirilmektedir. Ahmed-i Hânî, İsmail Bayezidî, Molla Mahmud Bayezidî, Molla Muhammed Celali ve Halife Yusuf gibi Doğubayazıt'ta hizmet veren müderrislerin medot ve geleneğinden gelen ve kendine has metod uygulayan Molla Musa Celali'nin medresesi halk tarafından sevilme ve değer verilmektedir.¹²⁷

Günümüzde resim ismi her ne kadar "Ahmet Yesevi Kur'an Kursu" olsa da halk arasında Ahmed-i Hanî metod ve geleneğinden gelen bu medreseye "Mela Musa Celali Medresesi" ismini kendisine daha yakın hissetmektedir.¹²⁸

2.2.10. İshak Paşa Saray Türbesi

Sarayın giriş kapısına göre sağ tarafta saray camisi ve önünde bir türbe bulunmaktadır. Sarayın ikinci avlusundaki türbe, kesme taştan yapılmıştır. Bu türbe Caminin kible duvarı dışına kurulmuştur ve İshak Paşanın anne ve babasına ait olduğu sanılmaktadır. Ancak bu türbenin kime ait olduğu belirsizlik taşısa da, sarayın giriş kapısı üzerindeki kitabede sarayın yapılışı ebcet hesabı ile 1799- 1800 tarihine denk gelmektedir. Buradan yola çıkılarak sarayın banisi II. İshak Paşanın ölüm tarihi ile aynı döneme gelmesinden bu türbe II. İshak Paşaya mal edilmektedir.¹²⁹Türbenin en ilginç yanı, mezar odası girişi sağlayan sahanın üstündeki kümbettir. Kaidesi

¹²⁶ Bu bilgiler Doğubayazıt'taki Molla Musa'nın oğlu M.Sena Geçit 'ten alınmıştır. Görüşme Tarihi:12. 08.2019.

¹²⁷ Mehmet Seyid Gecit, "Medrese Eğitiminde Yeni Bir Teklif: Molla Musa el-Celali Örneği", *Ağrı Akademik Makaleleri-I*, Hiper yayın, İstanbul, 2019, 102-103; Mehmet Salih Gecit, "Molla Musa Celali ve Kürtçe Mevlit Üzerindeki Şerh Çalışması", *Ağrı Akademik Makaleleri-I*, Hiper yayın, İstanbul, 2019, 131-132.

¹²⁸ Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 241-242.

¹²⁹ Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, 242.

siyah taştan olup, diğer kısımları krem rengi kalker taşıdandır. Cephe borak sitilindedir. Süslü kitabelerin yanı sıra oyuk içlerinde vazolardan çıkan çiçekli dallar zengin ve gösterişli bir görünüm vermektedir. Dik bir merdivenle türbenin mezar odasına inilmektedir.¹³⁰

2.2.11. Halife Yusuf Bazîdî Türbesi

Seslitaş köyündeki Halife Yusuf Türbesi, Ağrı Doğubayazıt karayolunun 25. km.'sinde olup anayola 1 km. uzaklıktadır. Bu türbe ve aynı adla anılan caminin yanında olup bölge halkının ziyaretine açıktır. Türbe günümüzde kümbet şeklinde olup yöresel kesme taştan imal edilmiştir. Günün her saatinde türbe değişik dilekler ve hayır duası için yerli ve yabancıların ziyaret mekânıdır. (Bkz: Resim 22)

2.2.12. Kalko Şeyh Mustafa Türbesi

Kalko Şeyh Mustafa'nın türbesi Ağrı İli Doğubayazıt İlçesinin Seslitaş (Çalixa) Köyündedir. Türbe köye 1km. kala yol kenarındadır. Kalko yaşadığında Seslitaş Köyü'nün ve bölgenin manevi lideri konumunda idi. Dini konularda âlim, filozof bir kişi olarak tanınmaktadır. Türbe günümüzde kümbet şeklindedir. Yöresel kesme taştan imal edilmiştir. Değişik dilekler ve hayır duası için ziyaret edilmektedir.¹³¹ (Bkz: Resim 23)

2.2.13. Kiliseler ve İnanışlar

Doğubayazıt ve çevresi çok eski yerleşim yeri olmaları ve Hz. Nuh gemisinin Ağrı dağına inmesi inancı ile bağlantılı olarak anlıyoruz ki birçok uygarlık buraları mesken edinmiştir. Haliyle inançlarda bölgeye kalıntılar ve söylentiler bırakmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Meryemana Kilisesi

Doğubayazıt şehrinin güneydoğusunda bulunan merkez köyü Sağdıç (Meryemana) sınırları içinde bulunan bu kilise Meryemana adı ile bilinmektedir.

Çeşitli etnik kökenden insanların yaşadığı Doğubayazıt'ta bir köye adını veren Meryemana kilisesi bulunmaktadır. Meryemana harabesi, Sağdıç köyü yüksek

¹³⁰ Bulut, *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, 25.

¹³¹ Erişim: https://www.academia.edu/Ziyaret_Yerleri_Makamlar_ve_Yatırlar, Erişim Tarihi: 21.04.2018.

yamacında kırmızı kerpiç topraktan kilise tarzı bir yapıdır, avlusu ve etrafında kesik ağaç kökleri vardır. Buradan yola çıkarak eskiden ağaçlık bir yer olduğu anlaşılıyor.¹³²

Keşişin Bahçesi

Doğubayazıt'ın inanç biçimi ve edebiyatına renk katan birçok kültürel değer vardır. Başlıcaları Ahmed-i Hanî Müzesi, Efsaneler ve Keşişin Bahçesidir. Şehirde bulunan Keşiş'in Bahçesi ise Sarıgül Mahallesi ile eski Doğubayazıt yerleşmesinin arasında kalan bir yerde adeta vaha görünümünde büyük yemyeşil bir bahçedir. 16. yüzyılda kurulduğu düşünülen Keşiş'in Bahçesi; günümüzde varlığını koruyarak, açık hava kafeteryası olarak kent halkına aynı zamanda kente gelen yerli ve yabancı turistlere hizmet vermektedir. Kerem ile Aslı'nın hikâyesinin bu bahçede geçtiği söylenir. Kerem, Ağrı Dağını aşarak buraya gelir ve aslı ile burada buluşur.¹³³

Keşişin Bahçesinde geçen bu hikâyede birbirleriyle evlenemeyen farklı inanışlardaki iki gencin aşkının edebi yorumunu Kemal Erol makalesinde şu şekilde anlatmaktadır. Eski Doğubayazıt'ta geçen hikâye şöyledir: *“Aslı'nın peşinde diyar diyar gezen Kerem, onun izini Ağrı Dağı'nın yanı başında kurulu yerleşim birimi olan Bayezit'ta bulur. Keşiş'in bağında bulunduğu Aslı'nın üzerinde sihirli bir entari vardır. Kerem, türkü söyledikçe entarinin düğmelerinden biri açılırken diğeri kapanmaktadır. Aynı durum sabaha kadar devam eder. Sonunda Kerem öyle bir ah çeker ki, ağzından çıkan alevle tutuşup yanar. Kerem'den geriye kalan külün başında günlerce bekleyen Aslı, külü saçı ile süpürürken kendisi de tutuşup yanar. İki sevgilinin külleri orada birbirine karışır.”*¹³⁴

Çokça el değiştiren bu meyve bahçesi günümüzde Mustafa Öner adlı kişi tarafından alınıp tahripten kurtarılarak mesire yeri olarak kullanılmaktadır.

Yakup Manastırı

Bölgede bulunan inanç mekânlarından biride Ağrı dağı yamaçlarında bulunan Yakup Manastırır. Ne zaman yapıldığı bilinmesede20 Haziran 1840'ta Ağrı

---

¹³²Akkuş, *Serhat Kenti Doğubayazıt*, <https://tarihdedogubayazit.wordpress.com>, Erişim Tarihi: 03.05.2019.

¹³³ Karaduman, *Doğubayazıt*, 31; Demir, *Doğubayazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*, 25.

¹³⁴ Erol, *Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisinin Edebiyatımıza Yansıması*, 48-71.

dağında meydana gelen depremde dağdan kopan kaya parçaları kuzey yamaç boyunca yuvarlanması ile bu manastırın yıkılmasına sebep olmuştu. Bu kaya akıntısı sonucunda 1.600 nüfuslu Ahuri (Arguri) köyü ve yanındaki Yakup Manastırı tümüyle yok oldu.¹³⁵

Şifalı Sular (Arzep)

Arzep şifalı suları Doğubayazıt şehir merkezine 12km. mesafede şehrin kuzeybatı tarafında bulunan bu sağlıklı maden suyu Sağlıksuyu (Arzep) köyündedir. Bu köyde eski bir yerleşim yeri olup köyde eski mezarlıklar ve kayalıklarda çeşitli işaretler vardır.

Günümüzde tam bir sağlık merkezi şeklinde istifade edilmektedir. Kas ve kemik ağrılarını iyileştirdiği bilinen bu sodalı su yer altından 40 derece sıcaklıkta çıkmaktadır.¹³⁶

Ayrıca İpekyolu, Hallaç Köyü Buz Mağarası, Kalecik Köyü Türbe, Somkaya Köyü Sarı Baba Türbesi, Çilli Geçidi, Sarısu Ovası, Sütunlar, Şilli Mağaraları, Yakup Vadisi ve Manastırı, Kalıntılar vb. tarihi ve kültürel eserlerde bugünkü Doğubayazıt sınırları içinde yer almaktadırlar.

---

¹³⁵ Komisyon, “Ağrı Dağı ” *Ana Britannica Ansiklopedisi*, I, 203.

¹³⁶ Akkuş, *Serhat Kenti Doğubayazıt*, <https://tarihtedogubayazit.wordpress.com>, Erişim Tarihi: 03.05.2019.

3. DOĞUBAYAZIT VE ÇEVRESİNİN ÂLİM VE ÜNLÜLERİ

Doğubayazıt bölgesi kadimliği kadar medeniyete olan kültürel katkıları ile de bilinen bir şehirdir. Birçok tarihi ve arkeolojik alanda bilindiği gibi şiir, edebiyat, divan, medrese, âlim ve şairler ile de meşhurdur. Eski kale, cami, saray, kervansaray, mezarlık ve diğer arkeolojik değerler önemini artırdığı gibi âlim ve ünlüleri de bu bölgenin bilim ve kültürünün kıymetini artırmaktadır.

Çok eskiden beri bilim ve medeniyete merkez olan Doğubayazıt, hatta İslamin bölgeye gelmesinden itibaren ilim ve medreseleri ile “Medresên Serhedê” veya “Medresên Bazîdê” adı ile kendisinden çokça bahs ettirmiştir. Bu ilim merkezine çok meşhurlar uğramıştır ve bu bilginler bu bölgede elde ettiği donanımlarını başka diyarlara taşımışlardır. İki önemli örnek; biri bugün sınırları aşip dünyada renk açan Ahmed-i Hanî, bir diğeri de ilminin çatısını burada bir bilgeden alan Said Nursî’dir. Bu arada feraset ve zekiliği ile bölge ilim ve edebiyat hafızasını savaş ve Vandalizm’den kurtarıp hem başka dillere tercüme etmesi hem de arşivleyip Rusya Bilimler Akademisi’nde koruma altına alan Molla Mahmûd Bazîdî’dir.

Çalışmanın bu bölümünde de son birkaç yüzyılda biyografileri tamda bilinmese ünlünen âlim ve şairlerden bazılarının biyografisi kısaca anlatılacaktır. Ancak bunlardan İsmâîl ve Murathan Bazîdî, Şair Şevki (Şevqiyê Xanînesep), Ezizê Şêr Mamzeydî gibi bazıları hakkında henüz elimizde fazla bilgi bulunmamaktadır. Bölgede asrımızda da birçok ünlü isim yaşamıştır. Çalışmanın çok uzamaması için ancak bazılarının kısaca hayatı, isimi ve mahlasına yer verilecektir.

3.1. Ahmed-i Hanî (1651–1707)

3.1.1. Doğumu ve Ailesi

Ahmed-i Hanî 1651 yılında Doğubayazıt’ta doğmuştur. Oralı olduğu içinde eserlerinde “*Ben Doğubayazıt’ta doğdum*” ifadesini kullanmamıştır.¹ Ekser araştırmacılara göre de burada doğmuştur. Bölge insanının medarı iftihar olarak değeri olan şair ve âlim Ahmed-i Hanî’nin doğum tarihi, kendi kitabı olan “Nûbihara Biçûkan” (Küçüklerin İlkbaharı)’nda H.1061 / M.1651 yılı olarak geçmektedir.

Lewra ku dema ji xaybê fek bû

¹ Hejar Mukriyani, Qenatê Kurdo, Ferhad Şakelî, Perwîz Cihanî gibi edebiyat tarihçileri Ahmed-i Hanî’nin Doğubayazıt’ta doğduğunu belirtmektedirler. Bkz.: H. Mem, *Üçüncü Öğretmen Xani*, 22.

Tarixê Hezâr û şêst û yek bû

Îsal gihêşte çil û çaran

Wî pêşrewê gûnahkaran²

Anlamı: “Gayb âleminden kopup (bu dünyaya) geldiği zaman ki, tarih bin altmış bir idi. Günahkârın önde gidenin bu yıl yaşı kırk dörde vardı.”

Şair, bilgin, dil uzmanı, filozof, öğretmen, pedagog, saray kâtibi vb. gibi kimlikleri bulunan Ahmed-i Hanî'nin, babası Şeyh İlyas, dedesi Eyaz, büyük dedesi de Rüstem'dir. Annesinin adı “Qerexan'nın kızı Gülnigar ” hanımdır. Ahmed beş kardeşli ailenin iki oğul ve üç kızından biridir. Mensup olduğu aşiret ve yaşadığı bölgenin isminin “Han” olması itibarı ile Hanî, onun nisbesi olarak kabul görür. Böylece Hanî aşiretine mensup olan Ahmed'in şöhreti olunca Hanî mahlası ile hep anılır. Bu aile XV. asırda Hakkâri bölgesi “Xana Sêgundan” (Üç Han Köyü) mıntikasından önce Van-Hoşab ve daha sonra 1592 yılında ise Bayezid tarafına göç etmiştir.³“Xana Sêgundan” Hakkâri-Çukurca'ya bağlı Kafkasya- Şam bölgelerini birbirine bağlayan ticaret ve hac yolu üzerindedir. Xana Sêgundan önceleri yayla ve üç köyden oluşurken daha sonraları büyük bir merkez olmuştur. Günümüzde ise “Guzereş, Xan, Geliye Xanî, Deştâ Xanê” isimleri ile tanınır.⁴Babası Şeyh İlyas, o zamanki merkez olan Bazîd'in Kızıldize-Diza Sor (Ortadirek) köyünde kadılık görevinde bulunmuştur. Kendisi ve kardeşi Molla Kasım da bu vazifeyi devam ettirmiştir. O dönem Kızıldize (Ortadirek) tarihi İpekyolunun İran'a açılan bu bölgedeki son gümrük kapısıdır. Bugün Kızıldize'nin temelleri harabe şeklindedir. Köyün eski mezarlığına halen bölgede “Hanî Mezarlığı” denmektedir.⁵

---

²Ahmet Öner, “Kurte Jiyana Ehmedê Xanî,” *Nûpelda Dergisi*, 18, Ankara, 2014, 62-69; Ahmed-i Hanî, *Şiroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî*, (Çev.: Perwîz Cihanî). Nûbihar Yayınevi, İstanbul, 2007, 813.

³ Qanatê Kurdo, *Tarîxa Edebiyata Kurd*, 8; Yaşın, *Tarih, Kültür ve Cizre*, 45-50; Durre, *Şerha Dîwana Ehmedê Xanî*, 10; H. Mem, *Üçüncü Öğretmen Xani*, 23; Cevdet Baycan, “Xanî'nin Bilimsel Kimliği ve Eğitimi”, *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, 474-478.

⁴ Soddık Bahaddin Amedî, *Hozanvanêt Kurd*, Sipîrez Yay., Bağdat, 1980, 8; Öner, *Kurte Jiyana Ehmedê Xanî*, 62-69.

⁵ H. Mem, *Üçüncü Öğretmen Xani*, 23; Karaduman, *Doğubayazıt*, 32; Amir Hassanpour, “Xanî Kürt Emirlerinin Onursal Şairi” *Uluslararası Ehmedê Xanî Sempozyumu*, Diyarbakır, 2008, 25-32; Baycan, *Xanî'nin Bilimsel Kimliği ve Eğitim*, 474-478.

3.1.2. Eğitim Hayatı

Ahmed-i Hanî, saray çevresinde aristokrat bir aile içinde babası İlyas'tan hukuk kuralları ilim kaynaklı bilgilerle ve kardeşi Molla Kasım yanında ilk okumaya başlamıştır. Böylece bir yönünü okula, bir yönünü de divana vererek eğitimini yapması sağlanır. Okulda bilim, divanda yaşam derslerinde büyüdükçe okuma düzeyi de yükselir. Bayezid'taki Muradiye medresesine gider ve daha sonra burada vazife de yapmıştır. Bundan sonra Muradiye'ye giderek orada Gulgûn İlim Medresesinde okumuştur. İsmi bu medresenin 1661 yılındaki öğrenci listesinde kayıtlıdır.⁶ Daha sonra önce Ahlat, Bitlis, Urfa ve Hoşab medreselerinde öğrenim gördükten sonra Doğubayazıt'a dönerek burada bir medrese inşâ eder, müderrislik yaptığı bu medresede eğitim dili olarak Kürtçeyi zorunlu kılar ve vefat edinceye kadar müderrislik görevine devam eder.⁷ Yine oradan da Cezire (Behdinan, Botan ve Mezopotamya) bölgesinde medrese hayatına devam etti. Ardından da Behdinan⁸ ve Serhedan Beyliklerini ziyaret etti. Babası İlyas ve abisi Molla Kasım gibi henüz 14 yaşlarında çok genç yaşlarda dönemin beyi Mir Muhammed'in divanında kâtiplik yapmıştır. Bu dönem mir adına İran sınır serdari ile alınan karara imza atmıştır. Mirliği temsilen başkent İstanbul'a gidip- geldiği rivayeti de vardır.⁹

Ayrıca Bağdat, Şam, Halep ve İran (Tebriz, İsfahan, Kırmanşah) medreselerinde uzunca yıllar öğrencilik hayatı yaşadı. Kâbe'yi tavaf ettiği, Mısır'a gittiği yazdığı eserlerin içeriğinden de açıkça görülmektedir. Bilhassa Suriye medreselerinde Antik Yunan Felsefesini, Mezopotamya ve İran medreselerinde de tasavvufu (İslam Felsefesi), astronomiyi, şiiri ve sanat tekniğini öğrendiğine karar vermekte zor değildir.¹⁰ Xanî'ye göre eğitimin amacı özgürleşmektir.

Hanî bunun yanında, bu memleket ve medreselerini gezerken Feqiye Teyran'ı, Ehmedî Ciziri'yi, Hipokrat'ı, Platon'u, Aristo'yu, Farabi'yi, Şahabettin Sühreverdi'yi, Muhyittin Arabî'yi, Ali Heriri'yi, Firdevsi'yi, Ömer Hayyam'ı,

⁶ Abdurahman Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, İstanbul, 2014, 251; Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 1, 258; Öner, *Kurte Jiyana Ehmedê Xanî*, 62-99.

⁷ Kadri Yıldırım, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, Şemal Medya, İstanbul, 2017, 1, 23.

⁸ Müslîh Sezer, *Mîrektiya Behdînan û Seftiyê Şoşî*, (Mardin Artuklu Üniv. Yaşayan Diller Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin, 2017, 25.

⁹ Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 251; Durre, *Şerha Dîwana Ehmedê Xanî*, 11; H. Mem, *Üçüncü Öğretmen Xanî*, 24.

¹⁰ H. Mem, *Üçüncü Öğretmen Xanî*, 22; Karaduman, *Doğubayazıt*, 32; Öner, *Kurte Jiyana Ehmedê Xanî*, 62-99; Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 1, 258-259.

Nizami Gencevî ve başka birçok ilim adamını tanıdı. İlmî ve şiiri daha da ilerletmek için her yerde isim yapmış bunlar gibi âlimleri araştırdı. En son Ahmed-i Hanî, Hoşab Etaiyye medresesinde Molla Camî'den icazetini alarak Doğubayazıt'ta medresesini açarak ömrünün sonuna kadar burada talebe yetiştiriyor. Aynı zamanda burada bir kütüphane açar. Sağniç'a göre bu kütüphane 1926 yılına kadar bölge halkının istifadesinde olup halkı çok aydınlatıyordu. Başta Muradhan Bazîdî olmak üzere bu kütüphanede Said Nursi de 40 gün kadar kalarak birçok konuda araştırma yapmıştır. Yine âlem-i İslam'dan binlerce kimse bu kütüphaneyi ziyarete gelirdi.¹¹

Xanî'nin eserleri bir bütün olarak incelendiğinde onunda birçok Kürt âlimi gibi fikhi mezhep olarak Şafi'î, îtikadî mezhep olarak Sünnî/Eşarî, tarikat olarak Nakşibendî, tasavvuf ekolü olarak da ılımlı bir "vahdet-i vücûd"çu olduğu anlaşılmaktadır.¹² Ahmed-i Hanî'nin edebi ve tasavvufî yönüne değinen Sönmez: *"Klasik Kürt Edebiyatı şairleri arasında yer alan Ahmedê Hânî, bölgede yaşayan Kürt halkının hem dini hem de milli şahsiyetlerinden birisidir. O, kendisine özgü bir fikir dünyasına sahip bir aydındır. Hânî, İslamî ilimlere vakıf biri olarak medrese hocalığını yapmış bir âlimdir. O, aynı zamanda Nakşibendi tarikatının şeyhlerinden biri olmasına rağmen arkasında bu tarikatın geleneğini devam ettirecek bir silsile bırakmış değildir. Hânî, şeyhlik ve sofuluğun doğuştan gelen bir meziyet olmadığını vurgulayarak, bunun ilim ve amel ile kazanıldığının altını çizmektedir. Dolayısıyla mesleğinin ilim ve irfan olduğunu dile getirmektedir. Ahmed-i Hânî, hem bir müderris, filozof, mutasavvıf, sosyolog hem de bir edebiyatçı kimliği ile karşımıza çıkmaktadır. O, yaşadığı dönemi ve toplumu sosyolojik açıdan tahlil etmiş, sıkıntılarını tespit edip çözüm yollarını da göstermiş münevver bir şahsiyettir."*¹³

Ahmed-i Hanî, "Nûbihar" adlı Kürtçe-Arapça sözlük kitabında tarikat ve şeyhlikle alakalı görüşlerini bu beyit ile dile getirir:

"Şêx û sofîti keramet, 'ilmî xwendin hem 'emel

¹¹ Feqî Huseyn Sağniç, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2002, 400;

¹² Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 1, 258.

¹³ Nesim Sönmez, "Şeyh Ahmed-î Hânî'nin Mem û Zîn Mesnevisinde Ayetlerden İktibaslar", *Turkish Studies, Academic Journal Dil-Edebiyat Language/Literature*, İntaç Eğitim Yayınevi, Volume 13/20, 2018, 669-670.

Xilwet e hucre, teriqeta te şeri'et bê xelet"¹⁴

Anlamı:

“ Şeyhlik, sofuluk ve keramet; ilim, okuma ve amel ile olmalı

Halvet hücreye, tarikat da şeri'ata uygun olmalı”

Hanî'nin İsmail Bayezidi, Muradhan Bayezidi, Şerefhan Cölemergi¹⁵ ve Mela Mahmûd Bazîdî, Şeyh Muhammed Celalî, Halife Yusuf Bazîdî, Said Nursi, Hecî Kadir Koyî, Pîremêrd, Hejar Mukriyanî, Cegerxwîn ve Abdullah Goran¹⁶ gibi binlerce öğrenci ve takipçileri olmuştur.

3.1.3. Eserleri

Büyük bir âlim, şair ve filozof alan Ahmed-i Hanî, arkasında gelecek nesiller için birçok alan da eserler bırakmıştır. Bunlar önemli ve edebiyat tarihinde paha biçilmez bir değere sahiptir. Bilinen meşhur eserleri “Nûbihara Biçûkan, Eqîdeya İmanê, Mem û Zîn¹⁷ ve Dîvana Helbestan”¹⁸ dışında 74 şiiri olduğu bilinmektedir. Hanî ile ilgili hemen hemen her kaynakta coğrafya ve astronomi ile ilgili “Erde Xweda” adlı bir eserinin var olduğu nerede ise kesin bir kanattır.¹⁹

Ahmed-i Hanî'nin eserleri okunup incelendiğinde ortaya Kürtçenin yanı sıra Arapça, Farsça ve Türkçe dillerine hâkim olmasına karşın, edebiyat metinlerini sadece anadili Kürtçe yazması, yazılarını milleti yerine millet düşüncelerini yaymanın bir yolu ve bütün yazılarında öncü, yetenekli ve yaratıcı bir şair ve yazar kimliği ortaya çıkmaktadır. Başlıca eserleri:

1) Nûbihara Biçûkan (Çocukların Baharı -1683)

Ahmed-i Hanî'nin 32 yaşında iken çocuklar için yazdığı Arapça- Kürtçe manzum bir sözlüktür. Bu kitabı çocuklar için tam bir eğitim manifestosudur, dönemine göre yepyeni bir reformdur. Eser yaklaşık 220 beyyiten oluşmakta ve 1000'den fazla Arapça kelime ve terimler ile bunların Kürtçe karşılıklarını

¹⁴ Ehmedê Xanî, *Hemû Berhem (Mem û Zîn, Nûbahar, Eqîdeya İslamê, Eqîdeya İmanê)*. (Derleyen.: Kawa Nemir, Selim Temo), Lis Yayınları, İstanbul, 2008, 326.

¹⁵ M. Sait Özervarlı, “Şeyh Ahmed Hanî”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVI, 16- 32.

¹⁶ Qanatê Kurdo, *Tarîxa Edebiyata Kurd*, 145.

¹⁷ İzzeddin Mustafa Resûl, *Ehmedê Xanî ve Mem û Zîn*, (Çev.: Kadri Yıldırım), Avesta Yayınları, İstanbul, 2007, 49.

¹⁸ Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 1, 259.

¹⁹ Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 252-258; Öner, *Kurte Jiyana Ehmedê Xanî*, 68-69.

içermektedir. On dört bölümden oluşan sözlüğün her bölümü öğrenmenin ve dürüstlüğün faydalarını, sabırlı olma eğitimde mücadele ve pratikle birleştirmeyi öğretmelere tavsiye eder. Bu eser Kürt dilinde ilk sözlük olup Kürt diline verilen önemi göstermekte ve aruz bilgisinin yer aldığı ilk eserdir.²⁰

Xanî bu sözlüğünü, Ferišteoğlu (Abdullatif b. Melek) tarafından 1392 yılında yazılan “*Lugat-ı Ferišteoğlu*” adlı Arapça-Türkçe manzum sözlük ve Şahid-i Dede tarafından 1515 yılında yazılan “*Tuhfe-i Şâhidi*” adlı Farsça-Türkçe sözcüklerine alternatif olarak yazmıştır.²¹ Bu manzûm sözlük ilk defa Yûsuf Ziyâeddîn Paşa’nın “el-Hediyetü’l-Hamîdiyye fi’l Lugati’l-Kürdiyye” adlı kitabın ekinde yayımlanmış, daha sonra Abdüsselâm Nâcî el-Cezerî’nin tashihiyle tekrar neşredilmiştir. Zeynelâbidîn Zinâr eseri, Latin harflerine çevirerek neşretmiştir. Bu sözlüğe, Ahmet Hilmî el-Kûgî ed-Diyârbekrî, “Gulzârâ Hamûkân Şerhâ Nûbihara Biçûkan” adıyla bir şerh yazmıştır.²²

2) Eîdeya İmanê (İmanın Şartları -1687)

Eîdeya İmanê (İmanın Şartları), Ahmed-i Hanî’nin İslam’ın temellerinden söz ettiği, insanlara tapınmayı ve din konularını Kürt dilinde açıklamaya çalıştığı, 70-73 beyitten oluşan uyaklı dini bir akaid kitabıdır. 1687 yılında hazırlanan bu kitabın Kürtçe yazılması bölge insanına verilen önemi göstermekte ve medreselerde ders kitapları arasında okutulsun diye yazılmıştır.²³

Ahmed-i Hanî, ikinci kitabı olan “Eîdeya İmanê” çalışmasıyla da gençleri eğitmek ve temel Akaid bilgilerini kendi anadilleri ile öğrenmelerini bilinçli olarak hedef edinmeyi amaçlamıştır. Bu eser dini alanda yazılan ve kendisinden sonra yazılan manzun dini eserlere numune olarak alınan ilk Kürtçe eser özelliği taşımaktadır.²⁴

3) Mem û Zin (1695)

²⁰ Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 256; Durre, *Şerha Dîwana Ehmedê Xanî*, 15; Öner, *Kurte Jiyana Ehmedê Xanî*, 68; Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 1, 259; Murat Civan, *Ehmedê Xanî Jiyana, Berhem û Bîr û Baweriyên Wî*, Doz Yayınları, İstanbul, 1997, 12-32.

²¹ Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 259.

²² Turgut Karabey, “Ahmedî Hânî (1651-1707) Hayâtı, Eserleri ve Mem û Zin Mesnevisi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 30, Erzurum, 2006, 59-60.

²³ İzzeddin Mustafa Resûl, *Ehmedê Xanî ve Mem û Zin*, 49; Durre, *Şerha Dîwana Ehmedê Xanî*, 15

²⁴ Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 262.

Ahmed-i Hanî bu eşsiz eseri ile Kürt edebiyatının düzeyi, gelenek görenekleri, tarih, ticaret, toplumun etnografyası ve aydınların yaşam tarzı, medrese eğitimi, tasavvuf, felsefe, kültür ve sanat yönü ile topluma yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu esere Kürt toplumunun 300 yıl önceki yaşam tarzının günümüze aktarılmasıdır denilebilir.²⁵

Bir aşk destanından öte kendi toplumuna felsefi, tarihi, sosyal, dinsel ve sanatsal bir bakış açısı getirmiştir. Kusursuz bir şekilde toplumunu okumuş ve toplumuna cehalete karşı yön vermektedir.

Hanî, cehaletin sebep olduğu tıkanıklık yoksulluğa, sefalet ve kötü bir hayata sebep olur. İnsanların özgürlüğünün menşei demokratik hak ve hukuk ortamıdır. İnsanın iradesini bilim ve adalet ve kalbini aşk ile buluşturmak gerekir, demektir.²⁶

4) Dîvana Helbestan (Divan)

Ahmed-i Hanî'nin vefatından sonra, bu eser yaşadığı zaman yazdığı şiirlerinin sonraları toplanıp derlendiği kitabıdır. İlk kez Mela Mehmûd Bayezîdî (1799-1867) Hanî'nin 25 tane şiirini yetmiş sayfalık bir divançede toplamış; dönemin Rus Erzurum Konsolosu ve yakın dostu A. Jaba bu divançeyi Rusya'ya götürüp "Petersburg Halk Kütüphanesi"nde koruma altına almıştır. Bu divanı daha sonraları İsmâil Badî, Mesûd Kettanî, Muhammed 'Elî Qeredaxî, Abdurrahman Durre, Abdullah Varlı ve Tahsin İbrahim Doskigibi birçokaraştırmacı ve yazar tarafından toplanmış ve değişik adlar ile bastırılmıştır.²⁷ Hanî'nin değişik zamanlarda farklı durumlarda söylediği şiirlerinin bir arada toplanan divanında gazel, kaside, kıta, mülemma, mustezad gibi nazım şekilleri yer almaktadır.

Divanın içeriğini ise tasavvuf, mistik ve metaforik aşk, sosyal, siyasal ve kültürel olgular gibi konular oluşturmaktadır.²⁸

²⁵ Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 256; Öner, *Kurte Jiyana Ehmedê Xanî*, 68; Karaduman, *Doğubayazıt*, 32; Baycan, *Xanî'nin Bilimsel Kimliği ve Eğitim*, 474-478.

²⁶ Baycan, *Xanî'nin Bilimsel Kimliği ve Eğitim*, 474-478; Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 256- 258.

²⁷ Yıldırım, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, 37-38.

²⁸ Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 258; Durre, *Şerha Dîwana Ehmedê Xanî*, 15; Öner, *Kurte Jiyana Ehmedê Xanî*, 62-99.

3.1.4. Vefatı

Ahmed-i Hanî 56 yaşlarında hiç evlenmemiş olarak 1707 yılında Doğubayazıt'ta vefat etmiştir. “Târe Hânî ilâ rabbih” (Hanî Rabbine uçtu) ibaresinin tarih belirleme yöntemi (ebced hesabı) ile karşılığı olan Hicri 1119 (Miladî 1707-1708) yılında vefat ettiği ileri sürülmektedir. Ancak 44 yaşlarında Mem û Zin eserini yazması bu bilgiyi desteklemektedir.²⁹ Kabri eski Bayezid şehrinde olup kendi adına hayatta iken yaptırdığı medresesi ve camisi yakınına defin edilmiştir.³⁰ Halk arasında velî olarak kabul edilen asrın büyük âlimi Hanî'nin İshak Paşa Sarayı'nın yakınında bulunan türbesi halen ziyaretgâhtır. Her gün bölge içinden ve dışından binlerce kimse tarafından türbesi ziyaret edilmektedir. Said Nursî de gençliğinde Doğubayazıt'ta medrese okuduğu zaman geceleri bazen sabahlara kadar kabrini ziyaret ederek ondan feyiz almıştır.³¹

3.2. Şair Şevki (Şewqiyê Xanînesep)

3.2.1. Doğumu ve Ailesi

Bayezid şehrinde 17. yüzyılda dünyaya gelen şair ve dilbilimci Şair Şevki'nin ne zaman ve hangi yılda doğduğu ve anne-babasının kim olduğu ve vefat tarihinin tam hangi yıl olduğu hakkında elimizde net bir bilgi yoktur. Ancak Hanî, soyundan olduğu ve eğitimi biri olduğu şiiirlerinden anlaşılmaktadır.

3.2.2. Eğitim Hayatı

Ahmed-i Hanî medreselerinde eğitimini alan bu şair ve edebiyatçının başka nerelerde eğitim gördüğü günümüzde elimizdeki kaynaklarda tam bir bilgi olmamakla birlikte bir gün el yazma eserlerin arşivlerde bulunması ve oryantalistlerin toplayıp kendi ülke arşivlerine taşıdıkları bilgiler elde edildiğinde biyografisi ve eserleri hakkında geniş bilgilere sahip olunacağı başka şair ve edebiyatçılarda olduğu gibi yeni bulgulardan anlaşılmaktadır.

Ahmed-i Hanî sadece Mem û Zin, İman Akidesi, İslam Akidesi ve Nûbihar adlı eserleri vasıtasıyla değil, şiiirleri vasıtasıyla da arkasındakilere etki etmiştir. Şimdi Şevki isminde bu ünlü bir şaire de etki ettiğini göreceğiz. Her ne kadar doğum

²⁹ İzzeddin Mustafa Resûl, *Ehmedê Xanî ve Mem û Zin*, 48.

³⁰ Öner, *Kurte Jiyana Ehmedê Xanî*, 67; Sağniç, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, 400.

³¹ Nursi, *Tarihçe-i Hayat*, 35; Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 1, 259.

yeri hakkında net bilgi yoksa da, bir şiirinin son bendinde görüldüğü gibi Ahmed-i Hanî ailesindedir. Şevki bu eserini Ahmed-i Hanî şiirlerinden esinlenerek, nezire yaparak yazmıştır. Aşağıda da görülecektir Şevki'de şiirlerini aruz vezni ve murabba tarzında yazmıştır. Böylece Şevki iki şiirini mülemma şeklinde her bendinde Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe yazmıştır. Şüphesiz bu da gösteriyor ki Şevki de diğer şairler gibi Ahmed-i Hanî'nin yolunda gitmiştir. İki eserinin ilk ve son beyitleri bu şekildedir.³²

Hubbûke efnaşebabî ya hebibî fi 't-te'eb

Işqê to beg'datx(i) canem der cefa û tab û teb

Eql û hûşem kalmadı sabr û kararım gitti hep

Sotime j' daxê firaqê lew dinalim roz û şeb

Rebbem 'exfir zenbe men nacake bi 'l- qelbi 's-selîm

Kirdîgara rehm(i) kon ber bendeyêpîr û seqîm

Fazl û îhsanın diler bîçare kulun ya Kerîm

Da bi fezla xwe 'efû ki ŞewqîyêXanîneseb.³³

3.2.3. Eserleri

Şair Şevki'nin eserleri hakkında elde yeterince bilgi olmasa da yazdığı bazı şiirlerinin olduğu bilinmektedir. Ancak bu derinlikte dört dilden şiirler yazan bir bilgenin birçok eserinin olduğu öngörülebilir.³⁴

3.2.4. Vefatı

Bu büyük şairin 17. yy da yaşadığı bilinse de fakat doğum tarihi ve yeri hakkında henüz tam aydınlatıcı bilgi elde edilmemiştir. Bu konuda da arşivlerin açılması ve kayıp kitapların ortaya çıkması ile aydınlatıcı bilginin sağlanacağı ön görülebilir.

³² Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 259-260; Zeynalabidin Zinar, *Nimûne Ji Gencineya Çanda Qedexekiri*, Pencinar Yay., Stokholm, 1991, 104-105.

³³ Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 259-260.

³⁴ Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 259-260.

3.3. İsmail Bayezidî (Îsmâîlê Bazîdî) (1654- 1709)

3.3.1. Doğumu ve Ailesi

İsmail Bayezidi, 1654 yılında Doğubayazıt'ta dünyaya gelmiş. Ailesi hakkında çok bilgi olmasa da hemen hemen bütün edebiyat tarihi kitapları ve edebiyatçıların eserlerinde âlimliği, şairliği ve iyi bir edebiyat ustası olduğu hakkında bilgi görmek mümkündür.³⁵

3.3.2. Eğitim Hayatı

Klasik Kürt edebiyatı şairidir. Genel kanaate göre Ahmed-i Hanî'nin yanında dinî ve edebiyat eğitimini görmüştür ve talebesidir. Ancak İslam Ansiklopedisi ve başka kaynaklara göre de Ahmed-i Hanî'nin arkadaşı ve takipçisidir. İsmail Bayezidî'nin kendi zamanında bölgede çok ünlü ve meşhur bir vasfı vardı.³⁶

3.3.3. Eserleri

Ünlü ve Ahmed-i Hanî'nin çağdaşı olan İsmail Bayezidî'nin çok yönleri henüz gün yüzüne çıkmamıştır. Özellikle çocuk temel eğitimi ve edebiyatına önem vermiş ve çocuklara eğitim vermek için “Gulzar” adında Kürtçe, Farsça ve Arapça bir kitap da yazmıştır.³⁷ Bütün eserleri tam olarak bilinmemiştir. Ancak elde edilebilen kaynaklara göre mevcut eserleri şunlardır.

1) **Gulzar:** İsmâîlê Bazîdî tarafından “Gulzar” isimli bir kitap yazılmıştır. Bu sözlük şeklindeki kitap Kürtçe-Farsça ve Arapça dillerinde mukayeseli olarak yazılmıştır, yani üç dillidir.³⁸

2) **Gazel ve Şiirleri:** İsmâîlê Bazîdî'nin bunlardan başka Kurmanci Lehçesiyle birçok gazel ve şiiri vardır.³⁹

3.3.4. Vefatı

İsmâîlê Bazîdî, 1709 yılında Doğubayazıt'ta vefat etmiştir. Kabri burada bulunmaktadır.⁴⁰ Bu ünlü şair 1709 yılında vefat edince Doğubayazıt'ta toprağa verilmiştir.⁴¹

³⁵ Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 259-260.

³⁶ Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 259-260.

³⁷ Mehmed Emin Zeki Bey, *Meşahirê Kurd û Kurdistan*, Özge Yayınları, Ankara, 2005, 166.

³⁸ Viladimir Minorsky, *Kürtler*, Halepçe Yayınları, 1988, 82.

³⁹ Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 295; Minorsky, *Kürtler*, 82.

3.4. Murathan Bayezidi (Muradxan Bazîdî) (1737-1776)

3.4.1. Doğumu ve Ailesi

Doğubayazıt'ın 18. yüzyıldaki ünlü şair ve yazarlarından biri de Murathan Bayezidî'dir. Murathan Bayezidî 1737 yılında Doğubayazıt'ta dünyaya gelmiştir. Anne ve babasının kim olduğu sorusunun cevabı ve hangi aileye mensup olduğu hakkında diğer çağdaşlarında olduğu gibi gününü beklemektedir.⁴²

3.4.2. Eğitim Hayatı

Murathan'da çağdaşları gibi eğitim ve öğretimini dönemin bölge medreselerinden başlayarak devam ettirmiştir. Başlangıçta Ahmed-iHani'nin Bayezid'ta kurduğu medresede eğitimini almış ve orada kurduğu kütüphaneden istifade etmiştir. Sonraları sırası ile Van, Bitlis ve Hakkâri medreselerinde eğitim ve öğretim görmüştür.⁴³

3.4.3. Eserleri

İyi bir şair olan Murathan Bayezidî, Kürtçe'nin Kurmanci şivesiyle etkili mersiye, gazel ve şiirler yazmıştır.⁴⁴ Minorsky de aşk üzerine şiirler yazdığını belirtir.⁴⁵ Zembilfiroş destanı meşhur olup kendisine ile birlikte Feqiyê Teyran ve Selimê Hizanîye de⁴⁶ atıf edilmektedir. Ancak bu önemdeki şairin eserlerinin kaç tane olduğu ve içerikleri henüz tam açıklığa kavuşmamıştır.

3.4.4. Vefatı

Murathan, doğumundan 40-41 yıl sonra çok genç yaşlarda 1776⁴⁷ yılında Doğubayazıt'ta Hakkın rahmetine kavuşmuştur. Çok genç yaşlarda vefat eden bu bilgenin mezar yeri henüz bilinmemektedir.

---

⁴⁰ Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması*, Çağlayan Yayınları, İstanbul, 1996, 179.

⁴¹ Mehmed Emin Zeki Bey, *Meşahirê Kurd û Kurdistan*, 166.

⁴² Minorsky, *Kürtler*, 82; Sağniç, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, 486.

⁴³ Minorsky, *Kürtler*, 82; Sağniç, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, 486.

⁴⁴ Mehmed Emin Zeki Bey, *Meşahirê Kurd û Kurdistan*, 353.

⁴⁵ Minorsky, *Kürtler*, 82.

⁴⁶ Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 240; Sağniç, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, 371.

⁴⁷ Mehmed Emin Zeki Bey, *Meşahirê Kurd û Kurdistan*, 353.

3.5. Molla Mahmûd Bayezidî (Mela Mehmûdê Bazîdî) (1797-1863)

3.5.1. Doğumu ve Ailesi

Molla Mahmûd Bayezidî (Mela Mehmûdê Bazîdî) Doğubayazıt bölgesinin ünlü âlim ve fikir adamlarından bir diğeridir. 1797 yılında Doğubayazıt'ta yani eski Bayezid şehrinde dünyaya geldi.⁴⁸ Ailesi tarafından Mahmud ismi verilse de Mela Mahmûd, Mahmud Efendi, Faqir Mahmud Efendi ve Hacı Mahmud Efendi gibi farklı isim ve mahlaslarını telif eserlerinde çokça kullanmıştır. Mir Behlûl Paşanın tahttan inmesinden sonra Osmanlı-Rus savaşında kardeşi öldürülünce ailesinin ekonomik durumu kötüye gider. Bu olayın etkisi ve başka nedenlerden Molla Mahmûd, o dönem Doğubayazıt'ın bağlı olduğu beylik merkezi olan Erzurum'a göç eder. Ailesi hakkında henüz elde çok bilgi olmasa da erken yaşlarda bir oğlunu kayıp ettiği bilinmektedir.⁴⁹

Doğubayazıt'ta hayata başlayan Molla Mahmûd Bayezidî önce medresede dinî eğitim almış daha sonra edebiyat, tarih ve sosyoloji ile ilgilenmiş. Böylece 19. yüzyıl bilim ve edebiyatının tartışmasız öncülerinden bir tanesidir. Molla Mahmûd diplomasini de çok iyi işlemiş ve Osmanlı Padişahları nezdinde müstesna bir yeri her zaman olmuş ve birçok konuda sözü dinlenmiştir. Ancak padişahları yanlış yönlendirmeler vesvesesi neticesinde kısa bir dönem de olsa Van'da zindana da atılmıştır. Zagrosî: "*Mela Mehmudê Beyazîdî ulusal kültürel mirasımızın en önemli kilo metre taşlarından biridir. O, Botan ayaklanması sırasında Osmanlı devleti ile Bedirxanî'ler⁵⁰ arasında aracılıkta yapıyor. Hatta Mahmudxan'ın Osmanlılarla Erzurum'da yaptığı görüşmede o da bulunmuştur. Botan ayaklanmasından sonra Mela Mehmudê Bazîdî tutuklanıyor ve belli bir dönem zindana atılıyor.*"⁵¹

3.5.2. Eğitim Hayatı

Mahmûd Bayezidî dünyaya geldikten bir süre sonra okul çağlarında önce doğduğu şehir Doğubayazıt'ta Kur'an, Melayê Batê Mevlidi ve Mela Halil Siirt'tinin Nehcü'l-a Enam adlı eserlerini okumuş ve aynı zamanda bölge medreselerinde temel

⁴⁸ Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 240.

⁴⁹ Pîrbal, *Mela Mehmûdê Bayezîdî (1799-1867)*, 9-12; Sağniç, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, 443 - 444.

⁵⁰ P.İ. Averyarov, *Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, (Çev.: İbrahim Kale), Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, 129-138.

⁵¹ Pîrbal, *Mela Mehmûdê Bayezîdî (1799-1867)*, 9-12; Aso Zagrosî, *Mela Mehmudê Bayezidî (1797-1870)*, <https://www.bitlishaber13.net/mella-mehmud--beyazid--2233.html>, Erişim Tarihi: 15.02.2019.

eğitimini de almıştır. Daha sonra başta edebiyat ve tarih olmak üzere birçok bilim dalı ile ilgilenmiş ve Osmanlıca ile birlikte Arapça, Farsça ve Kürtçe ğrenmiştir.⁵² Medreselerde birçok ilim dalını okuduktan sonra İnan'ın Tebriz şehrine giderek orada eğitimini başarı ile devam ettirdi. Burada Farsça öğrenimini tamamlamış oldu. Tebriz eğitiminden sonra yeniden doğduğu bölgeye fayda vermek için geri dönüyor. Bayezid bölgesine döndükten belli bir zaman sonra o günkü savaş şartları ve bilgi aşkı onun Erzurum şehrine yerleşmesine neden oluyor.

Bayezid medreselerinin yetiştirdiği ve edebiyatımıza kazandırdığı âlim, tarihçi, dilbilimci, sosyolog, çevirmen, şair ve yazar olan Molla Mahmûd Bayezidî, belki de Ahmed-i Hanî'den sonra bölgenin en büyük bilginlerindedir. Hakkındaki ayaklı kütüphane lakabı meşhurdur. Molla Mahmûd'a kadar olan son iki asırda Bayezid sancağında sırası ile Ahmed-i Hanî, İsmail Bazid, Eziz şr Mamzeydî ve Muradhan Bazid yaşamaktaydı.⁵³ Aso Zagrosi'nin de belirttiği gibi: *“Acaba Mela Mehmud Bazid bir tarihçi mi? İlk Kürd Sosyologu mu? Dilbilimcisi mi? Etnografı mi? İlk Kürd yk yazarı mı? evrirmen mi? Edebiyat tarihçisi mi? Politikacı mı? Yoksa bu bilim dallarının hepsini sentezleştiren ender Kürd şahsiyetlerinden biri mi?”*⁵⁴ Yukarıdaki bu sorulara sağlıklı bir cevap vermek için Molla Mahmûd Bayezidî'nin çalışmalarına ve eserlerine iyice bakmak gerekir.

3.5.3. Aleksandır Jaba ve Molla Mahmûd Bayezidî İlişkisi

İki binli yılların başına kadar Doğubayazıt ve çevresinde Molla Mahmûd Bayezidî, eserleri ve elyazmaları hakkında çok az bilgi olduğunu düşündüğümüzde, Jaba'ya kendi el yazısıyla aktardığı eserleri ve diğer kaynakların Rusya'da arşivlenmesi, korunması ve günümüze kadar tahripten kurtularak ulaşması Jaba-Bazid buluşmasının “Tarihi önemini” tescilliyor.

Polonya asıllı Jaba (1803-1894),⁵⁵ 1836 ve 1869 yılları arasında arlık Rusya devletinin önce üç yıl İzmir ve on yedi yılda Erzurum Konsolosluğu görevini yaptı. Jaba bu görevi yaptığında aynı zamanda Rusya “St. Petersburg Bilimler Akademisi”nde de çalışmaktaydı. Bu Bilimler Akademisi, Jaba'nın çalıştığı bu

⁵² Sağniç, *Dîroka Wjeya Kurdî*, 443.

⁵³ Gültekin, *Mela Mahmûd Hakkında Yeni Bilgiler*, 16.

⁵⁴ Erişim: <http://aso-zagrosi.over-blog.com/article-mella-mehmude-beyazidi-1797-1870-50904238.html>, Erişim Tarihi: 30.08.2018.

⁵⁵ Adak, *Despka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 340.

yıllarda Kürdler üzerine yazılan tarihi eser ve elyazmaları hakkında bilgi toplaması ve göndermesini istemiştir. Aleksander Jaba bu maksatla bölgede bulunan başta Molla Mahmûd olmak üzere Kürd aydınlarıyla irtibat kurar. Mahmud Bayezidî ile ilk karşılaşması 1856 yılında Erzurum'da olur.⁵⁶ Bu tarih itibari ile Molla Mahmûd Bayezidî ve on beş kadar Kürt âlimi birlikte çalışmalara başlarlar. Bazîdî, Jaba'nın hocası, bir çalışma arkadaşı ya da kimilerine göre sekreteri olarak Kürd edebiyatı ve kültürel değerleri üzerine çalışmaya başlıyorlar. Bu ilmi çalışma çerçevesinde Jaba, Kürt dili ve edebiyatını öğrenir ve Kürt klasikleri ve tarihi kaynakları Fransızca ve Rusçaya çevrilerek Petesburgtaki Akademiya'ya gönderilir. Jaba, daha sonraları çalışmalarını ve Kürt dilini öğrenmeyi Molla Mahmûd'a borçlu olduğunu ifade eder.⁵⁷ Bu dostluk o kadar ilerler ki Bazîdî ve eserleri hakkında bu gün nerdeyse bütün arşiv kayıtları buradan tekrar ana vatanına dönmüştür. Hatta Alexander Jaba'nın ailesinde Molla Mahmûd Bayezidî'nin orijinal çekilmiş bir resminin varlığı söz konusudur.

Araştırmacı-yazar Mehmet Gültekin, Aleksander Jaba-Molla Mahmûd arasındaki bu karşılaşmayı aktarırken: *“1855 yılında meydana gelen Osmanlı-Rus savaşında Behlül Paşa yaralı olarak bir kez daha esir düşüyor ve o aralar da ölüyor. Bayezid Paşalığının bu savaşta Rus işgaline uğramasıyla Ahmed-i Hanî medrese geleneğini devam ettiren büyük alim Mela Mahmûd Bazîdî Erzuruma taşınır. Oğlunu bu savaşta kaybeden Mela Mehmûd sıkıntılı bir dönem yaşarken Erzurum'daki Rus konsolusu Jaba kendisinden Kürtçe öğrenmek ve yazılı Kürt edebiyatı örneklerini alıp Petersburg'taki Üniversitenin şarkiyat bölümüne göndermek istediğini söyler. Hemen 10 yıllık bir ekip çalışmasıyla yüzlerce kitap ve belgenin Petersburg'a gönderilip orada arşivlenmesi sağlanır. Sonraları yazdığı kitabında Mela Mahmûd'dan büyük bir saygı ve övgü ile bahseden Jaba, onun hem halk arasında ve hem de Osmanlı'ların nezdinde çok saygın olduğunu, 1846 yılı Bedirhan Bey isyanı zamanında kendisini aracı olarak Bedirhan bey ve Müküslü Mahmud Han'a yolladıklarını anlatıyor.”*⁵⁸

⁵⁶ Sağniç, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, 444.

⁵⁷ Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 240.

⁵⁸ Gültekin, <https://dogubeyazit.wordpress.com/dogubayazit-hakkinda/tarihi/>, Erişim Tarihi: 15.10.2019; Gültekin, *Mela Mahmûd Hakkında Yeni Bilgiler*, 23.

Molla Mahmûd Bayezidî üzerine akademik çalışmalar yapan Ferhad Pîrbal, Beyazîdî'nin 1856 ve 1867 yılları arasında dört alanda Alexander Jaba'nın çalışmalarına katkıda bulunduğunu söylüyor. Bu alanlar: “*Yardımcı olmak, Kürdlerle ilgili kitap ve belgeleri yazıya dökmek, çeviriler yapmak ve kitap hazırlamada ona yardımcı olmak*” diye sıralıyor. Bilindiği gibi bugün St. Petersburg kütüphanesinde “*Molla Mehmudê Bayezidî'nin kaleminden çıkan 54 elyazması var. Bunlardan 44 tanesi Kürtçenin Kurmanci lehçesiyle kaleme alınmış, 4 tanesi Farsça ve 3 tanesi de Türkçedir.*”⁵⁹

Jaba'nın klasik Kürd edebiyatı şairlerinden “*Elî Herîrî, Mela Ahmedê Cizîrî, Feqîyê Teyran, Melayê Batê, Ahmed-i Hanî, İsmail Bayezidî, Muradhan Bayezidî ve Şerefhan Hekkarî*” nin hayatlarına ve eserlerine dair verdiği değerli bilgilerin kaynağı Molla Mahmûd Bayezidî'nin bizzat kendisidir. Jaba'nın Molla Mahmûd'tan aldığı bu değerli ve özet bilgiler günümüzde birçok araştırmacı ve üniversite öğrencisi tarafından araştırma ve tezlerinde kaynak olarak kullanılmaktadır.

2.1.1. Eserleri

Tarih, edebiyat, dil ve sosyoloji alanlarında kitaplar yazan Molla Mahmûd Bazîdî kendisinden önce yazılan önemli kitapları da gözden geçirerek yenileyip önsöz ve şerhlerle güncelleştirmiştir. Yazarın bazı eserleri I. Dünya savaşı şartlarında kayıp olmuşsa da birçoğu bizzat kendisi tarafından Erzurum'da konsolos Jaba, ile birlikte yeniden tashih edilmiş. Bu eserler birçok dile çevrilerek karşılıklı dillerle yazılarak Rusya St. Petersburg Akademiler Kütüphanesine gönderilmiş. St. Petersburg Kütüphanesinde muhafaza edilen ve 2000'li yılların başında Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü tarafından getirilen bu eserler üzerinde birçok tez yapılmış ve yapılmaktadır. Bazı önemlileri şunlardır:

1) Mem û Zîn: Molla Mahmud, Ahmed-i Hanî'nin bu eserini redekte ederek yeniden el yazısı ile yazmıştır. Daha sonra A.Jaba'nın da yardımı ile Latin alfabesi ile bir önsöz de ilave ederek Fransızcaya çevirmiştir.

2) Şerefhan'ın Şerefnamesi: Bu eserin aslı Şerefhan Bitlis'inindir. Molla Mahmud da ilk defa Zernov tarafından hazırlanan nüsha üzerinden bu Şerefnameyi 1858 yılında Farsça orijinal nüshasından Kürtçeye çeviren ilk yazardır. 1986 yılında

⁵⁹ Pîrbal, *Mela Mehmûdê Bayezidî (1799-1867)*, 20.

Qanatê Kurdo ve J.C. Musaelyan tarafından bir önsöz yazılarak ve bastırılmıştır. 2007 yılında da bu el yazma nüsha Seîd Dêreşî tarafından transkript edilip ve Duhok'ta bastırılmıştır.⁶⁰

3) Adat û Rusumatnameê Ekradiye (Kürtlerin Örf ve Adetleri): Bu eser Molla Mahmud'un bizzat kendisinin Kürtlerin yaşadığı coğrafyayı yıllarca köy ve şehirleri gezerek elde ettiği bilgilerle yazmış olduğu eseridir. Bu kitap yüzlerce örf ve âdeti tarihi ve sosyolojik olarak değerlendiren önemli eserlerden biridir. Aynı zamanda Kürtler üzerine sosyolojik, etnografik olarak ilk yazılan kitaptır. A. Jaba tarafından Fransızcaya çevriliştir. 1963 yılında da Moskova'da M. Rudenko tarafından Rusça'ya çevrilerek baskısı yapılmıştır. Ayrıca başka dillerden de çevrileri vardır. Bu kitap özellikle son yıllarda akademik çalışmaların konusu olmuştur. İstanbul'da Murat Celalî, Duhok'ta Xelil Dihokî, Reşid Findî ve Almanya'da Can Dost tarafından bu kitap üzerinde önemli bilimsel araştırmalar yapılarak kitaplaştırılmıştır.

4) Cami'eya Risaleyan û Hikayetan: Molla Mahmud'un Doğubayazıt ve çevresini aşarak geniş bir coğrafyada halk arasında vuku bulan, günlük yaşantılarına giren hikâye ve makalelerden telif ettiği çok önemli bir eseridir. Bu eser 40 hikâye ve 3 makaleden oluşmakta olup halk edebiyatıdır. Makaleler Kürt aşiret ve kabileleri ile birlikte önemli şair ve âlimlerinden bahs etmektedir. Hikâyeler ise çoğunlukla bölge halkı ve Kürt ağa ve beyleri arasında yaşanan önemli olayları konu etmektedir.⁶¹ Bu ilk kısım hikâyelerden başka Aleksandre Jaba'nın "Kürtçe El Yazmaları Koleksiyon"un "Kurd 42" ve "Kurd 43" nolu belgelerinden öğreniyoruz ki Molla Mahmud'un Farsçadan Kürtçeye çevirdiği 84 hikâyelik bir eseri daha vardır. Bu 84 hikâyede farklı bir eser hüviyeti taşımaktadır.

5) Tewarîxê Cedîdê Kurdistan (Yeni Kürd Tarihi): 1857 yıllarında Molla Mahmud bin sayfa kadarlık bu geniş hacimli eseri Şerefname'nin bir devamı gibi yazmaya başlamıştır. Bu eser Şerfname'den sonraki 100 yıllık bölge tarihini anlatmakta olup günümüzde kayıp durumdadır. Eserin içeriği hakkındaki bilgiler Molla Mahmud'un yazdığı ve A. Jaba'nın Fransızcaya çevirip koruduğu 50 sayfalık bir önsözdür. Rusya St. Petersburg'taki İlimler Akademisine gönderilen bu kitap

⁶⁰ Bazîdî, *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan*, 19-21.

⁶¹ Bazîdî, *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan*, 19-21

üzerine daha sonra bir çalışma yapan araştırmacı Y. Vasilyeva makalesinde bu kitaptan genişçe bahs ederek bir önsöz ile birlikte yayınlamıştır. Kitap 11 bölümden oluşup her bölüm ayrı ayrı bir merkez ve çevre şehirlerini veya bir beylik (Erzirom, Bedlîs, Mehmûdî, Wan, Hekarî, Rewandiz, Amêdî, Behdînan, Botan, Bazîd, Qers, Azerbaycan, Xoy, Tebrîz, Yêrîvan, Ûrmê, Merax ve Makû) ve meselelerini anlatmaktadır. Dokuzuncu bölüm ise “Önemli şehri Bazîd (Doğubayazıt) olan Silivan bölgesi meseleleri” başlığı ile anlatılmaktadır.

6) Rezimana Erebi Bi Zimanê Kurdî (Kürdçe İzahlı Arapça Gramer): Bu kitap aslında 17.yy da Müküs (Bahçesaray)’ün Teremax köyünde doğan “Eliyê Teremaxî” (1591) adlı âlimin eseridir. Molla Mahmud bu gramer kitabını yeniden tashih etmiştir. Eliyê Teremax’nin kısa hayatını, medresedeki eğitim metod ve tekniklerini yazarak bir önsöz ile birlikte bastırmıştır. Kitabın orijinal ismi “Serf û Be’zê Usûl Lazimeyê Te’lime Bi Zimanê Kurmancî” (*Gramaire Kurde par Ali Teremakhi offert a l’Academie Imperial des Sciences a St-Petersbourg, par A. Jaba*)’dır. İlk olarak Molla Mahmud bu eseri tashih etmiştir. Edip ve şair Maruf Xeznedar da bu kitap üzerinde güncellemeler yapmış ve Erbil’de bastırmıştır.

7) Ferhenga Kurdî- Rusî- Fransizî û Rusî- Fransizî-Kurdî: Bu kitabı da Erzurumlu yıllarında Molla Mahmud yine A.Jaba’nın yardımı ile hazırlamıştır. Kitap 15 bin kelimedenden oluşup St. Petersburg Bilimler Akademisinde korunmaktadır. Bu güne kadar pek bastırılmamıştır.

8) Ferhenga Kurdî- Fransî (Kürtçe- Fransızca Sözlük): Kürtçe ve Fransızca olan bu lügat Molla Mahmud ve A. Jaba tarafından birlikte karşılaştırmalı olarak hazırlanmıştır. Çalışma piyasada az olmakla birlikte Kürtçesi, Arapça harfleri ile yazılmıştır.

9) Ferhenga Kurdî ya Dîyalekta Hakkârî-Rewendî: Bu lügat Kürtçenin şiveleri ve gramer yapısı üzerine hazırlanmıştır. Eserde Hakkârî ve Revandiz bölgesinin şive farklılıkları karşılaştırılmıştır. Bu kitap üzerinde 1858 yılında Erzurum Rus konsolos olan A. Jaba ile birlikte hazırlanmıştır bilgisi yazılıdır. 49 sayfa olan bu esere Molla Mahmud bir önsöz de eklemiştir.1984 yılında Maruf Xezedar tarafından tekrar redekte edilerek yeniden Erbil’de bastırılmıştır.

10) Leyla ve Mecnun: Molla Mahmud Bazîdî, “Harisê Bedlîsî”nin bu şaheserini tashih ederek bir de kitaba önsöz yazmıştır. Kitap mesnevi tarzında bir hikâyedir. A. Jaba ile birlikte latinize edilerek bastırılmıştır.

11) Yusuf ve Zuleyxa: Molla Mahmud “Selîmê Silêman”ın bu şaheserini tashih ederek bir de önsöz eklemiştir. Kitap mesnevi tarzında bir hikâyedir. A. Jaba ile Molla Mahmud latinize ederek bastırmışlardır.

12) Kilam, Bêrîte û Gotinên Pêşîyan (Şarkı, Hikâye ve Atasözleri): Molla Mahmud’un bölgede yaşayan halk arasında yaygın olarak geçen destan sözleri, türkü, folklor, deyim ve atasözlerinin derlendiği eserleridir. Molla Mahmud hem kahramanlık hem de aşk türkülerini toplamış ve A. Jaba’ya vermiştir, o da bütün bu eserleri Petersburg Bilimler Akademisine göndermiştir.

13) Destana Qel’a Dimdim (Dimdim Kalesi Destanı): Dimdim Kalesi civarında olan İran ve Kürtlerin savaşını konu alan eseridir.

14) Siyabend ve Şems Hikâyesi. Molla Mahmud’un Siyabend ve Xece’nin aşk hikâyesini anlatan önemli bir eseridir.

15) İskendername: Aslı Nizami Gencevi’nin eseri olan İskendername’dir. Bu eserin Molla Mahmud tarafından Farsçadan tercüme edildiği bilinmektedir. Ancak elimizde bunun baskıları yoktur.⁶²

2.1.2. Vefatı

Daha önceleri Molla Mahmûd Bayezidî’nin ölüm yılına dair tam net bir tarih yoktu. Ancak son yıllarda arşiv belgelerinin Rusya’dan getirilmesi ve ona ait olan birçok elyazması eserin ortaya çıkmasından dolayı 1867 tarihinde Hakkın rahmetine kavuştuğu tespit edilmiştir. Son zamanlarında hayatına Erzurum’da devam eden Molla Mahmûd orada vefat etmiştir. Bugün kabri Erzurum mezarlığındadır.⁶³

⁶² Bazîdî, *Cami’eya Risaleyan û Hikayetan*, 19-21; Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 341; Bazîdî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, 18-20; Pîrbal, *Mela Mehmûdê Bayezîdî (1799-1867)*, 13-20.

⁶³ Bazîdî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, 102; Adak, *Despêka Edebiyata Kurdî Ya Klasik*, 341.

2.2. Molla Muhammed Celalî (1846- 1915)⁶⁴

2.2.1. Doğumu ve Ailesi

Molla Muhammed Celalî 1835 yılında Bayezid'e bağlı Şexulî köyünde dünyaya gelir. Daha sonra ailesi Bayezid merkeze göç eder. Molla Muhammed 19.yüzyılın sonlarında dünyaya gelen çok güçlü bir Kürt âlimidir. 20. yüzyıl başlarında Diyarbakır-Silvan'da Hakkın rahmetine kavuşur. Doğum ve vefat tarihleri tam bilinmese de çok büyük ve üstün zekâ sahibi olan bu âlimin (1851-1914) arasında yaşadığı tahmin ediliyor.⁶⁵ Ailesinin bir kısmı Bayezid'te yer yurt sahibi ise de ve diğer kısmının yer ve yurtları Sinek yaylalarında imiş. Babasının adı Abdalhan (Xanevedel) ve annesi Habibe hanımdır ve yukarı Bayezid'te defin edilmiştir. Molla Muhammed kendi isteği ile hiçbir zaman resmi görev kabul etmemiş ve ömrünün sonuna kadar Ahmed-i Hanî medreselerinin adetlerini devam ettirmiştir. Said Nursi ve Halife Yusuf başta olmak üzere çok büyük âlimlere hocalık yapmış ve icazetlerini vermiştir. O dönem medresesinde 90-100 kadar öğrenci bulunmuş. Fakat savaş ve göç şartlarından dolayı hayatı hakkında doyurucu bilgi kaynaklarda olmamıştır.

Molla Muhammed Celalî birinci evliliğini amcası kızı, ikinci evliliğinde ise dayısının kızı ile evlenmiştir. Bu hanımı okumuş ehli takvadır. İsmi Hatice olan bu hanımın ölümünden sonra Telli isminde biri ve daha sonra Ortilî (Bardaklı) köyünden Celalî Aşireti Saki kolundan Şekir ismindeki hanımı ile evlenir ve bu hanımından dört kızı olup fakat oğlu yoktur. Molla Muhammed Sadık isimli oğlu eltileri olmadan vefat eden Hatice isimli hanımının oğludur. Molla Muhammed şartlar gereği dört evlilik yapmıştır ancak ilk hanımı ile evliliği aile tarafından da hoş karşılanmamış ve Molla bu hanımından ayrılmıştır. Toplam on bir erkek, dokuz kız olmak üzere yirmi evladı vardı.⁶⁶ Araştırmacı-yazar Ümit Demirhan "*Molla Muhammed Celalî'nin bir hanımının adı Teli, diğerinin adı Şekir olup Ortilî (Bardaklı) köyündendir ve dört kızı var oğlu yoktur. Hatice Hanım eltilerini*

⁶⁴ Bu bilgilerin bir kısmı Molla Muhammed Celalî'nin oğlu Molla Muhammed Sıddık'ın oğlu İbrahim'in hanımından mülakat yolu ile araştırmacı- yazar Ümit Demirhan tarafından alınmıştır.

⁶⁵ Hasan Akboğa, *Xelîfe Yûsuf û Teqrîza Wî (Metn û Lêkolîn)*, (Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bingöl, 2016, 27.

⁶⁶ Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 1, 239-241.

*görmemiştir, önceden vefat etmişti. Molla Muhammed Sıddık bu hanımın oğludur”*⁶⁷ demektedir.

Molla Muhammed Celalî sadece bir âlim olmayıp aynı zamanda bir tarikat şeyhidir. Fakat elimizde kendisi ve ailesi hakkında yeterince yazılı kaynak yoktur. Elde edilen bilgilerin çoğu hatıralar ve aile fertleri ile yapılan mülakatlardır. Bir gün arşiv bilgileri ortaya çıkarsa bu büyük Kürt âlimi hakkında birçok bilgi elde edilebilir. Ancak bu âlimin Molla Muhammed Sıddık oğlundan sonra, medrese ve ilmi faaliyetler geleneği şartlar gereği durmuştur. Sadece Hacı İbrahim adlı oğlu lise seviyesinde diplomalı olmuştur. Fakat Hacı İbrahim âlim ve dindar bir dede torunu gibi ata- dedesinin yol ve metodunun peşine düşmüştür.

Yine Demirhan, bir mülakatında oğlu Muhammed Sıddık için: “*Şeyh Muhammed Celalî, Silvan’a gittikten sonra, Doğubayazıt’ta kalan aile fertlerinden sadece Muhammed Sıddık kalıyor. O da bölge medreselerine okuyor ve babası gibi sosyal ve siyasi olaylardan uzak kalarak sadece ilmi faaliyetler yapmakta ve hiçbir zaman resmi görev de almamıştır. Babasının Ahmed-i Hanî’den bu yana devam eden medrese geleneğini devam ettirmiş, bir müddet de Bayezid dışında “Şêxuli, Kotiz, Îdir ve Elomilo” da görev yapmıştır. Bu arada bir süre İran taraflarına da gitmiştir fakat tekrar Doğubayazıt’a dönmüştür. İran taraflarından döndükten sonra Iğdır ve Elomilo da talebe okutmuştur.*”⁶⁸

2.2.2. Eğitim Hayatı

Medrese hayatı başarılı olan Molla Muhammed Celalî, bu eğitiminin birinci aşamasında Doğubayazıt’a dönerken kendisini Doğubayazıt dışında Alaca Köprüünün (Pirabelek) yanında karşılayan amcası Şeyh Ozman’ın “*Muhammed ben dedim sen bir şey olacan, niçin olmadın, neden evlendin bir âlim olmadın.*” Şeyh o zaman amcasının kızı ile evliydi ve bu latifesi üzerine amcasının kızı olan hanımını da bırakarak bu sözden dolayı küserek başını alıp tekrar ilim tahsiline geri döner. Ancak yıllar sonra yine haber gelir Molla Muhammed köye geri dönüyor, Şeyh Ozman aynı amcası yine Alaca köprüünün yakınında karşılayarak bu sefer: “*Benim gerçek sülâlem*

⁶⁷ Ümit Demirhan, “Jiyana Mela Mihemedê Celali (The Life of Mela Mihemedê Celalî)”, *Frutllaria Kurdica Bulletin Of Kurdish Studies 17*, Jagiellonian University Institute Of Oriental Studies, Kraków/ Polonya, 2017.

⁶⁸ Demirhan, *Jiyana Mela Mihemedê Celali*, 21.

işte budur” diyerek elini öpmeye çalışan Seyda ya memnuniyetini dile getirir ve âlimliğini tebrik eder.

Kendisine ait Molla Muhamed Celalî adı ile ünlü bir medresesi vardır. Bu medrese eski Bayezid’in içinde olup sistematik bir şekilde eğitim- öğretim vermiştir. Ancak son zamanlarda Burnereş (Karaburun) adlı köyde Doğubayazıt Kaymakamlığınca Molla Muhammed Celalî adını taşıyan bir medrese yapılmıştır. Ancak kaynaklar köyde bu medresenin ismi ile bilinen medrese olmadığını gösteriyor. Ailesinin verdiği kesin delillere göre asıl medresesi eski Bayezid’in içindedir.⁶⁹ Molla Muhammed Celalî bu köy ve başka köylerde ders verdiği veya görev yaptığı için muhtemelen bu medrese ile karıştırıla bilinir.

Araştırmacı-yazar Ümit Demirhan’nın verdiği bilgilere göre “Molla Muhammed Celalî 7-8 yıl “Bazîdaxa” da mollalık yapmıştır ve öğrenci okutmuştur. Sonra Yukarı Bayezid şehrine gelmiş ve burada müderrislik yaparak öğrenci okutmuştur. Molla Muhammed burada da 8-9 yıl mollalık yapmıştır. Medresesi Behlul Paşa Kalesi yolu üzerinde olup günümüzde yeri sebze bostanlarıdır. Bilindiği kadarıyla Bayezid dışından gelen öğrencilerle birlikte medresesinde yüz küsur öğrenci barındırmıştır. Halife Yusuf, Halife Muhyeddîn, Hacî Muhemmed Berekat, Said Nursî başta olmak üzere yüzlercesi Molla Muhammed Celalî, Yukarı Bayezid şehrinde ders verirken bu medresesinde talebeliğini yapmıştır.

Bu talebelerinden Said Nursi ve başkalarının daha sonraki zamanlarda ünleri kıtaları aşmış, eserleri yüzlerce dünya diline çevrilmiş ve bazı dünya üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Talebesi Said Nursi ile arasındaki diyalog kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: “*Birkaç gün sonra Vastan⁷⁰ Kasabasına gitti ise de, orada tebdil-i hava için ancak bir ay kadar kaldı. Bilahare Molla Mehmed isminde bir zatın refakatinde tabî “Bayezid”e hareket etti. Hakîki tahsiline işte bu tarihte başlar.*”⁷¹

Bu zamana kadar hep "sarf" ve "nahiv" mebadileriyle meşgul olmuştu ve "izhar"a kadar okumuştur. Bayezid'de Şeyh Mehmed Celalî'nin nezdinde yaptığı bu

⁶⁹Demirhan, *Jiyana Mela Mihemede Celali*, 13.

⁷⁰ Günümüzde Van iline bağlı Gevaş ilçesidir.

⁷¹ Badıllı, *Mufassal Tarihçe-i Hayat*, 91; İhsan Atasoy, *Van Hayatının En Yakın Şahidi Molla Hamit Ekinci*, Nesil Yayıncılık, İstanbul, 2017, 21-52.

hakiki ve ciddî tahsili üç ay kadar devam etmiştir. Fakat pek gariptir. Zîra Şarkî Anadolu usûl-ü tedrisiyle, Molla Cami'den, nihayete kadar ikmal-i nüsahtı etti. Buna da, her kitaptan bir veya iki ders, nihayet on ders tederrüs etmekle muvaffak oldu ve mütebakisini terk eyledi. Hocası Şeyh Mihemed Celalî ne için böyle yaptığını sual edince, Molla Said cevâben, "Bu kadar kitabı okuyup anlamaya muktedir değilim. Ancak, bu kitaplar bir mücevherat kutusudur; anahtarı sizdedir. Yalnız sizden şu kutuların içinde ne bulunduğunu göstermenizin istirhamındayım. Yani, bu kitapların neden bahsettiklerini anlayayım da, bilahare tab'ıma muvafık olanlara çalışırım" demiştir.⁷² Yine oğlu Nizamettin'in anlatımına göre babasının bu medresede 90 civarında talebesi olduğu ve en küçük talebesinin 14 yaşlarındaki Molla Said olduğu, diğer talebelere Müftü Sadullah Efendi ders verirken sadece Molla Said'e kendisi ders verirmiş. Ders esnasında da kimseyi yanlarına almazlarmış. Molla Said, hocasına: *"Bu kitaplar okuyup öğrenmekle baş olmaz, bu ilmin hazinesinin anahtarı sizdedir"* diyerek hocasından her ilimden sadece bir ders almış. Gündüzleri Şeyh'ten ders alırken Perşembe geceleri de eski Bayezid'te bulunan Ahmed-i Hanî'nin türbesine gidermiş. Şüphelenen babam arkasına Halife Yusuf ve Molla Şerif'i takipçi olarak koymuş. Türbeye giden takipçiler küçük Said'i göremezler fakat içeriden *"belê Seyda, belê Seyda"*(evet hocam, tamam hocam) diye sesler duymuşlar. Bu durum karşısında Şeyh talebelerine *"bundan sonra Said'e kesinlikle kimse karışmayacak"* diye emir vermiş ve yaşça büyük talebesi Molla Şerif'i de hizmetine vermiştir. Üç aylık bu tahsilden sonra Şeyh, küçük Said'e *"artık sen ilmi tekâmül eyledin. Bizim sana verecek bir şeyimiz kalmadı"* diyerek icazetini vermiş. Hocasına veda ederek ayrılan Molla Said, I. Dünya Harbine kadar her yıl kendisi bazen de Van'da açtığı medresesindeki talebeleri ile Bayezid'e gelerek hocasını ziyaret etmiştir.⁷³

2.2.3. Eserleri

Molla Muhammed Celalî'nin kitapları bir müddet oğlu Nizameddin'in evinde idi. Şimdi ise Ferid isimli şahıstadır. Dönemin şartları gereği savaş ve sürgün yıllarında bazı eserleri kayıp olmuş ve İsmet İnönü⁷⁴ zamanında korkudan bazı

⁷² Nursi, *Tarihçe-i Hayat*, 31; Badıllı, *Mufassal Tarihçe-i Hayat*, 91-92.

⁷³ Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 1, 240.

⁷⁴ Demirhan, *Jiyana Mela Mihemed Celali*, 15.

kitapları yakılmış olabilir. Fakat hususi Kur'anı günümüze kadar çok zor şartlarda ulaşmıştır. Hamail adlı eserleri ve diğer iki kitabı Hasan isimli torunundadır. Bu Hamail'lerin tam olarak kendisine ait olduğu ailesince tam tebit edilememiştir. Bazı önemli eserleri bunlardır:

1) Kur'an-a Taybet: Bu eser Mela Muhammed Celalî'ye özgü hususi bir Kur'an Meali'dir.

2) Hemayîl (Dua Kitabı): Özel dua ve niyazlardan müteşekkil bir dua kitabıdır.

3) Hayatu'l-Heyevan (Hayvanların Hayatı): Bu eser de Mela Muhammed Celalî'nin hayvanat alemine özgü, onların bazı yönlerini anlatan bir kitabıdır..

4) Pirtûka Nedîyar (Bilinmeyen Bir Kitap): Konusunun ve içeriğinin ne olduğu bilinmemekle fakat var olduğu bilinmekle günümüzde mevcut değildir.⁷⁵

2.2.4. Vefatı

Molla Muhammed Celalî Ağrı Dağı başkaldırıları (Şerê Kirê Gilîdaxê)'na kadar Doğubayazıt'ta yaşamıştır. Ancak gerek ilmi tercih etmesi gerekse de öngörüsü ile bu hareketten bir gelecek görmediğinden: “*Serê me di bin dewletê da ye; eskerên wê di nava me de ne. Em nikarin eskerên wê jehrdadayî bikin û li hemberî wê rabin.*” Lewre ji Bayîzê çûne.⁷⁶(Başımız devletin içindedir, askerleri içimizdedirler. Biz askerlerini zehirleyemeyiz ve devlete karşı çıkamayız)” tespitinde bulunarak bir süre sonra Doğubayazıt'tan bazı aile fertleri ile beraber göç etmiştir.

Aile fertlerinden bazıları kalmış, diğerleriyle beraber kendi rızası ile Silvan taraflarına göç etmiştir ve başkaldırı olaylarına karışmamıştır. Kendisi Silvan da vefat etmiştir. Bir ara hava vesu şartlarının iyi olmamasından dolayı dönmek istese de dönememiştir. Aile fertlerinde bazıları orada hava ve su şartlarından hastalanır ve ölürlür. Mahsum ve Fehim adlı oğulları da orada vefat etmiştir. Hanımı Şekir (Sekine), oğlu Nizameddin ve kızı Habibe Doğubayazıt'ta geri dönmüştür. Bunlar ise Bazîd'te vefat etmiştir. Oğlu Nizameddîn daha yakın bir zaman önce 16-17 sene önce Doğubayazıt'ta vefat etmiştir. Demirhan'nın ailesinden aktardığı bilgilere göre aile çok istemişse de bir türlü kabrini görmeye muvaffak olamamıştır. Ailesine göre kabri Silvan'nın “Heştder” veya “Heştan” köyündedir. Demirhan: “*Molla*

⁷⁵ Demirhan, Jiyana Mela Mihemedê Celali, 18.

⁷⁶ Demirhan, Jiyana Mela Mihemedê Celali, 20.

*Muhammed Celalî'nin adı ve namı dünyanın her yerinde vardır, biliniyor. Ailenin bir soy şeceresi Şerafeddin Eryılmaz da vardır. Şerafeddin dedesi üzerine biraz çalışma yapmıştır. Ve aileye demiştir. “ Gidin kabrini görün” fakat şimdiye kadar kimse gitmemiştir ve mezarını da bulmamıştır.*⁷⁷

Araştırmacı Abdulkadir Badıllı, Molla Muhammed Celalî için Doğubayazıt bölgesinde yaşayan Celalî aşiretine müntesip olup I. Dünya Savaşı sıralarında muhaceretle Diyarbakır ilinin Silvan ilçesi taraflarında bir köye yerleşmiş ve orada hakkın rahmetine kavuşmuştur. Vefat tarihi hakkında kesin bir bilgimiz yoktur, demektedir.⁷⁸ Kadri Yıldırım, 1914 yılında Siirt'in Şirvan kazasında vefat ettiğini belirtmektedir.⁷⁹

2.3. Halife Yusuf Bazîdî (1885- 1965)

2.3.1. Doğumu ve Ailesi

Âlim, hekim, edip ve mutasavvıf olan Halife Yusuf Bazîdî 1885 yılında Doğubayazıt'ın Zengezûr⁸⁰ (Sarıdana)⁸¹ ve şimdi Sarıgül mahallesi olan köyünde doğdu. Bu köy İshak Paşa Sarayı yolunda ve Ahmed-i Hanî'nin türbesine çok yakın bir yerdedir. Babası İshak Paşa Sarayı topçusu Mahmud al-Punanişi'nin (Pinhannişin) oğlu fakih Şerif ağa ki bilgin, zeki, cömert, misafir sahibi ve bölgede tanınandı. Annesi Fatma Hanım olup küçüklüğünde daha bebekken kendisine gusül aldırtırdı. Bu aile aristokrat olup saray geleneğinden gelen Ahmed-i Hanî'nin takipçileri olduğundan Doğubayazıt'ta halk arasında sevilen, itibar edilen ve halen de birçok sosyal meselede fikri dinlenen ve kabul edilen bir ailedir. Dedeleri Ahmed-i Hanî zamanında Doğubayazıt'a gelip yerleşmişler. Ailesi Ahmed-i Hanî ailesi ile birlikte bir müddet Van'da da yaşamıştır.⁸² Halife Yusuf bölgede Celalî aşiretinin içinde yaşayarak ünlemiş ve böylece bölgenin kadim aşireti olan Celalîlere mal olmuştur.⁸³

⁷⁷ Demirhan, *Jiyana Mela Mihemedde Celali*, 21.

⁷⁸ Badıllı, *Mufasssal Tarihçe-i Hayat*, 91.

⁷⁹ Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 1, 239.

⁸⁰ Sengê sor: Kırmızı taş.

⁸¹ Çağlayan, *Şark Uleması*, 293.

⁸² Çağlayan, *Şark Uleması*, 179; Sağniç, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, 485-490.

⁸³ Bu bilgiler Halife Yusuf Bazîdî'nin torunu Şeyh Abdullah Tanrıverdi'den alınmıştır. Mülakat: 30.07.2019.

Gerçek ismi Yusuf Topçu, Topçuoğlu, Topçuzade⁸⁴ olsa da ilim dünyasında Halife Yusuf Bazîdî, Abdullah b. Mahmud Nakşibendî, Abdullah b. Mahmud Bayezidî en- Nakşibendî olarak tanınır. Halife Yusuf bölge halkı arasında geçen 80 yıllık hayatının evvelini Osmanlı'nın son döneminde ve 40 yıllık geri kalanını da yeni kurulan genç Cumhuriyet döneminde yaşamıştır. Büyük âlimleri kendisine hep örnek almıştır. Ahmed-i Hanî, Mela Halilê Siirtî ve Melayê Bateyî⁸⁵ bu üç âlimin halife üzerinde büyük tesiri vardır.

Bölge medreselerinin yetiştirdiği büyük âlimlerden biri de Halife Yusuf Bazîdî'dir. Büyük ilim adamı Aristo ve Farabi'den sonra "Üçüncü Muallim"⁸⁶ olarak kabul edilen Ahmed-i Hanî'nin geleneğinden gelen Muradhan Bazîdî, İsmail Bazîdî, Molla Mahmûd Bazîdî, Şeyh Muhammed Celalî gibi Halife Yusuf Bazîdî de asrının büyük ilim ve fikir adamıdır. Şahiner: "*Dönemin halk kitleleri ve devlet yetkilileri nezdinde mu'teber bir âlim olarak sevilen ve sayılan Şeyh Muhammed Celâlî'nin talebeleri, Osmanlı idaresince yüksek tahsilli sayılıp askerden muaf tutulduğu için Halife Yusuf da askerliğini kıslada değil, ilim tahsili yaptığı medresede talebe olarak geçirmiştir.*"⁸⁷ (Bkz: Resim 24)

2.3.2. Eğitim Hayatı

Kur'an öğrenimini küçük yaşlarda ailesinin yanında kendi köyü Zengezor da tamamlayan Halife,⁸⁸ daha sonra ilk tahsilini Şafii fihkindan başlayarak köyün imamı Molla Ahmet'in yanında her geçen gün üstün bir zekâ ile aşamaları kat ederek başarılı bir şekilde ilerletti. Sonrasında eğitimini engin ilim sahibi olan Said-i Nursi'ye de hocalık yapan Şeyh Muhammed Celalî'den sarf, nahiv ve birçok medrese ilimlerini okudu ve hocasının bu medresesinden bu ilimleri aldı ve bundan sonra birkaç medresede daha eğitimini tamamladı.⁸⁹ Şeyh Celalî'nin bu medresesinde Ahmed-i Hanî eğitim geleneğinin sürdürülmesi bölgenin bir gerçeğidir. Medresenin bu tesiri Halife Yusuf Bazîdî'nin da eserlerini İsmail,

⁸⁴ Zeynelabîdîn Zinar, "Piştî Ehmedê Xanî Xelîfe Êsiv", *Ehmedê Xanî 2012 Salnamesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2013, 107-108.

⁸⁵ Akboğa, *Xelîfe Yûsif û Teqrîza Wî*, 54-55.

⁸⁶ H. Mem, *Üçüncü Öğretmen Xani*, 16.

⁸⁷ Necmettin Şahinler, *Son Şahitler Bediüzzaman'ı Anlatıyor*, I-IV, Nesil Yayınları, İstanbul, 2010, I, 36.

⁸⁸ Sağniç, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, 485.

⁸⁹ Sağniç, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, 486; Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 290.

Murathan ve Mahmud Bazîdî gibi kendisinden önceki büyük âlimler gibi Kürtçe olarak yazması da bu kanattı pekiştiriyor ve bu görüşü güçlendirmektedir.⁹⁰ Modern çağın şair ve âlimi olan Halife çağdaşlarına göre yeterince tanınmamıştır veya medrese çevresinde tanınmıştır. Zira bu tanınmada biyografisinden ziyade Şafii mezhebinde otorite kabul edilen “İrşad’ul-İbad” adlı fıkıh kitabı ile olmaktadır. Eserlerini klasik edebiyat tarzında yazmıştır ve eserleri gözle görülen bir sanat estetiğine sahiptir.⁹¹ Çağlayan, Şeyhin eserinden örnek vererek bu tespitini şöyle aktarmaktadır: “*Merhum Şeyh anadilini çok iyi bilmekte ve onunla okuyup yazmaktadır. Arapça alfabe ile Kürtçe eserleri ve şiirleri çoktur. Divanının başında anadilini bilmeyenleri tenkit etmekte ve topluma faydalı olmayan kişiler olarak nitelemektedir. Başkasının artıkları ile yaşayanların, sürülerini koruyamayacaklarını bildirmektedir. Cahillerin âlimlerin yerine, tilkilerin de aslanların yerine oturmalarını doğru görmemekte ve isabetli kararlar vermektedir.*”⁹²

Bir ilim aşığı olan Halife yüksek tahsilli olduğundan o dönemin yasalarına göre askerlik vazifesinden muaf tutulmuştur. Birinci dünya savaşı sırasında hayatında müstesna bir yeri olan Molla Halil Siirdî’nin medresesinin bulunduğu Siirt iline göç etmiştir. Siirt’te yine okuduklarına ek olarak Siirt vilayetinin büyük âlimlerinden olan Molla Halil Siirdî’nin torunu Molla Hamid efendinin yanında eski tekrarlarla birlikte bir süre birçok nadide (mantık ve feraiz) ilimleri okumuştur. Molla Hamit dersleri bizzat verip dedesi gibi âlim ve üstün vasıflara sahipti. Bu arada derslerini tamamlayarak büyük bir merasimle icazetini Molla Hamit’ten almıştır.⁹³

İlim icazetini alan Halife her medrese talebesi gibi Cizre’ye bağlı Hedil köyünde Seydalığa başlamıştır. Tam 10 yıl kadar iyi bir imaj ile burada hocalık yapar ve görevini tamamlar. Bu hocalık esnasında önce Şeyh Mihemed Nurî ed-Derşewî⁹⁴ sonra da Şeyh Muhammed Said Cizreliyi (Şeyh Seyda) tanır ve ona tabi olur.

⁹⁰ Akboğa, *Xelife Yûsuf û Teqrîza Wî*, 24-31.

⁹¹ Akboğa, *Xelife Yûsuf û Teqrîza Wî*, 24-31; Süleyman Çevik, “Bi Kurê Xelife Yûsif Şêx Mistefa Re Hevpeyvîn” *Nûbihar Dergisi*, İstanbul, 2003, 89, 9-18; Bu bilgiler Halife Yusuf Bazîdî’nin torunu Şeyh Abdullah Tanrıverdi’den alınmıştır. Doğubayazıt :(30.07.2019).

⁹² Çağlayan, *Şark Uleması*, 295; Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 292.

⁹³ Bu bilgiler Halife Yusuf’un Torunu, Hacı Abdullah Tanrıverdi ile görüşmeden elde edilmiştir., Doğubayazıt, Mülakat:30.07.2019.

⁹⁴ Şeyh Mihemed Nuri Derşewî sadece iki kişiye icazet vermiştir. Biri Şeyh Mihemed Nurî el-Cizîrî diğeri de Xelife Yusuf Bazîdî’dir. Görüşme: Bu bilgiler Halife Yusuf’un Torunu, Hacı Abdullah Tanrıverdi tarafından verilmiştir. Doğubayazıt, Mülakat: 30.07. 2019.

Tasavvufi birikimini gören Şeyh kendisine tasavvuf ilmini tekrarlatarak ve kısa bir surede başararak 36-38 yaşında 1923 yılında Nakşibendi tarikatından halifelik nişanesini alır.⁹⁵1925 yılında Şeyh Muhammed Nuri Derşevî'den Nakşibendî tarikatı, 1935 yılında Şeyh İbrahim Hakkı el-Basretî'den de Nakşî tarikatı icazetnamesini almıştır. 1925 yılında bu halde Şeyh Muhammed Said Cizre'nin halifesi olur. Aynı zamanda 1935 yılında Şeyh İbrahim Hakkı el-Basretî'den Nakşibendî tarikatının üçüncü defa icazetini⁹⁶ almıştır. Çaldıran bölgesinin köylerinde ilmî hizmet verirken kendisinden Kadirî tarikatı derslerini de almak isteyenlere o dersleri ta ki Kadiri icazetini alana kadar hürmeten vermemiştir. Bilahare Bağdat'a azimet etmiş ve Kadir'i tarikatının Şeyhi olan Şeyh Abdulkadir Geylani Hazretlerinin türbesini ziyaret etmiş ve Kadir'i tarikatının o asırdaki şeyhi olan Şeyh Ahmet Şerefettin el-Kadiri'den de Kadiri tarikatının icazetini almıştır.⁹⁷ Tarikat tabiriyle merhum zülcenaheyn idi. Hem Nakşi hem de kadiri tarikatlarından icazet verebiliyordu.⁹⁸ Bugünden sonra Halife artık hem medrese hem de tarikat icazetini almıştır ve çok yoğun bir şekilde çalışıyor ama bütün bunlara rağmen okuma ve yazmanın peşini hiç bırakmayarak edebi ve dini eserlerini yazmayı kendisine birinci vazife yapmıştır. Fakat Geçit'in de belirttiği gibi "*Halife Yusûf'un hayatında ve fikir dünyasında Ahmed-i Hânî'nin büyük etkisi bulunmaktadır. O da tıpkı Hânî gibi eserlerini Kürtçe yazmış, tasavvuf ve tarikat yaşamını kişisel ibadetleri eda etme temeli üzerine bina etmiş, klasik tarikatlardaki tevbe, intisap, mürit-mürşit ilişkilerinde takip edilen merâsim ve formaliteleri şart koşmamış, zikir, vird, salavat çekmeyi çok önemli görmekte birlikte ilim okumayı tavsiye ve tercih etmiştir.*"⁹⁹

Halife Yusuf, Doğubayazıt'ın İncesu, Çalixa, Dutax, Gunde Ecem, Yılanlı köylerinde ömrü boyunca ilmi tedrisat vererek yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Bunlarla birlikte Van ilinin Çaldıran ilçesinde de birçok köyünde de 4-5yıl kadar tedrisat vermiştir.¹⁰⁰

⁹⁵ Sağniç, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, 486.

⁹⁶ Bu icazet şu an Hacı Sabih Tanrıverdi'nin yanında mevcuttur.

⁹⁷ Hacı Abdullah Tanrıverdi, *Halife Yusuf'un Torunu*, Doğubayazıt, 30.07.2019; Hacı Sabih Tanrıverdi, *Halife Yusuf'un Torunu ve Kalko Şeyh Mustafa'nın Oğlu*, Doğubayazıt, 15.06.2019.

⁹⁸ Çağlayan, *Şark Uleması*, 179.

⁹⁹ M. Salih Geçit, "Halife Yusûf Topçu (1885-1965) ve Akide Metni", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, Ağrı, 2018, 133-164.

¹⁰⁰ Bu bilgiler Halife Yusuf'un Torunu, Hacı Abdullah Tanrıverdi tarafından verilmiştir. Doğubayazıt, Mulakat: 30.07. 2019.

2.3.3. Eserleri

Halife Yusuf Bazîdî çağdaşlarına göre daha fazla eser veren ilim ve edebiyat adamıdır. Halife genellikle eserlerini anadilinde yazmış ve bu eserleri birçok dile çevrilmiştir.

1) İrşâdu'l-İbâd (Büyük Şafiî İlmihali): Arap alfabesi ile Kürtçe yazılan İrşad'ul İbad, Şafiî mezhebinin fikhî içtihatlarının derlendiği ve toplu olarak ele alındığı eserdir. Kürtçe yazılan fıkıh kitapları arasında yazıldığı zaman itibarıyla en geniş ilmihal kitabı özelliğini taşımaktadır. İman, temizlik, abdest, gusül, teyemmüm, hayız, namaz, zekât, oruç, hac, bey' (alışveriş ve ticaret), miras, nikâh, talak, nafaka, riddet, kehanet gibi fihhi meselelerin klasik ilmihal kitapları usulü üzere işlendiği bir eserdir.

İlk yazıldığı yıllarda yazma nüshalar halinde çoğaltılarak dağıtılan ve Kürt medreselerinde ki yerini hemen alan bu eser Şafiî müderrisler ile mollalar arasında oldukça rağbet görmüştür. İlk defa 1948 yılında Suriye'de basılan bu eser, 1960 yılında Ankara'da Nur Matbaasında Arap harfleriyle Kürtçe yayınlanmıştır. Daha sonra 1998 yılında İstanbul'da Hira Yayınevi tarafından üçüncü kez ve iki cilt halinde yayınlandı. Arap harfleri ile Kürtçe yazılı eserin Latin alfabesiyle Türkçesi de yazılmıştır.¹⁰¹

2) Manzum Takriz (Dinî ve Tasavvufî Şiirler): Müellifin şiirlerinden bir kısmının toplandığı eseridir. Allah ve Peygamber sevgisi başta olmak üzere dinî ve tasavvufî duyguların yoğun olarak işlendiği ilahîlerden oluşan bir kitaptır.

Halife Yusuf Bazîdî bu eserin ilk kısmında, Ahmed-i Hanî'nin Mem û Zin eserinde Kürt diline verdiği önemi aynen kendisinin de verdiği önem dile getiriliyor.¹⁰² Aynı şekilde ilk bölümlerinde Allah, Peygamberler ve İslamiyet'e övgü ile başlamıştır.

3) Tuhfetu'l-Amilîn (Fıkıh İlmi, Şafiî Mezhebi): Şafiî Mezhebi fikhî üzerine yazılmış küçük bir ilmihal kitabı mahiyetindedir.

¹⁰¹ Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 291; Halife Yusuf Bazîdî, *İrşadü'l İbad Min Avami'l Mü'minin*, Hira Yayınevi, İstanbul, 1998, 12-25.

¹⁰² Halife Yusuf Bazîdî, *Manzum Takriz*, Hira Yayınevi, İstanbul, 1961, 1-2.

4) Tuhfetu's-Sıbyân (Çocuklara Armağan): Çocuklara armağan çocuklar için yazılmış temel dinî bilgilerin yer aldığı ve Şafî mezhebine göre yazılmış bir iman ve ilmihal kitabıdır.

5) Tuhfet-uz Zakirîn: Hadisle ilgili olarak Hz. Muhammed'e ait hadislerin muhtelif hadis kitaplarından seçilerek Arapça metin ve Kürtçe tercümesi ile beraber alındığı bir hadis kitabıdır. Her bir hadisten sonra kısa bir izahın yapıldığı eser, türünün bölgede yazılan ilk eseridir.

6) Kitâbu'l-Ferâiz (Feraiz İlmî-İslam Miras Hukuku): İslâm Miras Hukuku konusuyula ilgili olarak bölge âlimleri arasında ilk defa müellif tarafından Kürtçenin Kurmanci şivesinde yazılan eseridir. Miras konularını detaylı ve sistematik bir şekilde ele almaktadır.

7) Tecvidu'l-Kur'an: Bu eserde Kur'an-ı Kerim'i tecvit üzere okumanın esasları ele alınmaktadır. Bu eser de bölgede Kürtçe yazılan ilk tecvit kitabı olarak bilinmektedir.

8) Akîdetu'l-İmân (İslam İnanç Esasları İle İlgili Akide Metni): Klasik akide metinlerinde geçen temel inanç esaslarını ihtiva eden eserde bazı farklı konulara da dikkat çekilmiş, özellikle müellifin tasavvuf meşrepli olması sebebiyle tasavvufî meselelere de yer verilmiştir. Siyer ve fıkıhla ilgili bazı konulara da yer verilmiş bulunmaktadır.

9) Hutbe Kitabı: Şafî Mezhebi içtihatlarına uygun bir şekilde Cuma namazı nasıl kılınması gerektiği ve Cuma hutbesinin okunmasını öğreten bir eserdir. Hutbe: Allah'a hamd, salavat, takva tavsiyesi, ayet ve dua bölümleri olmak üzere beş bölümden oluşur.¹⁰³

10) Tuhfet'ul İhvan: Nikâh, cenaze, kurban konuları ile ilgili küçük bir risaledir.

11) Mecmeû'ul Mesailîş-Şer'îye Bi Lîsanê Kurdîye: Kürtçe izahlı Şafii mezhebinde yazılan fıkıh kitabıdır.

---

¹⁰³ M. Salih Geçit, *Halife Yusûf Topçu (1885-1965) ve Akide Metni*, 133-164; Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 291.

12) Risaletûl Hîsab (Matematîk): Matematiksel dört işlem ve bazı hesaplamaları öğreten bir matematik kitabıdır.¹⁰⁴

Halife Yusuf ender kişilerden biridir ki harf inkılabının yapıldığı, İslam şeriatının yasak edildiği, Kürtçenin fetret devrini yaşadığı dönemlerde 1965 yıllarına kadar 42 yıl içinde sadece Kürtçe olarak iki eser neşir edilmiştir.¹⁰⁵ Halife Yusuf da, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde bu mahlasları “Halife Yusuf Bazîdî, Abdullah b. Mahmud Nakşibendi, Abdullah b. Mahmud Bayezidi en- Nakşibendi” kullanarak ve bütün baskılara rağmen iki eserini Kürtçe olarak Arapça alfabe ile neşir etmeye muvaffak olmuştur.¹⁰⁶

2.3.4. Vefatı

Halife Yusuf, ömrünün son 30 yılını ara vermeksizin peş peşe nafile orucu, “Siyamu’d-Dehr” i tutmakla, gecelerini de ibadetle geçirmiştir. Bereketli ve uzun bir ömür yaşayan Halife Yusuf, 1965 yılının Şubat ayında Doğubayazıt’a bağlı Seslitaş (Çalixana Tacdo) köyünde gece saat 02:00 sıralarında Hakkın huzuruna kavuşmuştur.¹⁰⁷ Şimdi o köyde adına bir camii ve türbesi yapılmıştır.¹⁰⁸ Bu Seslitaş (Çalixana Tacdo) köyü Halife Yusuf’un burada defin edilmesinden bu yana “Çalixana Helife” adı ile anılıyor ve tanınıyor. (Bkz: Resim 25)

2.4. Kalko Şeyh Mustafa (1923-2004)

2.4.1. Doğumu ve Ailesi

1339/1923 yılında Cizre’nin Hedil köyünde dünyaya gelen Şeyh Mustafa, Halife Yusuf’un altı çocuğundan en büyük oğludur. 7-8 yaşlarına kadar burada ailesi ile kalan Kalko Şeyh Mustafa ve ailesi, babasının Şeyhi Muhammed Nuri ed- Derşevî’nin tavsiyesi üzerine Doğubayazıt’a geri dönmüşler.¹⁰⁹ Ahmed-i Hanî geleneğinden gelen ilim ve irfan önderi babası Halife Yusuf’un yanında yetişerek

¹⁰⁴ Akboğa, *Xelife Yûsuf û Teqrîza Wî*, 31-37.

¹⁰⁵ Mahmud Malmisanîj, *Türkiye ve Suriye’de Kürtçe Kitap Yayıncılığının Dünü Bugünü*, Vate Yayınları, İstanbul, 2010, 167.

¹⁰⁶ Akboğa, *Xelife Yûsuf û Teqrîza Wî*, 45; Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Alimleri*, 291; Zinar, *Xwendina Medresê*,. Pençinar Yayınları, Stokholm. 1991, 12-45; Hacı Abdullah Tanrıverdi, *Halife Yusuf’un Torunu*, Doğubayazıt: 30.07. 2019.

¹⁰⁷ Çağlayan, *Şark Uleması*, 297.

¹⁰⁸ <http://www.dogubayazithalkinesi.com.tr/h934-halife-yusuf-topcu-1885-1965.html>, Erişim Tarihi: 21.02.2018.

¹⁰⁹ Çağlayan, *Şark Uleması*, 295; Sabih Tanrıverdi, *Şeyh Mustafa Albumü*, Artus Basım, İstanbul, 2007, 14.

onun izlediği aydınlık ve Hanî, gelenekli ilim ekolünde yoğrularak toplumunda sevilen sayılan önder bir kişiliği vardı. 1964 yılında babasının vefatından sonra babasının misyonunu icra etmiştir. Halk onu “Bavo veya Kalko” olarak tanırdı. Şeyh Mustafa evli olup on çocuktan 3 erkek ve 7 kız çocuğu babasıdır.

2.4.2. Eğitim Hayatı

Başta babası Halife Yusuf medresesi olmak üzere bölge medreselerinde çok iyi bir eğitim alan Şeyh Mustafa babası Halife Yusuf’un yanında Arapça, Farsça ve Kürtçe dillerini de çok iyi bir şekilde öğrendi. Babasından ve Cizre bölgesindeki âlimlerden İslami ve sosyal dersleri çok iyi öğrenen Şeyh, halkın arasında meydana gelen aşiret kavgaları, kan davaları gibi olaylarda sulh yaparak babasının İslami ve insani değerlerini içeren misyonunun sembolü olarak tanınmıştı.¹¹⁰

Şeyh Mustafa 1946 yılındaki Diyanet İşleri Reisliğinde dönemin Doğubayazıt müftüsü Sadullah Yıldız’dan imamlık vesikası almış ve Doğubayazıt’ın Tahılka, Karabulak, Kızıldize, Teperiz, İncesu, Ortakent, Yılanlı, Harık, Subeşiği, Korum, Tutak, Çoban ve Hıdık köylerinde gönüllü dini ilimler ve medrese hizmeti vermiştir. Bu yıllarda köylerde yapılan camilerinin yapılmasında da köy halkına fikir vermiştir.¹¹¹ Uzun yıllar bu görevi sürdüren Kalko Şeyh 1980 yıllarında emekli olup halkın içinde manevi bir lider, bir toplum rehberi olarak hizmetlerine vefatına kadar devam etmiştir. Hak ve adaletten ayrılmayan Şeyh sosyal ve ailevi olaylara bilgeliği ve zamanında müdahalesi ile insanların umutlarını hiçbir zaman boşa çıkartmamıştır.

Şeyh Mustafa, hiçbir zaman fantastik bir hayat tarzını seçmedi. O hep halk adamı olmayı tercih etti. Kendisine has bir dergâh kurup insanları etrafına toplamadı. O dergâhı toplum içine yayarak onlarla beraber yoğrularak yaşamayı tercih etti. İsteseydi daha lüks bir hayat tarzı kurabilirdi. Ama o âlim kişiliği ile halkın adamı olmayı bilmiştir. Böylece halk ona “Bavo” lakabını¹¹² uygun görmüştür. Evine giden büyük- küçük herkesi hediyelerle uğurlar ve kendisine gelen hastalara ve çaresizlere şu nasihatte bulunurdu: “*Gidin Allah’ın şifası ve üzerinize olsun. Çare Allah’tandır.*

¹¹⁰ Tanrıverdi, *Şeyh Mustafa Albümü*, 3.

¹¹¹ Tanrıverdi, *Şeyh Mustafa Albümü*, 3-4.

¹¹² Tanrıverdi, *Şeyh Mustafa Albümü*, 11- 13.

Allah'ın duası üzerinizde olsun."¹¹³ Ayrıca kendisinde doğa, yeşillik ve hayvan sevgisi ileri derecede vardı.

Babası Halife Yusuf'un vefatından sonra Nakşi tarikatının icazetini 1966 yılında zamanın büyük âlim ve mürşidi Nakşi Şeyhlerinden Şeyh Muhammed Said el Cezeri'den (Şeyh Seyda) almıştır. Beş sene gibi uzun bir süre Doğubayazıt'ta müftü vekili olarak görev yapmıştır. Babasının tavsiyesi üzere 1950 yıllarında Eskişehir'in Emirdağ ilçesine giderek orada babasının medrese arkadaşı ve çok sevdiği Bediüzzaman Said-i Nursi'yi ziyaret etmiş ve kendisinden dua talebinde bulunmuştur. Kendisine ne tür tavsiyelerde bulunacağını sorması üzerine, Said Nursi: "*Risale-i Nurları oku ve Şeyh Muhammed Celâlî'nin varsa Doğubayazıt'taki çocuklarına maddi yardımda bulun*"¹¹⁴ tavsiyesinde bulunmuştur. (Bkz: Resim 26)

2.4.3. Eserleri

Şeyh Mustafa, tam bir ilim adamı olan babası Halife Yusuf'a ait olan eserlerinden İrşadu'l-İbad (Büyük Şafii İlmihali), Tuhvetu'z-Zakirin (Muhtelif Hadisler) ve Tuhvetu'l-Ihvan adlı eserlerini Kürtçe dilinden Arapça, Türkçe ve Farsçaya geliştirilmiş bir şekilde tercüme etti.¹¹⁵ Babasının bu eserlerini yeniden tercüme ve basımını koordine etmiştir.

2.4.4. Vefatı

Tam bir sahabe aşığı olan Şeyh dini, sözü, özü bir olan bir şahsiyet olarak halk arasında 81 yıllık çok bereketli bir ömür yaşadı. Zamanın çoğunluğunu Doğubayazıt'ta geçirmiş ancak emekli olunca kış aylarında bir müddet İstanbul Şirinevler de yaşamıştır. Halife Yusuf Bazîdî'nin oğlu Doğubayazıt'ın ve bölgenin tanınan kanaat önderi Kalko Şeyh Mustafa hastalıkları nedeniyle 2003 yılında bir süre İstanbul'da hastanelerde tedavi gördü. Çok bereketli bir ömürden sonra merhum 1425/2004 tarihinde Ramazan ayının altıncı¹¹⁶ günü Çarşamba İstanbul'da vefat etti.

Kalko Şeyh Mustafa Tanrıverdi'nin cenazesi 2004 tarihinde Ağrı'ya götürüldü ve buradan karayolu ile Doğubayazıt'a bağlı Seslitaş (Çalixa Helife) köyüne

¹¹³ Tanrıverdi, *Şeyh Mustafa Albümü*, 18.

¹¹⁴ Akboğa, *Xelîfe Yûsuf û Teqrîza Wî*, 24-31; Şeyh Abdullah Tanrıverdi, Halife Yusuf'un Torunu, Doğubayazıt, Mülakat: 15.07.2019.

¹¹⁵ Halife Yusuf Bazîdî'nin Torunu Hacı Abdullah Tanrıverdi tarafından bu bilgiler verilmiştir. Doğubayazıt, Mülakat: 30.07.2019.

¹¹⁶ Tanrıverdi, *Şeyh Mustafa Albümü*, 19.

götürülerek toprağa verildi. Adına yapılan türbesi ve camisi Doğubayazıt'a 14 km. uzaklıkta olan Seslitaş köyündedir.¹¹⁷

2.5. Molla Musa Celalî

2.5.1. Doğumu ve Ailesi

Musa b. Ahmed Celalî, miladi 1938 yılında şimdiki adı Telçeker olan Ağrı dağının tam karşısında bulunan Doğubayazıt'ın Sübhan köyünde dünyaya gelmiştir. Babasının adı Sofî Hasan, annesinin adı ise Gulé hanımdır.¹¹⁸ Babasının iki hanımından biri olan Molla Musa'nın annesinden üç oğlan ve iki kız çocuğu olmuştur. Babasının küçük hanımı Fatma'dan da 5 oğul ve 5 kız dünyaya gelmiştir. Bir kız ve altı oğul olup Arapça, Farsça Kürtçe ve Türkçeyi bilmektedir.¹¹⁹

2.5.2. Eğitim Hayatı

Molla Musa Celalî eğitim hayatına 1944 yılında kendi köyü Sübhan da ilkokula başlar ve başarı ile ilkokulu 1949 yılında tamamlamıştır. İlkokul dönemlerinde aynı zamanda Kur'ân-ı Kerim eğitimini de köyünde Ali Çavuş isimli akrabasından elifbayı öğrenerek okumaya başlar. Daha sonra birçok medreseye gider. Molla Musa, Şeyh Muhammed Celalî'nin âlim bir talebesi olan Kızılkayalı Molla Mustafa'dan önce İmam Rafii'nin Şafii mezhebine ait fûru kitabı olan Maherrer kitabını okur. Bu ara 11 yaşındadır, fakat maddi imkânsızlıklardan dolayı başka okullara gidemiyor. Bilgi kazanmakta çok zeki olan Molla Musa Doğubayazıt'ta yapılan bir öğretmen okulu sınavında Muradiye Alparslan Öğretmen okulunu kazanan iki kişiden biri olur. Babası ile birlikte Çaldıran üzerinden yürüyerek uzun ve yorucu yolculuktan sonra Arnes'e gelen Molla Musa, kaydını yaptırmak için sağlık raporunu almaya giderken gözüne kan girdiği için doktor; "göz hastalığın var, sen okumaya yarayamazsın" diyerek geri gönderir. 1950 yılında bir akrabasıyla birlikte okumak için Nurşin medresesine gider. Molla Masum; "Öğrencilerimiz çoktur, 15 km. uzaklıktaki Melakorka medresesine gidiniz" der. Oradaki öğrencilerin Molla Cami düzeyinde olduğunu öğrenen Seyda ise âlim ve ilmin peşini bırakmaz. Oxin medresesinin yolunu tutar ve oradan da istediğini elde

¹¹⁷ Bu notlar Kalko Şeyh Mustafa'nın oğlu Hacı Sabih Tanrıverdi ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir., Doğubayazıt. Mülakat: 15.06.2019.

¹¹⁸ Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, 242.

¹¹⁹ Bu bilgiler Molla Musa Celali'nin oğlu Mehmet Sena Geçit ile 10.07.2019 tarihinde yaptığımız görüşmede elde edilmiştir.

edemeyince “Melakendi” medresesine gider. Bu arada Melakendi, Piong ve Abdalbazit medreselerine de alınmıyor. Tırtop medresesi hocası Molla Raşit kendisinin Ahmed-i Hani'nin hemşerisi olduğu için onun hatırına medresesine kabul edeceğini söyler. Burada medresenin sıradan kitapları *İzzi, Avamil, Terkip ve Küçük Sedullah'ı* arkadaşı olan Molla Hasan-ı Abdo ile birlikte okur. Bir yıl sonra eve dönen Seyda arkadaşının teklifi ile İğdır Hoşhaber köyü imamı; Cizre medresesi Mollası Şeyh Seyda'dan eğitimini alan Molla İbrahim'in medresesine yataklarını da alarak gider. Orada arkadaşının bir yıl sonra dönmesine rağmen orada bir buçuk yıl daha kalan Molla Musa, *Şehru'l-Muğni, Sedini, Hell*¹²⁰ kitaplarını da okur.¹²¹

Yukarıda isimleri zikir edilen hoca ve medreselerden yaptığı tahsilden sonra uzun dönem imamlık ve müderrislik yapmıştır. Türkçe, Arapça ve Kürtçe kırkı aşkın eser vermiştir. Hemen hemen tüm ilimlerle ilgili eserlere imza atmıştır. Molla Musa Celalî halen hayatta olup ilmi çalışmalarını devam ettirmektedir. Şuan yayına hazır bazı eserlerinin neşriyle uğraşmaktadır.¹²² (Bkz: Resim 27)

2.5.3. Eserleri

Molla Musa değişik hocalarından ilim aldıktan sonra müderrislik yapmış ve birçok talebe yetiştirmiştir. Uzun ilmi deneyiminden sonra interdisipliner bir medot izleyerek çok sayıda eser vermiş velûd bir âlimdir. Telif eserlerinden bazıları günümüzde okutulmaktadır. Molla Musa Celalî'de eserlerini çoğunlukla Serhad medreselerinin Ahmed-i Hanî'den bu yana geleneği olan Kürtçe ve Arapça yazmıştır. Bazı eserleri üzerinde akademik çalışmalar yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir.¹²³ Şimdi bazı eserleri hakkında kısaca tanıtıcı bilgiler verelim:

1) Mecmuatu'l-Ulûm: Medrese ve imam hatip ve fakültelerde okutulan 15 ilim dalı konularıdır.

¹²⁰ Hanifi Taşkın- Enis Dilmaç, “Jiyana Mela Musayê Celali”, *Nûbihar Dergisi*, 146, İstanbul, 2019, 60-65.

¹²¹ Molla Musa Celali'nin oğlu Mehmet Sena Geçit'ten bu bilgiler aktarılmıştır. Mülakat:10.07.2019.

¹²² Yukarıdaki bilgiler, Molla Musa Celali'nin oğlu Mehmet Seyid Geçit ile 20.07.2019 tarihinde yaptığımız görüşmelerde elde edilmiştir.

¹²³ *Haşiyetu'l Tefsiri'l-Muhmel* eseri hakkında Mehmet Demirhan adındaki şahıs, doktora çalışması yapmaktadır. İğdır Üniversitesinde hoca olan Adnan Yusuf, Molla Musa'nın gramer ile ilgili olan eserlerinde nahvi görüşlerini ele alan yüksek lisans çalışmasını bitirmiştir. Hüseyin Güler adındaki şahıs “*Molla Musa el-Celali ve İslam Mezheplerine Bakışı*” başlığında yüksek lisans tezine devam etmektedir. Birer akademisyen olan oğulları Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Seyid Gecit ile Doc. Dr. Mehmet Salih Geçit babalarının çalışmaları hakkında makaleler yazmış ve bildiriler sunmuşlardır. Mehmet Seyid Gecit babasının kitaplarının Türkçe 'ye tercüme, tahlil ve edisyon kriterliliği için bir proje başlatmış olup lisans, yüksek lisans ve doktora tezleri olarak da öğrencilerini yönlendirmektedir.

- 2) **Mecmuatu'l-Fevaid:** Dini konularda yazılmış faydalı bilgiler.
- 3) **Mecmuatu'l-Qesaid:** Muelleqatê Seb'e, Hz. Ali ve İmami Şafîî divanındaki gibi kasidelerinin şerhleridir.
- 4) **Mecmuatu'l-Fetava:** Dört mezhep ve Caferi mezhebinin kısaca eski ve yeni fetvalarıdır.
- 5) **Mecmuatu'l-Maqaşid:** Vaaz kitabıdır.
- 6) **Haşiyeye Ala İşarati'l-İ'caz:**Said-i Nursi'nin İşaret-ul İ'caz kitabının şerhi.
- 7) **Mevlid ve Dîvan:** Celalî şivesinden mevlit ve bazı şiir ve kasidelerdir.
- 8) **Şerhu Qasaîdê İbnu'l Farid:** Arap şair İbnu'l Farid'ın kasidelerinin şerhidir.
- 9) **Şerhu Ebyat-i Tarîhu'l-Xulefa:** Tarîhu'l-Hulefa'daki şiirlerin şerhidir.
- 10) **Şerhu Ebyatı Nuri'l-Ebsar:** Nuru'l Ebsar'daki şiirlerin şerhidir.
- 11) **Bazı Şüphelere Cevaplar:** Türkçe hazırlanan bazı şüphe ve sorulara cevaptır.
- 12) **Şerha Kızıl İcaz:** Bediuzzaman Said-i Nursi'nin mantık kitabının şerhidir.¹²⁴
- 13) **Haşiyetu Tefsiri'l-Muhmel:** Harekesiz yazılan Arapça tefsirin izahıdır.
- 14) **İhsan Süreyya Sırma'ya Reddiye:** İhsan Süreyya Sırma'nın "Hilafetten Saltanata" adlı kitabına reddiyedir. Baskısı yapılmamıştır.
- 15) **Ta'likât Ala Haşiyetu'l-Kızılca Ala Tesrifi'l-Eşnevî:** Bir sarf kitabı olan Qızılca kitabının şerhidir.
- 16) **Mecmuatu'r-Resaîl:** Dört risale olup İslam âlemindeki önemli meseleleri izah etmektedir.
- 17) **er-Risaletu'l d-Daiyye ila Mahabbati Muaviye:** Hz. Muaviye'yi eleştirenlere karşı yazılmış bir eserdir. Bu konudaki Ehl-i Sünnetin görüşlerine yer vermektedir.

¹²⁴ Molla Musa Celalî, *Te'likat A'la Kızıl İ'caz Li Bediüzzaman Said-i Nursî*, Sembol Yayınları, İstanbul, 2009.

18) Nefyu'l-Ciheti Ve'l-Hulul Ve'l-İttihad Ve'l-Mekân Anil'İlâhi'l-Vahidi'l-Kahhârî'r-Rahmân: Ehli Sünnet ve'l-cemaat'in Allah tasavvuruna yer vermektedir. Ayrıca Vahhabi gibi mezheplerin hulul, ittihad ve mekân konuları hakkındaki görüşlerini reddetmektedir.

19) Ta'likât Alâ'l-Kitâbi'l-Lezi Yebhasu Ani'l-Lâh: Said Havva'nın "Allah" kitabının izahıdır.

20) Senau's-Sakaleyn Fî Menâkıb-i'ş-Şeyheyn Ebî Bekir es-Siddîk ve Ömer: Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer anhuma menkıbeleri hakkındadır.

21) Celâu'l-Ayneyn Fî Menâkıb-i'l-Hateneyn Osmân Zî'n-Nureyn Ve Alî Ebî's-Sibteyn: Hz. Osman (r. a.)ve Hz. Alî (r.a.) menkıbeleri hakkındadır.

22) el-Envâru's-Satîa Fî'l-Ecvibeti Ani'l-İ'tirâdâtı'l-Vârideti Alâ'l-Hulefâi'l-Erbaati: Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in (r.a) menkıbeleri hakkındadır.

23) Nuru'l-Basar fî Menâkibi'l-Eimmeti'l-İsney Aşer: 12 İmamın menkıbeleri hakkındadır.

24) Feyzu'l-Qediri'l-Mubdî Şerhu'l-Mevlîdî'l-Kurdî: Arapça Huseyinê Bateyi mevlidinin şerhidir.

25) Feyzu'l-Kadiri'l-Allâm Şerhu Nehcu'l-Enâm: Arapça Molla Halil Siirt'inin Nehc-ul Enâm şerhidir.

26) Feyzu'l-Kadîri'r-Rahmân Şerhu Newbihârâ Bıçûkân: Arapça Ahmed-i Hanî'nin Nûbihara Biçûkan şerhidir.

27) Feyzu'l-Kadîri'l-Mennân Şerhu Aqîdeti'l-Îmân: Arapça Ahmed-i Hanî'nin Eqîda İmanê eserinin şerhidir.

28) Mecmuatu'l-Fuyûzât: Mevlid, Nûbihar, Nehc-ul Enam, Eqîda İmanê kitaplarının toplu şerhidir.

29) Hâşiyetu el-Vâdıhu'l-Mesâlık Alâ Tefsîri'l-Medârik (Şerhu Tefsîri'n-Nesefî): 6 ciltlik Medarik tefsirinin izahıdır.

30) Feyzu'l-Kadîri'l-Metîn Şerhu Kitâbı Mem û Zîn: Arapça ve Kürtçe Ahmed-i Hanî'nin *Mem û Zîni*'nin iki ciltlik şerhidir.

31) Şerhu Tefsîri'n-Nesefî: Nesefî tefsirinin şerhidir.

32) Hediyyetu'l-Habib: Hanefi ve Şafii mezheplerine dair gündelik hayatımızda lazım olacak ilmihal bilgilerini ihtiva eden cep kitabı mahiyetindeki eserdir.¹²⁵

2.5.4. Vefatı

Molla Musa Celali günümüzde hala hayattadır. Kitap çalışmaları ve modern medrese sistemi ile öğrenci okutma faaliyetleri yaparak yaşamına doğum yeri olan Doğubayazıt şehrinde devam etmektedir.

2.6. Şeyh Mehmet Nuri Tanrıverdi

Şeyh Mehmet Nuri Tanrıverdi, 1926 yılında Doğubayazıt'ta dünya ya gelmiş ve Halife Yusuf'un üç oğlundan biridir. İlim ve ibadet ehli olan Şeyh ömrünü medreselere ve hayır işlerine vakıf etmiştir. Her zaman kardeşi Kalko Şeyh Mustafa ve dedesi Halife Yusuf Bazîdî gibi Ahmed-i Hanî'nin medrese geleneğini ve ilmi metodunu takip etmiştir.¹²⁶ Hastalığı ve ailevi nedenlerden dolayı son zamanlarında vaktini çoğunlukla İstanbul'da geçirmiştir.

2015 yılında vefat eden Şeyhin cenazesi İstanbul'dan Doğubayazıt'a getirilerek babası Halife Yusuf Bazîdî'nin külliye ve camisinin bulunduğu Seslitaş (Çalxa Xelife) köyü mezarlığında toprağa teslim edilmiştir.¹²⁷

2.7. Molla Sadreddin Karataş

Aslen Doğubayazıtlı olup 1940 yılında Muş ili Bulanık ilçesinde dünyaya gelmiştir. Temel medrese ilimlerinden sonra birçok medrese ve cami de görevler yapmıştır. Başta Arapça, Farsça, Kürtçe ve İngilizce olmak üzere birçok dili bilmektedir. Muş iline bağlı Bulanık ilçesinde 1999 yılında vefat eden Molla Sadreddin gelecek nesiller için arakasından bazı eserler bırakmıştır.¹²⁸

---

¹²⁵ Bu notların bir bölümü Molla Musa Celalî'nin Mehmet Seyid ve Mehmet Salih Geçit adlı oğulları tarafından aktarılmıştır. Mülakat: 10.07.2019.

¹²⁶ Halife Yusuf'un torunları Hac Sabih ve Hacı Abdullah Tanrıverdi'den bu bilgiler alınmıştır. Mülakat: 30.07.2019.

¹²⁶ Bu bilgiler Halife Yusuf'un torunu Hacı Abdullah Tanrıverdi'den bu bilgiler alınmıştır. Mülakat: 30.07.2019.

¹²⁷ Halife Yusuf'un torunları Hac Sabih ve Abdullah Tanrıverdi'den bu bilgiler alınmıştır. Mülakat: 30.07.2019.

¹²⁸ Çağlayan, *Şark Uleması*, 179.

Doğubayazıt bölgesinde son dönemlerde Molla Muhammed Bereket, Şeyh Zahir, Karabulaklı Şeyh Hasan (Kalko Şex Hesên), Temirê Şemkî, Şex Zahir Celâlî, Biraîm Ağa, Subhanlı Molla Muhammed, Şeyh Abdulaziz Eryılmaz, Halife İbrahim, Seyadê Şamê, Keremê Kor, Yılmaz Çamlıbel, İsmet Öztürk Mehmet Mirza Sezgin (Fuat Sezgin'in babası), Şerafeddin Eryılmaz (H. Mem), Mehmet Gültekin, Ümit Demirhan gibi birçok âlim ve ünlü yaşamıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Doğubayazıt, antik çağlardan günümüze kadar Daryunk-Daronk, Basenia-Basean, Basse-Bazze, Bazed, Vazit, Badjasis, Duze Sipî, Kela Sipî, Duze Bazîd, Kelat Sifid, Kelat Sipî, Sipîkan, Kelat Nûr, Kelat el-Beyza, Aydın Kale, Cinviz Kale, Silivanî, Kal'a-1 Bayezid, Bayezid ve Bazîd gibi birçok isimle anılmıştır. Tarihi süreçte konfederasyon yapılanmasına sahip olan birçok devlet ve imparatorlukta özerk bir eyalet olarak var olduğu gibi bağımsız ve bağlı sancak olarakta varlığını korumuştur.

Doğubayazıt ve çevresine İslam öncesi Hurriler, Gotiler, Urartular, Medler, Persler, Romalılar, Sasaniler, Bizanslılar gibi çok sayıda uygarlık hükmetmiştir. İslami dönem de ise Revvadiler, Şeddadiler, Eyyubiler, Mervaniler, Selçuklular, Celayirliler ve Osmanlılar gibi devletler ve aynı zamanda bölge kökenli Serhad (Bazîd), Dumbili, Mahmudî beylikleri bölgeyi yönetimleri altına almışlardır. Ama onların bölge hâkimiyeti hakkında yazılmış kaynaklara çeşitli sebeplerden dolayı fazlaca ulaşamamaktadır. Bununla beraber özellikle Urartular hakkında günümüzde bile arkeologlar tarafından detaylı araştırmalar yapılmamasına rağmen onların yaşadıkları dönemde diğer medeniyetlere göre çok ileri bir düzeyde gelişmiş yerleşim merkezlerine, tarım ve savunma alanlarına yönelik ileri bir medeniyet kurdukları görülmektedir. Çünkü o dönemde Doğubayazıt, Urartuların sekiz eyaletinden biri olup savunma, ticaret yolları, tarım ve hayvancılık açısından çok önemli bir merkezdi.

İslami dönem de ise bölge tarihi, temel İslami kaynaklarda ancak Cezire, Cibal, Arran, Ermeniyya ve Azerbaycan fetihleri üzerinden kısmen anlatılmıştır. O dönemde bölgeye yönelik İslam tarihçileri tarafından hazırlanmış kayda değer müstakil akademik bir çalışma bulunmamaktadır. Nitekim çok daha sonraları Doğubayazıt ve çevresinin tarihini yazan Şerefname'de bile bölge ile ilgili somut bilgiler kısmen Ravvendî, Şeddadî, Eyyubî Mervanî ve Osmanlılar ile ilişkilendirerek anlatılmaktadır. Mehmed Emin Zeki Beg'in eserlerinde ise Selahaddin Eyyûbî ile başlayan İran ve Osmanlı dönemini kapsayan beylikler dönemi üzerinden anlatılmaktadır. Bu iki önemli kaynakta dahi Doğubayazıt tarihi hakkında genişçe bahsedilmemiştir. Ancak Molla Mahmûd Bazîdi (1797-1863)

tarafından yazılan “Adat û Rusumatname-i Ekradiyye (Kürtlerin Örf ve Adetleri), Tevarîh-i Cedîdê Kurd (Yeni Kürd Tarihi) ve Cami’eya Risaleyan û Hikayetan” adlı eserleri Bayezid’in serhad bölgenin büyük şehirleri arasında yer aldığını ve çok önemli bilim ve kültür merkezi olduğunu vurgulamaktadırlar.

Müslümanların Doğubayazıt ve çevresi ile teması ilk olarak Hz. Ömer döneminde olmuştur. Bu temas Hz. Osman dönemi ile artarak kalıcı hale gelmiştir. İslam’ın bölgede nüfuz bulması ve kökleşmesi bölge halkının iradesi ile sonuçlanmıştır. Bu dönemden sonra Doğubayazıt ve çevresinde başka faaliyetler olduğu gibi pek çok mimari eser de yapılmıştır. Bu bağlamda birçok camii, mescid, medrese, han, hamam, kervansaray, saray, kale, sur, misafirhane ve şifahane yapılmıştır. Fakat bunlardan ancak bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir.

Halifelik merkezinin Abbasilerden sonra zayıflaması ile Mittani ve Urartulardan beri büyük aşiret ve kolları olarak federal, konfederal ve İslami dönemde ise hükümet ve devletler şeklinde yaşayan bölge halkı daha sonra bu hükümet ve devletlerinin Moğul ve Timur işgalleri ve Selçukların bölgeye gelmesinden sonra yıkılması nedeni ile bağımsız beylikler olarak tekrar ortaya çıkmışlar. Bu beyliklerden kuvvetli biri de Bayezid merkezli Serhad (Bazîd) Beyliğidir. Doğubayazıt ve çevresindeki Serhad (Bazîd) beyliği de, beylikler döneminde (1372-1578) birçok güçlü beylik gibi yıllarca bağımsız bir beylik olarak varlığını korumuştur.

Ancak, 1514 Çaldıran Savaşı’ndan sonra Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın değişik muhitlerinde bulunan bu beylikler ile yapılan antlaşmaya göre bu beylikler kendi içişlerinde serbest; fakat her hangi bir dış saldırıda Osmanlıların yanında yer alacaklardı. 1578 yılları Osmanlı-İran savaşlarına kadar Serhad Beyliği, Bayezîd beyleri tarafından yönetiliyordu.

Bu beyliklerin Osmanlı ile ortak hareket etmelerinin bazı nedenleri vardır. Osmanlı Devletinin Kürt beyliklerini tanıması ve haklarını vermesi, İran Safevi devletinin Şii kökenli ve Osmanlı devletinin de Kürtler gibi Sünnî kökenli olması ve Şah İsmail’in daha önceleri mezhep taassubuyla hareket ederek Sünnî Kürt beylerini azledip yerlerine Kızılbaş yöneticiler tayin etmesi gibi nedenler, Bayezîd beyliği gibi diğer beyliklerin de Osmanlı ile hareket etmesini sağlamıştır.

Bayezid bölgesi, Çaldıran Savaşı'ndan sonra yarı özerk bir beylik olarak bazı Osmanlı eyaletlerine bağlanmıştır. Böylece Bayezid Sancağı Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçtikten sonra idari sistemde farklı eyaletlere bağlandı. Bayezid, Osmanlı'ya katıldıktan sonra önce Van Eyaleti'ne bağlandı. Daha sonraları 1590 yılından itibaren Bayezid idari statüde yurtluk-ocaklık olarak Revan Eyaleti'ne 17. yüzyılda ise bazen Erzurum bazen de yine Van'a hatta bir dönem Kars Eyaleti'ne dâhil edildi. O günkü adıyla Bayezid Sancağının (1578-1848) o yıllarda sınırları doğuda Mako, Tebriz ve Nahçıvan, batıda Tekman, Hınıs ve Hasankale, güneyde Çaldıran ve Muradiye'yi de kapsayarak Van Gölü'nün kuzey sahilindeki Bendimahî köprüsüne kadar ve kuzeyde ise Iğdır-Sürmeli deresi ile Arran Ovası'nı Erivan Hanlığından ayıran Aras Nehri'ne kadar olan toprakları kapsıyordu. Osmanlı arşiv belgelerine göre Doğubayazıt; Merkez Bayezid, Musun Nahiyesi, Diyadin, Şelve (Tutak, Patnos, Hamur), Toprakkale (Eleşkirt), Iğdır Korhanı, Tuzluca (Kulp), Avacık, İskender Kalesi, Mako ve Salmas bölgelerini içine almaktadır. Ayrıca Hınıs ve Tekman Beyliklerinin de 1797 yılına kadar Bayezid Beyliğine bağlı olduğu bazı Osmanlı belgelerinde kayıtlıdır. Başlangıcı tam olarak tesbit edilemesede Sultan III. Murad döneminde tutulan "Bayezid Sancağı ve Tevabih Mufassal Tahrir Defteri" ile "Bayezid Sancağı ve Tevabih İcmal Defteri" kayıtlarına bakıldığında Osmanlı taşrasında uygulanan tımar sisteminin serhad sancağı Bayezid'de de uygulandığı ilk defa görülmektedir.

Tarihi süreçte hakimiyet alanını genişletmek isteyen Sasani-Roma, Med-Pers, Pers-İskender, Osmanlı-İran ve Osmanlı-Rus savaşlarında Doğubayazıt bölgesi birçok defa işgal edilerek devletler arası sık sık el değiştirmiştir. 1639 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında imzalanan Kasr-i Şirin anlaşmasıyla Osmanlı topraklarına, daha önce kendisine bağlı olan bazı önemli şehirlerinide İran tarafında bırakarak dahil edilmiştir. Ancak bu durum yine de stratejik konumundan dolayı bu vaziyetini hiç bir zaman kayıp etmemiştir. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı-Rus savaşlarında ve 1845 yılı Tazminat Fermanı uyulamaları ile merkezden atanan yöneticilerden dolayı da Osmanlı ve Bölge Beylikleri arasında ve aynı zamanda yerel beylerin sık sık iktidar mücadelesine kalkışmalarından dolayı hep niza ve munakaşa konusu olmuştur.

Eskiden beri Serhad Beyliğine merkez olan Doğubayazıt, özellikle 17. yüzyıldan itibaren 20. yüzyıla kadar bölgenin önemli bilim, edebiyat ve sanat merkezi olarak kabul görmüştür. Eserleriyle her geçen gün daha çok kabul gören Ahmed-i Hanî, bu bölgede yaşamıştır. Burada kendi adı ile kurmuş olduğu medresede on bilim dalı okutmuştur. Onun başlatmış olduğu bu gelenek İsmail Bayezidî, Muradhan Bayezidî, Molla Mahmûd Bazîdî, Halife Yusuf Bazîdî ve Şeyh Muhammed Celalî tarafından asırlarca devam ettirilmiştir. Bu medresede farklı dillerden tarih, dil ve edebiyat ve kültürel konularda binlerce eser yazılmış ve Şair Şevki (Haninesep) gibi birçok alim dört dilden tek dörtlükte (mülemma) şiirler yazma sanatını sergileye bilmiştir. Ayrıca Said Nursi’de bu medresede eğitim görmüş ve dönemin büyük alimi Molla Muhammed Celalî’den icazet alarak ilmini dünya çapında yayarak İslam aleminde ve dünyada en etkili alimler kategorisine girebilmiştir.

Halife Yusuf Bazîdî, aynı gelenekten gelerek bütün dini ilimlerin yanında bazı fenni ilimleri de gelecek nesillere aktarmak için eserlerini anadili olan Kürtçe ile yazmış ve medreselerde okutmuştur. Bu eserlerinin bazıları zamanla çeşitli dillere çevrilmiş yerli ve yabancı üniversitelerde tez konusu olmuştur.

Doğubayazıt, yeni bilgi ve belgeler ışığında daha fazla tanınmaya ve arkeolojik yönü ile de keşfedilmeye devam etmektedir. Çünkü bu tanınma ve keşif bugün bir ilçe olarak değil onun milattan önceye kadar dayanan kadim bir medeniyet, kültür ve yaşam merkezi olmasına dayanmaktadır.

Nitekim Doğubayazıt ve çevresinde çok devlet ve millet yaşamıştır. Hüküm süren bu devlet ve milletler hakkında geniş bilgilere ancak 21. yüzyılın başlarından itibaren elde edilen arkeolojik ve dijital verilere, arkeolojik kazılar ve sanal bilgi teknoloji kaynakları sayesinde daha fazla ulaşılabilmektedir. Bununla birlikte son döneme ait el yazma eserler, Petersburg’tan getirilen Aleksadır Jaba-Molla Mahmûd Bazîdî arşivi, birçok komşu devlet arşivinin araştırmacılara açılması, sanal teknoloji imkânlarından faydalanılması ve dil çevirilerinin kolaylaşması gibi nedenler de bölge ile ilgili daha fazla kaynak ve bilginin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bunlara ilave olarak Rus askeri arşivleri, komşu Gürcü, Ermeni ve Azeri tarihi kaynaklarına günümüz şartlarında biraz daha kolay ulaşmak ve yeni Arapça,

Farsça, Osmanlıca ve Kürtçe el yazma eserlerin ortaya çıkması ve aslen Doğubayazıtlı olan Molla Mahmûd Bazîdî'nin kayıp bin sayfalık tarih kitabının önsözünün bulunması ve çerisinin birçok dilden yapılması da daha fazla bilgiye ulaşmaya neden olmuştur.

KAYNAKÇA

- Kur'an-ı Kerim Meali*, (2009). (Haz.: Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınevi.
- Kitabı Mukkades (Tevrat, Zebur ve İncil)*.(1995). İstanbul: Ohan Matbaacılık.
- Acar, A. (2009). "İslam Coğrafyacılarına Göre Ağrı Dağı ve Çevresi". **II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu**, İstanbul.
- Adak, A. (2017). *Destpêka Edebiyata Kurdî Ya Klasîk*. İstanbul: Nûbihar Yayınevi.
- Ahmed-i Hanî, (2007). *Şîroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî*. (Çev.: Perwîz Cîhanî). İstanbul: Nûbihar Yayınevi.
- Ahmed-i Hanî, (2008). *Hemû Berhem (Mem û Zîn, Nûbahar, Eqîdeya İslamê, Eqîdeya İmane)*.(Der.: Kawa Nemir, Selîm Temo). İstanbul: Lis Yayınları.
- Ahmed-i Hanî, (2017). *Mem û Zîna Ehmedê Xanî*. (Çev.: Huseyn Şemraxî). İstanbul: Nûbihar Yayınevi.
- Akboğa, H. (2016). *Xelîfe Yûsuf û Teqrîza Wî (Metn û Lêkolîn)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bingöl.
- Akgündüz A. (2013), *Bediüzzaman Said Nursi'nin İlmî Şahsiyeti ve İcâzetnâmeleri*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akın, İ. (2019). *Hakkâri Beyliği (1130-1849)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), VanYüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Akkuş, Ö.D. (2012). "*Serhat Kenti Doğubayazıt*".
Erişim:[<https://tarihtedogubayazit.wordpress.com/2012/08/28/Serhat-Kenti-Dogubayazit/>], Erişim Tarihi: 03.05.2019.
- Alakom, R. (2012). *Kağızman; Kars'ın Tadı Tuzu*. İstanbul: Kağızman Belediyesi Yayınları.
- Ali Beyyümi, (2005). *Kuruluş Devrinde Eyyübler*. (Çev.: Abdulhadi Timurtaş), İstanbul: Kent Yayınları.
- Alpaslan, İ. (1998). *Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı*. Ankara: Ağrı Valiliği Yayınları.
- Apak, A. (2011). *Anahatları İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.s) Dönemi*, İstanbul:Ensar Yayınları.

- Arı, M. S. (2002). *İmamîyye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Arınç, K.- Kaya, F. (2004). “Doğubayazıt İlçesinin Turizm Potansiyeli”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul.
- Arslan, F. (2011). *Kürt Diyarının Bilinmeyen Saklı Tarihi Bilâd-ı Ekrâd*. Toronto-Kanada.
- Atasoy, İ. (2017). *Van Hayatının En Yakın Şahidi Molla Hamit İkinci*. İstanbul: Nesil Yayıncılık.
- Averyarov, P.İ. (2010). *Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler*.(Çev.: İbrahim Kale). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Badıllı, A. (1998). *Mufassal Tarihçe-i Hayat*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Barbaro, J. (2009). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*. (Çev. Tufan Gündüz). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Basuğuy, B. (2017), *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi Eyyûbiler*, İstanbul: Siyer Yayınları.
- Basuğuy, B. (2009). *Salahaddin-i Eyyûbî Devrinde İlmi Fa'alîyetler*. İstanbul: Hivda Yayınevi.
- Baycan, C. (2009). “Xanî'nin Bilimsel Kimliği ve Eğitimi”, *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul.
- Bayhan, A. A. (2004). “Eski Bayezid Camii”.*Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*. İstanbul.
- el- Belâzurî, Ahmet b. Yahya b. Cabir b. Davud (ö. 279/892), (2002). *Fütûhu'l-Büldân*. (Çev.: Mustafa Fayda). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ebu'l-Ferec Kudame b. Cafer b. Kudame b. Ziyad el-Katib el-Bağdadi (ö. 337 / 948), (2018). *Kitabü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, (Çev.: Ramazan Şeşen), İstanbul:Yeditepe Yayınları.
- Bediüzzaman Said Nursî, (2004). *Âsâr-ı Bediyye*. (Çev.: Abdulkadir Badıllı). İstanbul:Elmas Yayınevi.
- Bediüzzaman Said Nursî, (2006). *Tarihçe-i Hayat*. İstanbul: Söz Basım Yayın.
- Bediüzzaman Said Nursî, (2010). “Münazarat” *Eski Said Dönemi Eserleri*, İstanbul: Yeni Asya Neşriyat.

- Belli, O. (2004). “Doğubayazıt Bölgesinde Tunç Çağı Kalelerinin Araştırılması” **Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu**, İstanbul.
- Belli, O. (2004). “Doğubayazıt Bölgesinde Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bakış”, **Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu**, İstanbul.
- Belli, O. (2004). “Urartu Krallığı Döneminde Doğubayazıt Bölgesi”. **Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu**, İstanbul.
- Belli, O. (2002). “2002 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”, **Van Urartu Göletleri**, İstanbul Üniversitesi Avrasya Arkeoloji Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Belli, O. (2009). “Ağrı Dağı Bölgesinde Yeni Keşfedilen Urartu Sulama Tesisleri”. **II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu**, İstanbul: Ağrı Valiliği Kültür Yayınları.
- Belli, O. (2009). “Ağrı Dağı Bölgesinin Urartular İçin Önemi”. **II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu**, İstanbul.
- Bingöl Y. ve bşk., (2011). “İshakpaşa Sarayı'nın Çevre Düzenlemesi”. **III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu**, İstanbul.
- Bulut, M. (2007). **Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi**, Ağrı:Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Buyruk, H. (2002). **Iğdır ve Çevresinde Tarihi-Kültürel Kalıntılar**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Ceylan, A. (2004). “Doğubayazıt'ın Eskiçağ Tarihine Bir Bakış”. **Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu**, İstanbul: Çekül Vakfı Yayınları.
- Çağlayan, M. (1996). **Şark Uleması**. İstanbul: Çağlayan Yayınları.
- Çetin, Y. (2004). “Eski Doğubayazıt Kalesi Tarihi ve Mimarisi” **Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu**, İstanbul.
- Çetin, Y. (2009). “Doğubayazıt Çevresinde Bulunan Tarihi Mezarlıklar ve Mezar Taşları” **II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu**, İstanbul.
- Çetin, Y. (2009). **Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı**. Ağrı: Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Çetinkaya, N. (1996). **Iğdır Tarihi**. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı,

- Çevik, S. (2003). “Bi Kurê Xelife Yûsif Şêx Mistefa Re Hevpeyvîn”. *Nûbihar Dergisi*. 89, 9-18.
- Daratma, B. (2007). “Tarihin Ortak Değeri: Nuh’un Gemisi”. *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul.
- Dayı, E. (2004). “Geçmişten Günümüze Doğubayazıt Bölgesinde Siyasi Gelişmeler”. *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*. İstanbul.
- De Clavijo, G. R. (2008). *Timur’un Hayatı ve Kadiz’den Semerkant’a Seyahatler*. (Çev. Zeynep Ertan). İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Demir, A. (2008). *İslâm’ın Anadolu’ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu İlleri)*, İstanbul: Kent Yayınları.
- Demir, A. (2008). *Urfa ve Çevresi Eyyûbîler Tarihi*. İstanbul: Kent Yayınları.
- Demir, A. (2019). *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi*. İstanbul : Nûbihar Yayınları.
- Demir, A. (2009). “Eyyûbîler’in Gürcistan ve Azerbaycan’a Açılmalarında Surmârî Kalesi’nin Rolü”. *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu(8–10 Ekim 2008, Ağrı/ Doğubayazıt)*. İstanbul.
- Demir, A. (2008) “Eyyûbîler Döneminde Van Gölü Havzası”, *IV. Uluslararası Vangölü Havzası Sempozyumu*, Ahlat /Bitlis.
- Demir, A. (2010). “Eyyûbîler’in Doğu Anadolu Valilerinden İzzeddin Aybek”, *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu (2010-Ağrı/Doğubayazıt)*. İstanbul.
- Demir, A. (2010). “Malazgirt Zaferi’nin Elde Edilmesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Halkının Rolü”. *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul.
- Demir, A. (2010). “Ani Şeddadîleri”, *I. Uluslararası Araz Havzası Sempozyumu*, Kağızman / Kars.
- Demir, Y. (2014). *Doğubeyazıt’ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Demircan, A. ve Diğerleri, (2017). *Kürtler (Tarih, Toplum, Din)*. İstanbul: Nida Yayınları.

- Demirhan, U. (2017). *Jiyana Mela Mihemedê Celalî (The Life Of Mela Mihemedê Celalî)*. Institute Of Oriental Studies, Jagiellonian University National Science Centre, Fritillaria Kurdîca Bulletin Of Kurdish Studies, No 17, Kraków/ Polonya.
- ed-Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud ed-Dineverî (öl.282/895), (2007). *İslam Tarihi “el-Ahbâr et-Tivâl”*, (Çev.:Nusrettin Bolleli ve bşk.),İstanbul: Hivda Yayınevi.
- Doktor Şerif Bey, (2011). *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctima-i Coğrafyası*. (Haz.: Murat Küçükkuşurlu). Trabzon: Serander Yayınları.
- Döğen, Ş. (1996). *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Eminoğlu, N. (2016). *Hızan Beyliğine Genel Bir Bakış: İlim ve Edebiyat*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Artuklu ÜniversitesiYaşayan Diller Enstitüsü, Mardin.
- Eminoğlu, N. “Medreseyên Kurdan Ji Destpêkê Heta Îro”. *Anemon Muş Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 2, 197.
- Epözdemir, Ş. (2017). *Medreseyên Kurdistanê*. İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Erdal, Z. (2010). “Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler”. *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul.
- Erkmen, M., Altunkaynak, G. (2009). “İshak Paşa Sarayı Mezarlığı ve Mezarlık Mescidi”. *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul.
- Erol, K. (2009). “Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisinin Edebiyatımıza Yansıması”.*II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul.
- Erol, K. (2010). “Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisinin Edebiyatımıza Yansıması”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 48-71.
- Evliya Çelebi, Muhammed Zilli İbn Derviş (ö. 1095/1684), (1976). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. XII, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Falay, N. (2009). “Batılıların Ağrı Dağı Bölgesine İlişkin Seyahatnameleri”.*II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul.
- Geçit, M. S. (2018), “Halife Yusûf Topçu (1885-1965) ve Akide Metni”, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4,133-164.

- Geçit, M. S. (2019). “Molla Musa Celalî ve Kürtçe Mevlit Üzerindeki Şerh Çalışması”, *Ağrı Akademik Makaleleri-I*, İstanbul: Hiperyayın.
- Geçit, S. (2019). “Medrese Eğitiminde Yeni Bir Teklif: Molla Musa el-Celalî Örneği”, *Ağrı Akademik Makaleleri-I*, İstanbul: Hiper Yayın.
- Geçit, S. (2019, 10 Temmuz). *Molla Musa Celalî Üzerine Söyleşi*. M. Sena Geçit’in Bürosu, Doğubayazıt.
- Geçit, S. (2019, 20 Temmuz). *Molla Musa Celalî Üzerine Söyleşi*. M. Seyid Geçit’in Odası, Iğdır.
- Geçit, M.S. (2019, 08 Ağustos). *Molla Musa Celalî ve Medresesi Üzerine Söyleşi*. M. Sena Geçit’in Bürosu, Doğubayazıt.
- Georg Rawlinson, (2006). *Eski Doğu'nun Büyük Krallıklarından Medya Krallığı*. (Çev.: Nadire Işık). İstanbul : Doz Yayıncılık.
- Geyiklioğlu, H. (2004). “Selçukların Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Bayezid ve Çevresinin Tarihine Bir Bakış”. *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul.
- Gültekin, M. (2010). “19. Yüzyıl Batılı Kaynaklarda Ehmedê Xanî”. *Salnama Ehmedê Xanî*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Gültekin, M. “*Batılı Eski Gezgînler ve 1800-1900 Yıllarında Bayezid*” Erişim:[<https://gilidax.wordpress.com/2014/01/11/dogubayazit-tarihi/>], Erişim Tarihi:10.10.2018.
- Gültekin, M. “Ehmedê Xanî ve Öncesi”. *Salnama Ehmedê Xanî 2011*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Gültekin, M. “Mîrên Herêma Bazîdê û Seraya Îshaq Paşa”. *Zend Dergisi*, 24, 5-7.
- Gültekin, M. ve bşk., (2017). *Salnama Ehmedê Xanî 2010*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Gültekin, M. ve bşk., (2013). *Salnama Ehmedê Xanî-2012*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Güneş, M. ve bşk., (2017). *Osmanlı Belgelerinde Iğdır*, Iğdır Üniv. Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi, Iğdır.
- Gürbüz, O. (2012). “İktidara Uzanan Yolda Eyyübî Ailesinin Serüveni”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* , 48, 38-405.
- Gültekin, M. “*Bayezid Serhad Beyliği Tarihinden Kesitler*”,

Erişim:[<https://gilidax.wordpress.com/2014/01/11/dogubayazit-tarihi/>],Erişim Tarihi:25.05.2019.

Gümüş, N. “*İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler*”.

[http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat/1-Cilt/9-.pdf], Erişim Tarihi:10.03.2019.

Guy Le Strange, (2015), *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İnan ve Orta Asya)*, (Ter.: Adnan Eskikurt ve bşk.), İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Gündoğdu, H. (2006). “Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani”. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 17, 28.

Halife Yusuf Bazîdî, (1961). *Manzum Takriz*, İstanbul:Hira Yayınevi.

Halife Yusuf Bazîdî, (1998). *İrşadü'l İbad Min Avami'l Mü'minin*, İstanbul:Hira Yayınevi.

Hamidullah, M. (2003). *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, (Çev.: Salih Tuğ), Ankara: İmaj Yayıncılık.

Hassanpour, A. (2008). “Xanî, Kürt Emirlerinin Onursal Şairi” *Uluslararası Ehmedê Xanî Sempozyumu*, Diyarbakır.

Işıklı, M. (2009). “M.Ö. III. Bin Yılda Ağrı Dağı Civarı”. *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), (1994). *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, I-XIV, (Çev.: Mehmet Keskin), İstanbul: Çağrı Yayınları.(el-Bidâye)

İbnü'l-Ezrak, el-Fârikî, Ahmed B. Yusuf B. Ali (577/1181'den Sonra). (1990). *Meyyafarkin ve Âmid Tarihi (Mervani Kürtleri Tarihi)*. (Çev.: M. Emin Bozarlan). İstanbul.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (ö. 630/1233), (1987). *İslâm Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, I-XII, (Çev.: Abdülkerim Özaydın ve Ahmet Ağırakça), Bahar Yay., İstanbul, (el-Kamil)

İçişleri Bakanlığı, (1928), *Köylerimizin Adları (Vilayetler, Kazalar, Nahiyeler, Köyler)*, İstanbul: Hilal Mabaası.

İnbaşı, M. (2004). “Çıldır Beylerbeyi: I. İshak Paşa ve II. İshak Paşa”. *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul.

- İzzeddin M. Resul, (2007). *Ehmedê Xanî ve Mem û Zîn*, (Çev.: Kadri Yıldırım), İstanbul: Avesta Yayınları.
- Keleş, N. (2106). *Orta Çağda Bir Kürt Hanedanı Şeddadiler (951- 1199)*, İstanbul: Bilge - Kültür Sanat Yayınları.
- Karabay, T. (2007). “Ahmed-i Hanî Hayatı, Esreleri ve Mem û Zîn Mesnevisi” **I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu**, İstanbul.
- Karaduman, A. (2019). *Doğubayazıt*. İstanbul : Metamorfoz Yayıncılık.
- Karamanlı, H. M. “*Gürcistan Tarihi*”. Erişim: [Http://www.gdd.org.tr/tarihi.asp](http://www.gdd.org.tr/tarihi.asp), Erişim Tarihi: 05.11.2018.
- Karaoğlu, C. M. (2009). “Ağrı Dağı Bölgesine İlk Selçuklu Akınları (1018-1092)”, **II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu**, İstanbul.
- Karataş, Y. (2014). *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Karataş, Y. (2011). “XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı (İdari ve Demografik Yapı)”, **III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu**, İstanbul.
- Karzan Mihemed, (2013). *Geştî Kont Dusêrsî Bo Kurdistan(1839-1840)*. Binkey Suleymaniye: Jîn Yayınları.
- Kâtip Çelebi, (1415), *Cihannûma*, I, Tıpkıbasım, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaya, F. (2002). “Doğubayazıt Şehrinin Yer Değiştirme Olayına Neden Olan Faktörler ve Yer Değiştirmesinin Sonuçları”. **I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu** ,İstanbul.
- Kaya, H. (2018). *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kılıç, O. (1997). **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı**. Elazığ,
- Kılıç, O. (2001). “Van Eyaleti’ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri”. **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, 21,
- Komisyon, (1986). “Ağrı”**Yurt Ansiklopedisi**, İstanbul:Anadolu Yayıncılık.

- Komisyon, (2004) “Ağrı Dağı” *Ana Britannica Ansiklopedisi*, (Editörler: Dale H. Hoibberg ve bşk.), İstanbul: Ana Yayıncılık A.Ş.
- Türk Dil Kurumu. (1969). *Türkçe Sözlük*, Genişletilmiş Baskı, Ankara: TDK.
- Konukçu, E. (2004) “Tarihi Coğrafyada Bayezid”. *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul.
- Konyalı, İ. H. (2010). *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*. Erzurum: Türkiye Yazarlar Vakfı.
- Konyar, E. (2004). “Demir Çağı’nda Doğubayazıt ve Yakın Çevresi”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul.
- Konyar, E. (2009). *Van, Iğdır ve Ağrı İli Yüzey Araştırması 2008*. Denizli: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Ksenophon, (2007). *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*. (Çev. Oğuz Yarıoıaş). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kurşun, Z. (2000). “Mehmed Hurşid Paşa’nın Seyahatnâme-i Hudûd Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Bayezid Sancağı”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2, 2.
- M. Malmisanîj, (2010), *Türkiye ve Suriye’de Kürtçe Kitap Yayıncılığının Dünü Bugünü*, İstanbul: Vate Yayınları.
- Mahmud Şakir, (1995). *Hz. Âdem'den Bugüne İslâm Tarihi*, I-VIII, (Çev.: Ferit Aydın). İstanbul:Kahraman Yayınları.
- Mahmud Şakir, (1994). *Dört Halife Dönemi*. (Çev.: Ferit Aydın). İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Mehardad R.İzady, (2011). *Bir El Kitabı Kürtler*. İstanbul: Doz Yayıncılık.
- Mehmed Emin Zeki Bey, (2005). *Meşahirê Kurd û Kurdistan*, Ankara: Özge Yayınları.
- Mehmed Emin Zeki Bey, (2017). *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*. İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Mehmed Hurşid Paşa, (1997). *Seyahatname-i Hudûd*. (Çev. Alaattin Eser). İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Mızrak, A. (2007). *Iğdır Zor Köyü Kervansarayı Proje Çalışması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

- Mızrak, A. (2004). "Geleneksel Mimaride İshakpaşa Sarayının Yeri", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul.
- Mela Mehmud Bazîdî, (2010). *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*. (Çev.: Jan Dost). İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Mela Mehmud Bazîdî, (2010). *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî*. (Çev.: Ziya Avcı). İstanbul: Lis Yayınları.
- Molla Musa Celalî (2009). *Te'likat A'la Kızıl İ'caz Li Bediüzzaman Said-i Nursî*. İstanbul: Sembol Yayınları.
- Murat Civan, (1997). *Ehmedê Xanî Jiyan, Berhem û Bîr û Baweriyên Wî*. İstanbul: Doz Yayınları.
- Nizamüddin Şamî, (1987). *Zafernâme*. (Çev: Necati Lugal). Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basım Evi.
- Oflaz, A. (2016). "Eyyübî Ailesinin İlk Dönem Tarihleri ", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 40.
- Okcu, N. - Akdağ, H. (2010). *Salname-i Vilayet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872- 1290/1873) Erzurum İl Yıllığı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Öner, A. (2014). "Jiyan û Berhemên Ehmedê Xanî". *Nupelda Dergisi*, 18, 62-69.
- Öner, A. (2016). "Bediüzzaman'ın Eğitim Modeli: Horhor Örneği", *Bediüzzaman Said Nursi ve Risale-i Nurda İnsan Tekemmülü Sempozyumu*, Bitlis.
- Öner, A. (2016). *Bediüzzaman Said Nursi'nin Medresetüzzehra Projesi (1897-1960)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Semineri) Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Öner, A. (2017). *Di Edebiyata Kurdî Ya Geleri Da Di'a û Nifir*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Van.
- Özcan, B. (2004). "1877-1878 Rus Harbinde Bayezid". *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul.
- Özer, A. (2010). *Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler*. İstanbul: Hemen Kitap Yayınları.
- Özervarlı, M. S. (1998). "Şeyh Ahmed Hanî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları.

- Özfirat, A. (2010). *Van, Iğdır ve Ağrı İlleri Yüzev Araştırması*, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yay., Ankara.
- Özfirat, A. (2014). *Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013)*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No:167-2, Gaziantep.
- Özfirat, A. (2004). “Ağrı Dağı Arkeolojik Yüzev Araştırması” *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul.
- Parlar, G. (2007). “Doğu Anadolu’da Siyasal Varlık Gösteren Eyyûbî Sikkelerinin Sanat Yönü” *I.Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul.
- Pîrbal, F. (2000). *Mela Mehmûdê Bayezîdî (1799-1867)*. (Çev.: Ziya Avcı). Hewlêr: Aras Yayınevi.
- Polo, M. (1985). *Marco Polo’nun Geziler Kitabı*, (Çev. Ömer Güngören). İstanbul: Yol Yayınları.
- Puşkin, A. (2008). *Erzurum Yolculuğu*, (Çev. Ataol Behramoğlu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Qanâtê Kurdo, (1983). *Tarîxa Edebiyata Kurd*, Stokholm-Swed: Enstitut Kurde Yayınları.
- Sadık Bahaddin Amedî, (1980). *Hozanvanê Kurd*, Bağdat: Sîpîrez Yayınları.
- Sağnıç, Feqî Hüseyin, (2002). *Dîroka Wêjeya Kurdî*, İstanbul: Enstituya Kurdiya İstanbulê Yayınları.
- Sevan Nişanyan, (2010) *Adını Unutan Ülke (Türkiye’de Adı Değiştiren Yerler Sözlüğü)*. Everest Yayınları, İstanbul.
- Sezer, M. (2017). *Mîrektiya Behdînan û Sefiyê Şoşî*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniv. Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin.
- Sönmez, N. (2018). “Şeyh Ahmed-î Hânî’nin Mem û Zîn Mesnevisinde Ayetlerden İktibaslar”, *Turkish Studies, Academic Journal Dil-Edebiyat Language/Literature*, İstanbul: İntaç Eğitim Yayınevi.
- Sümer, F. (1990). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, Ankara.
- Şahiner, N.(1998). *Bediüzzaman Üniversitesi Medresetüzzehra*, Nesil Yay., İstanbul
- Şahiner, N. (1998). *Son Şahitler*, I-IV, İstanbul: Nesil Yayınları.
- Şemseddin Sami, (1889). *Kamusu’l -A’lâm*, II, İstanbul: Mihran Matbaası.

- Şerefhan Bitlisî, (1990). *Şerefname-Kürt Tarihi*, (Çev: M. Emin Bozarslan). İstanbul: Hasat Yayınları.
- Şerefhan Bitlisî, (2017). *Şerefname-Kürt Tarihi*, (Çev.: Abdullah Yegin). İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Şeşen, R. (1995), “Eyyûbîler” *DİA*, I- XLIV, İstanbul: TDV Yayınları.
- Şeşen, R. (1987). *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, İstanbul: Çağ Yayınları.
- Şeşen, R. (1992). “Eyyubîler”, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, VI. İstanbul: Azim Yayınları.
- Şeşen, R. (2009). “Selâhaddin Eyyûbî” *DİA*, I- XLIV, İstanbul: TDV Yayınları.
- et-Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), (1996). *Tarih-i Taberî*, (Ter.: M. Faruk Gürtunca), İstanbul: Sağlam Yayınları. (et-Taberi)
- Tan, A. (2016). *Hız İbrahim’in Ayak İzlerinde Ortadoğu*, İstanbul: Cıra Yayınları.
- Tanrıverdi, A. (2019, 30 Temmuz). *Halife Yusuf Bazîdî Üzerine Söyleşi*. Hacı Abdullah Tanrıverdi’nin Evi, Doğubayazıt.
- Tanrıverdi, S. (2007), *KalkoŞeyh Mustafa Albumü*, İstanbul: Artus Basım.
- Tanrıverdi, S. (2019, 15 Haziran). *Halife Yusuf Bazîdî ve Kalko Şeyh Mustafa Üzerine Söyleşi*. Hacı Sabih Tanrıverdi’nin Medresesi, Doğubayazıt.
- Taşkın, H. - Dilmaç, E., (2019), “Jiyana Mela Musayê Celali”, *Nûbihar Dergisi*, 146, 60-65.
- Tatlı, Ş. (2004). “İshak Paşa Sarayı Camii”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi.
- Teyfur, M. (2007). “Ağrı Dağı’nın Bölge İnsanının Yaşamındaki Yeri ve Önemi”, *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul.
- Tuncel, M. (1994). “Doğubayazıt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. IX, İstanbul:TDK.
- Tuncel, M. (2009). “Türkiye’de Yer Değiştiren Şehirler: Doğubayazıt Örneği”. *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul.

- Tunç, B.-Aydın, H. (2017). “Cumhuriyet Döneminde Doğubayazıt İlçesinin İdarî Yapısı ve Nüfusu (1923-1970)”. *Curr Res Soc Sci.Dergisi*, 3 (3), Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları.
- Tunç, O. (1996). “Revvadi Aşiretinden Eyyûbi Devletine”, *Haçlı Seferlerinin 900.Yıldönümünde Uluslararası Selahaddin-i Eyyûbi Sempozyumu*, Diyarbakır.
- Umur, B. (1993). *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Uzun, M. (1992). *Antolojiya Edebîyata Kurdî*. I.-II, Ankara: Tüm Zamanlar Yayınları.
- Vali Abbas, (2008). “Ehmedê Xanî ve Biz”. *Uluslararası Ehmedê Xanî Sempozyumu*, Diyarbakır.
- Varlı, A. (2004). *Dîwan û Jînewarî Ya Ahmedê Xanî*. İstanbul: Sîpan Yayın Evî
- Varlı, A. (1997). *Dîroka Dugelên Kurdan (600-1500)*. Sîpan Yayınları, İstanbul.
- Varlı, A. (2004). *Dîwan û Gobîdeyê Ehmedê Xanî Yêd Mayîn*. İstanbul: Erkam Yayınevi.
- Varlı, A. (2008). “Bütün Yönleriyle Ehmedê Xanî’nin Yaşamı”. *Uluslararası Ehmedê Xanî Sempozyumu*, Diyarbakır.
- Varlı, A. (2008). “Tevahiya Jîyanwariya Ehmedê Xanî”. *Sempozyûma Ehmedê Xanî Ya Navneteweyî*, Diyarbakır.
- Verdiyev, T. (2018). *Azerbaycan’ın Osmanlı Devleti Sonrasında Yeniden Yapılanma Süreci (1918-1953)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Vilademir Minorsky, (1988). *Kürtler*. İstanbul: Halepçe Yayınları.
- Vilademir Minorsky, (1993). “Kürtler” *İslam Ansiklopedisi*, VI, İstanbul.
- Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkut b. Abdillâh Hamevî Bağdâdi Rûmi (ö. 626/1229), (1976), *Mu'cemü'l-Büldan*, Beyrut: Daru’s-Sadr.
- Yaşar, F. “Kurd Eyyûbî İmparatorluğu”.
- Erişim:[[Http://www.dogubayazithalkinsesi.com/haber/9514/kurd-Eyyûbî-impatorlugu-1.html](http://www.dogubayazithalkinsesi.com/haber/9514/kurd-Eyyûbî-impatorlugu-1.html)], Erişim Tarihi:25.09.2018
- Yaşın, A. (2013). *Nuh Peygamber Tufanı ve Cudi Dağı*, İstanbul: Kent Yayınları.
- Yaşın, A. (2017). *Tarih, Kültür ve Cizre*. İstanbul: Kent Yayınları.

- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, (1992). *Hak Dini Kur'ân Dili*. (Sade: İsmail Karaçam, ve bşk.). İstanbul: Azim Yayınları.
- Yıldırım, K. (2017). *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*. İstanbul: Şemal Medya.
- Yıldırım, K. (2018). *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*. I-III, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Yüce, N. ve bşk., (1999). *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Feza Yayınları.
- Zinar, Z. (1991). *Xwendina Medresê*. Stokholm: Pençinar Yayınları.
- Zinar, Z. (1991). *Nimûne Ji Gencineya Çanda Qedexekiri*. Stockholm: Pençinar Yayınları.
- Zinar, Z. (2013). "Piştî Ehmedê Xanî Xelîfe Êsiv", *Ehmedê Xanî 2012 Salnamesi*, İstanbul: Belge Yayınları.
- Erişim: [<https://sozcukbul.com/term/cibal/>], Erişim Tarihi: 05.10.2019
- Erişim:[<http://www.dogubayazittso.tobb.org.tr/>], Erişim Tarihi: 25.09.2019
- Erişim: [<http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com=TDK>] ,
Erişim Tarihi:14.01.2019
- Erişim:[<http://www.e-sehir.com/turkiye-haritasi/agri-dogubayazitdogubeyazit-ilce.html>], Erişim Tarihi: 14.01.2019
- Erişim:[<https://gilidax.wordpress.com/2014/01/11/dogubayazit-tarihi/#more-191>],
Erişim Tarihi:24.10.2019
- Erişim: [<https://tarihtedogubayazit.wordpress.com>], Erişim Tarihi 03.05.2019
- Erişim: [http://www.fed.sakarya.edu.tr/arsiv/yayinlenmis_dergiler/2008_1/2008_1_11.pdf], Erişim Tarihi:12.10.2019
- Erişim: [<https://www.wikizero.com/tr/Şeddadiler>], Erişim Tarihi: 05.05.2019
- Erişim: [<https://islamansiklopedisi.org.tr/menucih-r-camii>], Erişim Tarihi: 21.09.2018
- Erişim:[<http://www.dogubayazit.bel.tr/index.php?pa.g.e.=dbazit&op=openPa.g.e.&id=9&title=ishak-Pasa-Sarayi-Kela-Behl%FB1-Pasa&pg=2>], Erişim Tarihi:
18.07.2019
- Erişim:[<http://www.igdirkulturturizm.gov.tr/belge/1-54002/kaleler.html>],Erişim
Tarihi : 11.03.2018
- Erişim:[http://www.igdirozelidare.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=201&Itemid=114], Erişim Tarihi: 21.06.2011
- Erişim:[<http://www.dogubayazittso.tobb.org.tr/Doğubayazit/TarihiYerler>],Erişim
Tarihi: 15.06.2019

Erişim:[[Http://tarih--tarih.blogspot.com/2007/11/tufan-ve-nuhun-gemisi.html](http://tarih--tarih.blogspot.com/2007/11/tufan-ve-nuhun-gemisi.html)],
Erişim Tarihi: 18.06.2019.

Erişim:[[Http://www.dogubayazittso.tobb.org.tr/Doğubayazıt/TarihiYerler,AğrıDağı](http://www.dogubayazittso.tobb.org.tr/Doğubayazıt/TarihiYerler,AğrıDağı)], Erişim Tarihi: 15.06.2019

Erişim:[[Http://www.sdplatform.com/Yazılar/Kose-Yazıları/350/Nuh-Tufani-arastirmalari-ve-arkeolojisi.aspx](http://www.sdplatform.com/Yazılar/Kose-Yazıları/350/Nuh-Tufani-arastirmalari-ve-arkeolojisi.aspx)], Erişim Tarihi: 12.06.2019

Erişim:[[Http://www.dogubayazithalkinsesi.com/haber/35326/dogubayazitin-tarihi-ve-turistik-meknlarindanpira-belek-alaca-koprudevoulu-haber.html](http://www.dogubayazithalkinsesi.com/haber/35326/dogubayazitin-tarihi-ve-turistik-meknlarindanpira-belek-alaca-koprudevoulu-haber.html)],Erişim Tarihi: 03.05.2019

Erişim:[[Http://www.dogubayazit.bel.tr/dbazit=Diger-Turistik-Yerler=](http://www.dogubayazit.bel.tr/dbazit=Diger-Turistik-Yerler=)],Erişim Tarihi: 15.07.2019

Erişim:[[Https://www.kenthaber.com/dogu-anadolu/agri/dogubeyazit/Rehber/cami-ve-mescitler/beyazit-eski-cami](https://www.kenthaber.com/dogu-anadolu/agri/dogubeyazit/Rehber/cami-ve-mescitler/beyazit-eski-cami)],Erişim Tarihi: 12.04.2018

Erişim:[[Http://www.dogubayazithalkinsesi.com/haber/38489/dogubayazit-ishakpasasaray-mezarlik-mescidi-acildi.html](http://www.dogubayazithalkinsesi.com/haber/38489/dogubayazit-ishakpasasaray-mezarlik-mescidi-acildi.html)], Erişim tarihi: 15.04.2018

Erişim:[[Http://www.agri.gov.tr/ishakpasasarayi-mescidi-ibadete-acildi](http://www.agri.gov.tr/ishakpasasarayi-mescidi-ibadete-acildi)],Erişim tarihi: 15.04.2018

Erişim: [[Https://www.bitlishaber13.net/mella-mehmud-bayezid-2233.html](https://www.bitlishaber13.net/mella-mehmud-bayezid-2233.html)],
Erişim Tarihi: 15.02.2019

Erişim:[[Http://aso-zagrosi.over-blog.com/article-mella-mehmude-bayezidi-1797-1870-50904238.html](http://aso-zagrosi.over-blog.com/article-mella-mehmude-bayezidi-1797-1870-50904238.html)], Erişim Tarihi: 30.08.2018

Erişim:[[Https://dogubeyazit.wordpress.com/dogubayazit-hakkinda/tarihi/](https://dogubeyazit.wordpress.com/dogubayazit-hakkinda/tarihi/)],Erişim Tarihi:15.10.2019

Erişim:[[Http://www.dogubayazithalkinsesi.com.tr/h934-halife-yusuf-topcu-1885-1965.html](http://www.dogubayazithalkinsesi.com.tr/h934-halife-yusuf-topcu-1885-1965.html)], Erişim Tarihi:21.02.2018

Erişim:[[Http://ararat-welat.blogspot.com.tr/2010/08/ela-esireta-Celalîyan.html](http://ararat-welat.blogspot.com.tr/2010/08/ela-esireta-Celalîyan.html)],
Erişim Tarihi:15.12.2018.

Erişim:[[Http://ararat-welat.blogspot.com.tr/2010/08/ermenilerden-eski-bayazt-hikâyesi.html](http://ararat-welat.blogspot.com.tr/2010/08/ermenilerden-eski-bayazt-hikâyesi.html)], Erişim Tarihi:15.02.2019.

Erişim:[[Http://narinkalegazetesi.net/News-op-NEArticle-sid-153.html](http://narinkalegazetesi.net/News-op-NEArticle-sid-153.html)],Erişim Tarihi: 18.09.2017.

Erişim:[[Http://www.dogubayazitgazetesi.com/haber/doubayaztta-adeta-koyun-kalnad-938.html](http://www.dogubayazitgazetesi.com/haber/doubayaztta-adeta-koyun-kalnad-938.html)], Erişim Tarihi: 13.02.2018.

Erişim:[[Http://www.igdirkulturturizm.gov.tr/belge/1-54002/kaleler.html](http://www.igdirkulturturizm.gov.tr/belge/1-54002/kaleler.html)],Erişim Tarihi: 11.03.2018.

Erişim:[[Https://www.gezipedia.net/351-dogubayazitta-gezilecek-yerler.html](https://www.gezipedia.net/351-dogubayazitta-gezilecek-yerler.html)], Erişim Tarihi: 25.09.2018

EKLER

Resim 1. Mir Mihemed Pürbela (Mirza Bey) Kabri

İshak Paşa Sarayı

Resim 2. İshak Paşa Sarayından Bir Görünüm. (Kaynak: Gezipedia)

Resim 3. İshak Paşa Sarayı ve Şafî Camii

Resim 4. Eski Beyazid Kalesi ve Şafî Camii

Resim 5. Kızıldize (Dizesor) Kalesi

Resim 6. Korhan Kalesinin Duvarları

Resim 7. Ağrı Dağı Eteklerindeki Korhan Kalesi

Resim 8. Ömerağa Kalesi'nden Doğubayazıt Ovası ve Sarısu Nehri

Resim 9. Ferhat Kanalı (Herqa Ferêt) 'ın Balık Gölü'nden Çıkış Noktası.

Resim 10. Ağrı Dağı'ndan Bir Kış Manzarası

Resim 11. Nuh'un Gemisinin Kalıntısı

Resim 12. Taşuçan Köyü Tarafından Balık Gölü. (2019 Yılı)

Resim 13. Meteor Çukuru'ndan Bir Görünüm.

Resim 14. Ağrı Dağı Manzaralı Pirabelek (Alaca Köprü)

Resim 15. Pirabelek Köprüsü Yeni Hali

Resim 16. Pirabelek Köprüsü Eski Hali

Resim 17. Pirahamo / Hamo Köprüsü

Resim 18. Sinek Yaylaları ve Balık Gölü

Resim 19. Şafii Camii (Cami-i Gevheri Nigari)

Resim 20. İshak Paşa Sarayı Eski Mezarlığı

Resim 21. Ahmed-i Hanî Türbe ve Camisi (2019 Yılı)

Resim 22. Halife Yusuf Bazîdî Türbe ve Camisi

Resim 23. Kalko Şeyh Mustafa Türbesi ve Camisi

Resim 24. Halife Yusuf Bazîdî

Resim 25. Halife Yusuf Bazîdî Camii ve Türbesi

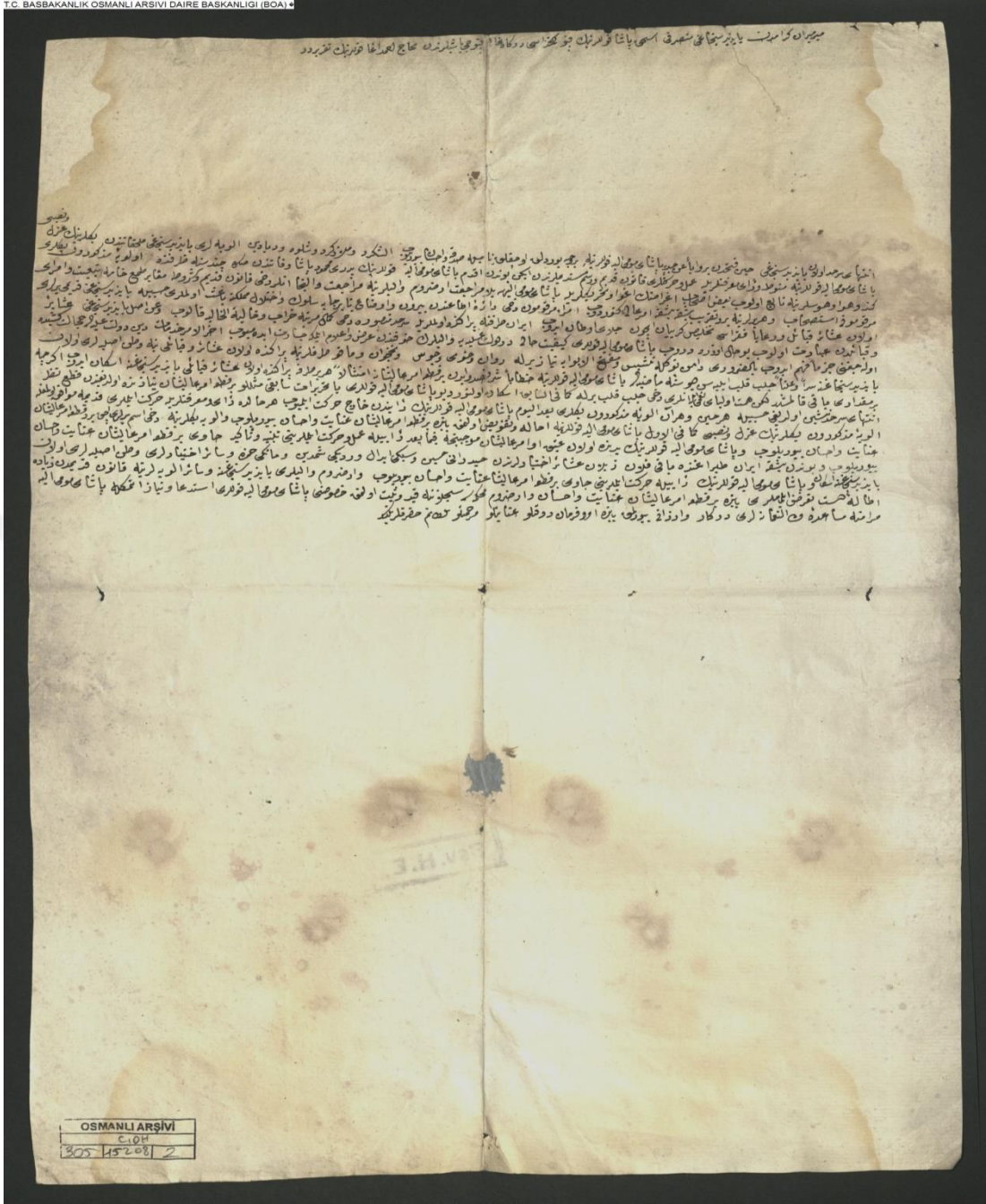
Resim 26. Molla Musa Celalî'nin Orjinal Resmi

Resim 27. Kalko Şeyh Mustafa'nin Orjinal Resmi. (1953 Yılı).

C.DH.00305.15208.002

Resim 28. Bayezid Sancağı Mufasssal Tahrir Defteri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Dahiliye (C.DH), 305/ 15208, 2 Rebiulahir 1155)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : ÖNER, Ahmet
Uyruğu : Türkiye
Doğum Tarihi ve Yeri : 01.01.1976- Tuzluca
Telefon : 0536.9508296
E-mail : ahmetonr571@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	İslam Tarihi ve Sanatları	2019
Yüksek Lisans	Kürt Dili ve Kültürü	2017
Lisans	İlahiyat Fakültesi	1997

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2000/2019	.....	Eğitimci-Mütercim

Bildiği Diller

Arapça, Farsça, İngilizce, Kürtçe

Yayımlar.....

Hobiler.....

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ORJİNALLİK RAPORU

31.10.2019

Tez Başlığı / Konusu: **Tarihi ve Kültürü ile Doğubayazıt**

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 146 sayfalık kısmına ilişkin, 31/10/2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından "TURNİTİN" intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 19 (ondokuz) dur.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimededen daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7words)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini bilgilerinize arz ederim.

31.10.2019

Ahmet ÖNER

Adı Soyadı : Ahmet ÖNER

Öğrenci No : 9921510004

Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

Programı : İslam Tarihi

Statüsü : Y.Lisans

Doktora

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mehmet Salih ARI

31.10.2019

ENSTİTÜ ONAYI

UYGUNDUR

Doç. Dr. Bekir KOÇLAR

Enstitü Müdürü